

BÍRÓ GÁSPÁR

Kollektív jogok és *contractus*

A közügyek és a magánélet jogi megkülönböztetése már a régi Rómában ismert és szinte sebészi pontossággal végrehajtott művelet volt. A polgári demokráciák évszázadokkal később szintén a köz- és a magánszféra különválasztásával alapozták meg az állami létet konszolidáló demokratikus technikákat és az állampolgári szabadság és jog ma ismert rendszerét.

De mi történik akkor, ha az állami kereteket az állampolgárok közösségeinek és az általuk megválasztott kormányok ellenőrzésén kívül álló folyamatok fellazítják, vagy a szimbólumok körébe utalják? Korábban a háború, illetve a polgárháború voltak azok az események, amelyek az állam létét komolyan fenyegették. Napjainkban azonban olyan folyamatok vannak kibontakozóban, kezdve az eladósodással és az elszegényedéssel, a túlnépesedéssel, a környezetet érő maradandó károsodáson keresztül egészen a nemzeti identitás válságáig, amelyek a háborúhoz hasonlóan képesek egy állam létét megkérdőjelezni. S a legtöbb esetben úgy tűnik, az érintettek keveset vagy éppen semmit sem tehetnek a drámai végkifejlet megakadályozására. Mi lesz a sorsuk az etnikai csoportok, közöttük a nemzetek, a népek vagy a hagyományos értelemben vett etnikai, nyelvi vagy vallási kisebbségek és népcsoportok jelenleg nemzetközi jogilag elismert és szankcionált (vagy csak általuk követelt) kollektív jogainak, s nemkülönben a hozzájuk tartozó egyének szabadságjogainak, ha az államot; amely garantálja (vagy éppen visszaszorítja) e jogok érvényesülését, a jelentéktelenné válás vagy éppen a felbomlás veszélye fenyegeti?

Az alábbiakban amellet próbálok érvelni, hogy egyrészt a különböző közösségek, elsősorban az etnikai alapon szerveződő csoportok (nemzetek, népek és népcsoportok) jogait illetően a szuverenitás hagyományos doktrínáját közelíteni kellene a sokkal rugalmasabb autonómiaeszmé felé. Általánosabban: a politikai mindenhatóság helyett jó lenne megbarátkozni a belátáson nyugvó önkorlátozás gondolatával.

Másrészt az egyéni szabadságok esetében nem szabad feladni az egyetemesség eszméjét; még akkor sem, ha mai világunkban számosan vannak olyanok, akik nem kérnek az emberi jogok kétségtelenül nyugati eredetű eszméjéből és az abból eredő politikai és jogi lehetőségekből.

Ami végül a *contractus*, a szerződészemléletet és az annak alapján Nyugaton hagyománnyá vált gyakorlatot illeti, ha a régi Rómának évszázadokig jó volt; ha Nyugat-Európát már a kora középkorban mozgásba lendítette és segédkezett felvirágzásában, s ha az Egyesült Államokban és még sok helyen bevált, nem látok okot arra, hogy a mai képlékeny helyzetben e régióban miért ne lehetne megfontolás végett napirendre tűzni.

A társadalmi szerződés

Az eredeti társadalmi szerződés fikciója a liberális nemzetállam legitimitásának egyik pillére. A liberális nemzetállam ideológiájának lényegi kérdése: *hogyan* lehet fenntartani egy olyan politikai közösséget, amely az egyenlőséget minden hozzátartozó egyén számára a lehető legteljesebb mértékben megvalósítja, ugyanakkor az egyéni szabadságot úgy relativizálja, hogy annak mértékét a más szabadságának tiszteletben tartásában jelöli ki? Ez a kiindulás adottnak veszi, hogy az emberek *akarják* a politikai közösséget, mert annak hiánya *rossz*, s a politikai közösség egyetlen értelmes formája *az állam*, amely egyben a legitim kényszer letéteményese. Az államot konstituáló politikai közösséget az akaraton kívül az azonos kulturális hagyomány - beleértve a közösen átélt élményeket és a közös történelmet -, a közös nyelv és a közösen birtokolt földterület teszi nemzetté. A társadalmi szerződés lényege a kompromisszum, azaz a lemondás a természeti állapotban meglévő jogokról; hogy

miként és kinek a javára, ezen a ponton a különböző elméletek eltérnek egymástól, mégpedig oly jelentős mértékben, hogy igen változatos gyakorlati megoldásokat eredményeznek. Van még egy sor egyéb előfeltevés, amely az eredményt befolyásolja, de jelen témánk szempontjából elég csak a fentieket szem előtt tartani.

1989 után a nemzetközileg megváltozott státusú közép- és kelet-európai államokban, a nyilvános vitákban megjelent egy sor korábban csak a szabad világra jellemző politikai és jogi kategória,¹ létrejött a legtöbb elterjedt politikai és jogi intézmény. A pluralizmus, a civil társadalom, a szabad és *fair* választások, az önkormányzat, hogy közülük csak néhányat említsek. A liberális állameszme a kezdetektől feltételezte a civil társadalom és az állam megkülönböztetését és szétválasztását, ami logikusan járt együtt az előbbi bizonyos fokú homogenitásának a követelményével. A régiókban 1989 után érvényesülő politikai liberalizmus (többpárti választásokon alapuló parlamentarizmus, piacgazdaság és emberi jogok) eleve adott állami keretekben (államterület, állampolgárság, központi hatalom) jelentkezett, ezért nem csoda, hogy a nemzetállami kereteket komoly kihívás nem érte, noha egyes helyeken például a monarchiának nemcsak a történelmi legitimitása, hanem a jogfolytonossága is adott volt. A nemzetállamot azonban itt elsősorban nem a politikai közösség (politikailag öntudatos egyének közössége, azaz nemzet) által konstituált szervezeti formaként, hanem olyan képződményként értelmezték, ami a szakirodalomba *identitásállam* néven vonult be, vagyis elsődlegesen olyan állandó azonosulást követelő entitást jelent, amely továbbra is birtokolja az állami kényszer monopóliumát.²

A liberális nemzetállam tiszta eszméjét - amely idegen testként tekint minden, a szuverenitás egyneműségét megbontó korporációra - az első nyugati nemzetállamok kialakulásától kezdődően erőteljes politikai és morális kihívások érték.³ Így például a hátrányos helyzetű csoportok „emancipálása” bizonyos helyzetekben a társadalmi béke megőrzésének elsőrendű politikai kérdéseként merült fel. Ha a gondviselő állam keretei között szociális problémaként, szociális módszerekkel - elsősorban pénzzel - az eltérő élethelyzetek közelíthetők voltak, a politikai megoldásokhoz megvolt a közös nevező. Bonyolultabbnak bizonyult a jóvátétel kérdése, azaz amikor felmerült, hogy kisebbségi társadalmi csoportok bizonyíthatóan az éppen uralkodó többség áldozatai voltak a múltban.⁴ Még összetettebb a dolog akkor, ha az érintett csoport tagjai intézményes kereteket hoztak létre, s beleszólást követeltek az őket érintő ügyekbe. A társadalmi kisebbségek zöme strukturális, örökös kisebbség, eltérően a politikai kisebbségektől, amelyeknek elvileg lehetőségük van arra, hogy többségbe és domináns pozícióba kerüljenek.⁵

A nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmi és politikai kisebbségnek is tekinthetők.⁶ Legfontosabb jellemzőjük, hogy közösségek, azaz képesek önálló kollektív akarat megfogalmazására és képviselésére. Önálló kulturális, etnikai és történelmi identitással rendelkeznek, amelyet meg akarnak őrizni, és folyamatosan át kívánnak örökíteni az utódoknak. A legtöbb esetben e közösségek önmaguk kívánnak dönteni a közösségkémi fennmaradásukat biztosító ügyekben, azaz élni kívánnak az önrendelkezési joggal. Ez utóbbinak előfeltétele a modern korban az önálló politikai szereplőként való elismerés-elismertetés, beleértve az önmeghatározás szabadságát. A politikai autonómia, az önrendelkezés és a kollektív identitás a nemzetállamnak is lényeges sajátossága. A részleges autonómia követelése, a részszuverenitások létrejötte, a korlátozott önrendelkezés és a többségtől eltérő csoportidentitás tételezése viszont magát a *nemzeti államként* is felfogott *nemzetállam* lényegét érinti. A nemzetállam lényege a homogén politikai nemzet eszméje. A liberális jelző itt addig érvényes, amíg az egyneműség az államstruktúra egyneműségét jelenti: egy alkotmány, egységes közigazgatási-területi szerkezet, kiegészítve az emberi és állampolgári szabadságjogok eszméjével. Ezen az alapon létrejöhetnek a nemzetállam olyan kombinációi is, mint a föderáció vagy a konföderáció, amelyek azonban már nem nemzetállamok a szó eredeti értelmében, de megőrzik a politikai liberalizmus alapértékeit.⁷

Ha azonban a homogenitáselv kiterjed olyan szférákra is, mint az egyéni és közösségi etnikai, vallási és nyelvi identitás, valamint kevert lakosságú államok esetében ezek megnyilvánulási formái, akkor a „liberális nemzetállam” formula már nem áll fenn. A minden szempontból homogén politikai nemzet létrehozásának módszerei totalitarisztikus formákat is ölthetnek, s mindeközben külsőleg a nemzetállam intézményrendszere még fennállhat. Ezért sok esetben nehéz megkülönböztetni fokozatokat a fenti értelemben vett liberális nemzetállamtól eltérő történelmi államalakulatok esetében, amikor kisebbségekkel szembeni politikájukat értékeljük. A lényeg azonban az, hogy a részszuverenitás különböző mértékeit megkövetelő kollektív vagy csoportjogokat a liberális nemzetállam is elvi alapon utasítja el. Fogalmazhatnánk úgy is, a nemzet állam a nemzet kollektív jogainak a kifejezője és megjelenítője: plasztikusan ezt a XIX. századi nemzetiségi elv úgy értelmezte, hogy minden nemzetnek joga van saját államhoz.⁸ Két csoport kollektív jogait pedig egy intézmény egyszerre nem tudja képviselni: a hatékony kormányzás, sőt bizonyos határon túl maga a *kormányozhatóság* kerül veszélybe, szól a gyakorlatias érvelés. Ennek az érvek azonban önmagában véve nem sok köze van a társadalmi szerződés eredeti előfeltevéseihez. A kormányozhatóság követelménye ideológiai szempontból *semleges*, bármilyen politikai rendszer mellett felhozható érvként. Ez az a pont, ahol az eszme és a gyakorlat elválik egymástól, de az eszme továbbra is befolyásolja a politikai retorikát, legalábbis addig, amíg az a kormányzó erők érdekeit szolgálja. A liberális nemzetállam logikája olyan koherens logika, amelyet két évszázados történelmi fejlődés és világmodellként való elterjedése igazol. Ilyen környezetben kollektív jogokat követelni a kisebbségek számára meglehetősen reménytelen vállalkozás. Le kell szögezni azonban, hogy a társadalmiszerződés-elméleteknek létezik olyan hagyománya is, amely nem feltételezi a politikai közösség és az állam közötti közvetítő szervezetek kiiktatását. Ebben az értelemben Locke társadalmiszerződés-elméletének néhány eleme, s ami abból például az Egyesült Államok alkotmányában megvalósult, említhető.⁹ Azt sem szabad elfelejteni, hogy az első nyugat-európai nemzetállamok kiterjedt tengerentúli gyarmatokkal rendelkeztek, így a mozgásszabadság, s ezzel együtt a vallási, világnézeti és szólásszabadság és a szorosan vett nemzeti határok között nem állt fönn olyan összefüggés, mint napjainkban. Egyszerűen el lehetett menni, illetve ha szükséges volt, egyeseket el lehetett távolítani a területről, ami a mai viszonyok között nem vagy nehezen kivitelezhető, hiszen a Föld minden négyzetcentimétere vagy egy állam szuverenitása alatt áll, vagy bonyolult nemzetközi egyezmények szabályozzák státusát.

A nemzetek és az etnikai csoportok kollektív jogai

Kérdés, hogy a kollektív (nemzeti vagy etnikai kisebbségi) jogok versus egyéni jogok terminusaiban folyó vitából következnek-e életképes eredmények, vagy steril intellektuális gyakorlattal állunk szemben. Véleményem szerint az utóbbi, a steril okoskodás esetével van dolgunk. Először is, aki így veti fel a kérdést, az előre elfogadja a nemzetállami paradigmát, pontosabban azt, hogy a nemzet mint olyan kollektív jogokkal rendelkezik, és a kisebbség kollektív jogait e kontextusban *részjogokként* értelmezi. A legfontosabb kollektív jog ebből a szempontból a (minden) nemzet (saját) államhoz való joga. Ez az önrendelkezés wilsoni-lenini értelmezése, az egyetlen kézzelfogható tartalma az ilyen értelemben vett nemzeti önrendelkezési jognak. Ugyanakkor a vitatkozó paradox módon annak a vádnak teszi ki magát, hogy a nemzetállami kereteket kívánja közvetve vagy közvetlenül lerombolni, hiszen a nemzetállamot nem testületek, korporációk, csoportok konstituálják hanem egyének. Láttuk, hogy amíg a kollektív jogok szociális terminusokban jelentkeznek, addig elvileg nincs gond. Az ENSZ Polgári és politikai jogok 1996-os nemzetközi egyezségokmánya (PPJNE) például világosan előírja a szakszervezeti szervezkedés kollektív jogát: „22. cikk: Mindenkinnek joga van a másokkal való szabad társulásra, ide értve azt a jogot, hogy érdekei védelme céljából

szakszervezeteket alakítson, illetőleg azokhoz csatlakozzon.” Az egyetemes emberi jogi dokumentumok ezen kívül számos kollektív jogot elismernek közvetlen módon, így a békéhez, a fejlődéshez stb. való jogokat, nem is beszélve a népek önrendelkezési jogáról, amely az idézett dokumentum által elismert egyetemes emberi jog (PPJNE 1. szakasz), ám ezek természetét már korántsem egységesen értelmezik az érintett fórumok s a szakirodalom. Különbözik nem jogászok számára is nyilvánvaló, hogy a legtöbb nemzetközileg elismert emberi és polgári jognak csak akkor van értelme, ha csoportosan gyakorolható, gondoljunk csak az egyesülési és a gyülekezési jogra, nem is beszélve a vallás szabad gyakorlásáról. Ezért az értelmezési vitáknak elsősorban politikai indítékaik vannak.

Szigorúan doktrinális szempontból a kollektív jogok fogalma természetesen elemezhető és operacionalizálható is abban az esetben, ha politikai konszenzus alakul ki a körül, hogy egyfelől az állami szuverenitás nem egyenlő a nemzeti (mint etnikai és kulturális csoport-) szuverenitással, másfelől a nemzet szuverenitása nem abszolút értelemben áll fenn. A „*kollektív jogok*” fogalma ebben az esetben annak a tautológiának az elnevezése, amely szerint vannak olyan jogok, amelyek vagy *csak* csoportosan, vagy *csoportosan* is gyakorolhatók. Számos ilyen jog létezik, s egyesek relevánsak az etnikai csoportok esetében, mások nem. Az igazi feladat nem az, hogy a kollektív jogokat normatív módon definiáljuk az egyéni jogok definíciójával szemben, és felállítsuk e jogok kimerítő nomenklatúráját, hanem az, hogy a különböző helyzeteket kodifikációra alkalmas módon jogilag körülírjuk. A sajtószabadság például egyetemesen elismert szabadságjog, ám a különböző jogi megoldások e szabadság gyakorlását illetően országonként különböznek. A szólásszabadságba beletartozik az anyanyelv nyilvános használatának a szabadsága, azonban többségi környezetben feltéve, hogy magát a jogot nem vitatják - ahhoz, hogy a kisebbséghez tartozó személy szólhasson anyanyelvén, és *meg is értesse* magát, egy sor gyakorlati feltétel szükséges (tolmács stb.), amelyeknek *egy* része pénzbe kerül. Az ilyen esetekben felmerülő részben jogi, részben technikai, pénzügyi lépéseket is - helytelenül - a kollektív kisebbségi jogok fogalmával jelölik.

Az ilyen értelemben vett kisebbségi jogokat többféleképpen lehet osztályozni:

1. a) „jogi” szankcióval garantált, azaz olyan jogok, amelyek bíróság vagy más jogalkalmazó szerv előtt vita tárgyává tehető, s igény esetén formális eljárás keretében érvényesíthetők; b) kollektív jogok, amelyek nem érvényesíthetők az előbbi módon, szankciójuk morális vagy politikai jellegű; etnikai csoportok esetében ilyen az önrendelkezéshez és az identitáshoz való jog.

2. a) jogok, amelyek gyakorlásához intézményes keretek szükségesek; ebbe a csoportba sorolhatók az anyanyelv oktatásához és az anyanyelvi oktatáshoz való jogok; b) jogok, amelyek gyakorlásához nem szükségesek intézmények, például anyanyelvű feliratok nyilvános kifüggesztésének joga.

3. a) politikai jogok, a PPJNE nomenklatúrája szerint; b) kulturális jogok, a Gazdasági, kulturális és szociális jogok nemzetközi egyezségokmányának megfelelően.

4. a kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi közösségek, illetve csoportok esetében a kodifikáció és a jog gyakorlása szempontjából fontos még a következő megkülönböztetés: a) jogok, amelyek gyakorlásához szükséges a közösséget vagy csoportot alkotók nyilvántartásba vétele; b) jogok, amelyek gyakorlásához a nyilvántartásba vétel nem szükséges.

Egy sor félreértést okoz ebben az összefüggésben a *pozitív diszkrimináció* fogalma, amelyet sokan kollektív jogként értelmeznek. Elvi álláspontom az, hogy a kisebbségvédelem általában s azon belül a pozitív diszkrimináció fogalma nem tévesztendő össze a jog vagy a jogosítvány fogalmával. Az etnikai csoportok büntetőjogi védelme nem feltételezi az önrendelkezéshez vagy identitáshoz való jog elismerését, de tény, hogy a csoport létezését ily módon a törvényhozó elismeri. A büntetőjogi védelem azonban önmagában nem akadályozza

meg a természetes asszimilációt, de a tapasztalatok szerint az irányítottat sem. Az identitás védelme, ápolása, fejlesztése és továbbadása az utódoknak viszont lehetséges olyan típusú pozitív diszkrimináció nélkül is, amely egy csoport tagjainak bizonyos előnyöket biztosít pusztán azért, mert annak a bizonyos csoportnak a tagjai. Nem kell elfeledni, hogy az a diszkrimináció, amely az egyén egy bizonyos dimenzióját kiemeli, valóban diszkrimináció negatív értelemben is, másokkal szemben. A kiválasztás ténye önmagában is önkényes, s még sorolhatnám a diszfunkcionális hatásokat. Ugyanakkor a pozitív diszkrimináció bizonyítottan nem volt képes megakadályozni egy sor etnikai jellegű konfliktus kirobbanását. Másfelől a pozitív diszkrimináció, mint eszme nem tévesztendő össze a különböző okok miatt hátrányos helyzetbe kerültek felkarolásával. Ebben az esetben azonban időben behatárolt, pontosan megindokolható és áttekinthető lépésekről van szó, s ha az állam foganatosít ilyen lépéseket, akkor az átlagos esetben közvetve a nem kedvezményezetteknek is javára szolgál, például a társadalmi béke fenntartásával.

Etnopolitika

A régiókban kialakult etnopolitikai szemléletben a „politikai” a „mi” etnikumunk ellenségeire és barátaira összpontosul, azzal a nívummal, hogy az államon belül élő más etnikumok közösségenként és együttesen is belső ellenségnek számítanak, de legalábbis potenciális rendbontóknak. Egyik gyakorlati eredménye e szemléletnek az a felfogás, amely az államot és annak területét a többségi etnikum kizárólagos tulajdonának tekinti. Az állami szervezetekben és szervezetekben nincs helyük az „idegen” tisztségviselőknek, s mindaz a földterület, amelyen a domináns etnikum tagjai élnek, vagy igazolhatóan éltek a múltban, az adott közösség kizárólagos közös tulajdona. Ez volt a nyolcvanas években államilag újra felvállalt szerb nemzeti ideológia lényege, s a következmények ismertek.

Ott, ahol nincs mód a fenti gyakorlat alkalmazására, a lojalitás kategóriájának etnopolitikai értelmezése módot ad a nem többségi etnikai csoportok mindennemű érvényesülésének az akadályozására. Ebben az esetben olyan lojalitásfogalom érvényesítési kísérletéről van szó, amely egyértelműen többet jelent a fogalom hagyományos liberális értelmezésénél, azaz a jogkövetésben megnyilvánuló törvénytiszteletnél. Nem elég bizonyíték a lojalításra az alkotmányos állampolgári kötelezettségek teljesítése. Többről van szó. A lojalítás szó szerint hűséget, kétséget kizáró megbízhatóságot jelent. Politikai értelemben azonban a lojalítás aktív elkötelezettség egy eszme, egy szervezet vagy egy személy iránt. Esetünkben a politikai értelemben vett lojalítás pozitív tartalmánál talán messzemenőbb következményekkel jár a lojalítás hiányának, az illojalitásnak a feltételezése. A lojalítás hiánya ez utóbbinak megfelelően nemcsak egyszerű gondatlanság, egy kötelezettség felróható elmulasztása, hanem szembeszegülés, kenyértörési szándékra utaló jel, s általában az „ötödik hadoszlop” gyanúját is felveti.

Az illojalítás vádja és az etnicitás egybemosása az etnopolitikai szemléletmódban a nem favorizált helyzetű etnikai csoportok és a hozzájuk tartozó személyek kizárását vonja maga után a politika résztvevőinek köréből, míg a privilegizált etnikum tagjainak lojalitása vélelmezett, egyszerűen azért, mert ők azok, akik. A „többieké” az ellenkezőjének bizonyításáig megkérdőjeleződik. A bizonyítás legelső kritériuma az elkötelezettség, amely a nemzeti szubsztanciára kivetítve örökös bizonyításra szorul. A nemzetállam keretein belül bármilyen etnikai jellegű szervezkedés, még a törvényes keretek között megvalósított is, az illojalítás bizonyítéka lehet. A problémát az etnopolitika kérdéskörén belül megoldani nem lehet, csak kiküszöbölni kiváltó okait, ami sajnos nem precedens nélküli művelet a régióban.

Ha a liberális nemzetállamban a lojalitást elsősorban a kisebbségeken kéri számon, akkor ez bizonyosan konfliktushoz vezet. Az állampolgári lojalitás mint törvénytisztelő és jogkövető magatartás mindenekelőtt az alkotmány tiszteletben tartását feltételezi. Azonban a liberális

nemzetállami alkotmányok általában tartalmazzák az állam egységes és megbonthatatlan nemzeti jellegére vonatkozó deklaratív és kifejezetten politikai célzatú előírásokat. Azaz az előbbieken már említett szuverenitási kitételeket. Ha ebben az esetben tehát a politikai lojalitás követelménye egy etnikai kisebbséggel vagy annak bizonyos tagjaival szemben fogalmazódik meg, olyan kontextusban, amelyben azok nagyobb önállóságot követelnek maguknak a társadalmi élet bizonyos területein, akkor ez a pusztán jogtechnikai kérdés azonnal közvetlen politikai ügyé válik, s a követelmény, illetve annak nem teljesítése könnyen vádként fogalmazható meg. Egy másik gond a kisebbségek lojalitásával kapcsolatban a különböző nemzetközi szervezeteknél való panasz érvényesítésének lehetősége. Megtörtént, hogy a panasz ténye, annak tárgyától függetlenül, maga után vonta az illojalitás vádját, hiszen a többségi elven alapuló demokratikus játékszabályok szerint a panasz eleve tárgyaltan: a többségnek mindig igaza van, a többségi szavazás egyszer s mindenkorra perdöntő (de legalábbis a következő választásokig). Az etnopolitikai szemlélet szerint azonban a panasztevés nemcsak az illojalitás bizonyítéka, hanem annak jele is, hogy a kisebbségi egyszerűen le kívánja rázni az állampolgári kötelekeket, vagyis még inkább indokolt kizárni a politikai közösségből.

Meg kell végül jegyezni, hogy a nemzetállami liberalizmus jelentős erőfeszítéseket tett mindenkor abban az irányban, hogy az etnopolitikai szemléletet visszaszorítsa, azonban paradox módon régióinkban a kilencvenes években éppen a nemzetállami liberalizmus merev értelmezése és alkalmazása tűnik - képviselőinek legjobb szándéka ellenére - az itt meghatározott etnopolitikai szemléletmód legjobb szálláscsinálójának.

A nemzetállami előjogok lebontása

Szociológiai szempontból a nemzeti vagy etnikai kisebbségeket, a nemzetekkel és a népekkel együtt, általánosságban olyan etnikai csoportokként határozhatjuk meg, amelyek saját hagyományokkal, önálló kulturális arccal rendelkeznek. E csoportok tagjai vagy jelentős számú képviselői általában fontosnak tartják e sajátosságok megőrzését és továbbadását az utódoknak. Ebből a perspektívából két olyan természetes jogot lehet meghatározni, amely mint közösségben gyakorolható jog csak az ilyen típusú közösségekre jellemző: az önrendelkezéshez és az identitáshoz való jog. Fontos kihangsúlyozni természetjogi megalapozottságukat, újabb kori szóhasználattal emberi jogi jellegüket, mert a jelenlegi nemzetközi viszonyok közepette e jogoknak csak politikai és bizonyos esetekben morális szankciói képzelhetők el. Gyakorlásuk a politikai erőviszonyoknak megfelelően alakul, míg a rájuk való hivatkozás politikán túli-felüli elvekre alapozva történik. Míg a politikai szankció megteremtheti, hogy e jogokkal akár azonnal éljenek, és garantálhatja jövőbeli folyamatos megvalósulásukat, addig a morális vonatkozások csak hosszú távon érvényesülnek. Ezért lehet a kilencvenes években a nemzetközi viszonyokban a nemzetekről és népekről mint privilegizált (azaz saját állammal rendelkező) csoportokról egyfelől, másfelől a kisebbségi kérdéstről mint „megoldandó” kérdéstről beszélni.

Az önrendelkezéshez és az identitáshoz való jogok az etnikai csoportok esetében összefüggő emberi jogok. Egy államon belül akkor lehet realitásuk, ha mindenekelőtt demokratikus technikaként értelmezzük gyakorlati megvalósulásukat. Ebben az értelemben a „kisebbségi jogok” biztosítása valóban a demokrácia fokmérője, ha azonban e garancia hangsúlyozása a kisebbségek tekintetében az egyenlő részvételre vonatkozik csupán, akkor az nem más, mint merő demagógia.

Az 1989 utáni közép- és kelet-európai változások számos olyan fogalmat tűztek újra napirendre, amelyekkel korábban a politikaelméleti irodalom csak egészen kivételesen foglalkozott. Csak címszavakban s a definíciók távirati megfogalmazásával:

1. *Autonómia*: etnikai alapon szerveződött közösségek és csoportok esetében (véleményünk szerint ide tartoznak a nemzetek, a népek, népcsoportok, bennszülött népek, a nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek) az a fogalom, illetve az a társadalmi eszme, amelynek megfelelően e közösségek és csoportok önállóan döntenek azokban az ügyekben, amelyek a közösségeként való fennmaradásukkal elválaszthatatlanul összefüggnek. Ezen ügyek körében az esetben, ha a csoport fizikai létét és biztonságát külső erők nem fenyegeti (lásd alább a túlélésről szóló reflexiót) - a nemzeti, etnikai, nyelvi, vallási és kulturális identitás ápolása, fejlesztése és az utódoknak való továbbadása körüli tevékenységek alkotják. A demokraciáelméletekben az autonóm személy vagy testület, csoport, közösség az az entitás, amely a körülmények ismeretében képes önállóan dönteni a különböző életstratégiák, más szóval jó és rossz között.¹⁰ Az Amerikában uralkodó felfogás szerint államjogi és nemzetközi jogi szempontból autonómia és szuverenitás között nincs különbség.¹¹ Az európai felfogás ennél árnyaltabb, s szuverenitás (mint főhatalom) és autonómia, azok alanyai, továbbá a különböző autonómiafokokozatok között a politikai és a jogi doktrína számos fogalmi megkülönböztetést ismer, a megfelelő intézményi formákkal.¹²

2. *Önkormányzat*: az autonóm döntés olyan intézményes keretét vagy intézményrendszerét jelenti, amelyben a döntések demokratikus módon, közvetlenül választott képviselők vagy választott elektorok (közvetett módszer) által történnek. Amíg az autonómia a társadalom- és politikaelmélet körébe tartozó fogalom, az önkormányzat mindig meghatározott intézményt jelent. Intézmény alatt ebben az összefüggésben olyan szervezeti keretet értünk, amely folyamatosan létezik (akár meghatározott időintervallumon belül), áttekinthető, vagyis nyilvános szervezeti és működési szabályzattal rendelkezik, és meghatározott, szintén nyilvánosan megismerhető és számon kérhető funkciókat teljesít. Ezzel szemben jogintézménynek a szakirodalom egy adott fogalomhoz, jogi kategóriához kapcsolódó jogszabályok összességét nevezi. *Kisebbségi (nemzeti vagy etnikai) önkormányzat* azt az intézményt jelöli, amely a törvény meghatározta hatáskörön belül a kisebbséghez tartozó személyek által választott képviselők meghatározott körben kötelező döntéseket hoznak az önkormányzat hatáskörébe tartozó ügyekkel és személyekkel kapcsolatban. Ha a törvény az önkormányzat illetékességét kulturális ügyekre korlátozza, kisebbségi kulturális önkormányzatról beszélünk.

3. *Önrendelkezés*: lényegét tekintve az *autonómia* szinonimája. Az uralkodó felfogás szerint azonban különbséget kell tenni az önrendelkezés mint politikai elv és az önrendelkezés mint kollektív emberi jog között.

a) Az *önrendelkezés* olyan politikai elv, amely a nemzetközi közösség struktúráját közvetlenül befolyásolja. A jelenleg uralkodó felfogás szerint egy etnikai csoport önrendelkezési törekvése akkor legitim, ha a nemzetközi (állam)közösség azt elismeri. Ilyen elismerésben, legitimációban részesültek történelmileg a nemzetek, a népek és a gyarmati sorból felszabaduló népek. Az ENSZ keretében néhány éve napirenden van a bennszülött

népek (korábbi elnevezés szerint: bennszülött törzsek és lakosságok) önrendelkezési jogának az elismerése.

b) Az *önrendelkezés* olyan emberi jog, amely az 1966-os emberi jogi egyezményeknek megfelelően a népeket illeti meg. E jog alapján a népek - és csakis a népek- szabadon választják meg politikai státusukat, valamint kulturális és gazdasági fejlődésük irányát. Ez a klasszikus és formálisan is konszenzust élvező definíció a jelenlegi nemzetközi viszonyok közepette. Az egyéb nemzetközi dokumentumokban az önrendelkezési jogra vonatkozó kitételek kivétel nélkül értelmezési viták tárgyát képezik. Az ily módon szentesített önrendelkezési jog egyetlen alanya a nép, amely azonban jogilag definiálhatatlan. Minden eddigi törekvés, amely a nép fogalmát normatív terminusokban próbálta megragadni s kodifikálásra alkalmassá tenni, kudarcot vallott. Az ötvenes évekkel kezdődően számos ENSZ-közgyűlési ajánlás az így meghatározott önrendelkezési jogot egyetemes érvényű

emberi jogként határozza meg. Azok számára, akik minden etnikai csoportra érvényesnek tartják e jogot, ez az elméletileg is alátámasztható egyetemes jelleg a kiindulópont. A kilencvenes években, amint már közvetve utaltam rá, csak a kisebbségben élő etnikai csoportoktól (nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek) vitatják el ezt a jogot a nemzetközi kormányközi szervezetek (főként az ENSZ, az Európa Tanács és az EBESZ). Számos nem kormányzati szervezet (NGO) és a szakirodalom tekintélyes része azonban ezzel ellenkező és kellőképpen árnyalt véleményt vall - ami nem azonos a wilsoni-lenini elvvel (minden nemzet saját államhoz való joga, ha kell, szecesszió vagy területfelosztás árán is), hanem a korszerű demokratikus elméletekre és technikákra alapoz.¹³

4. *Önigazgatás*: az önkormányzat szinonimája; ott használják a fogalmat, ahol a döntéshozatal folyamata a végrehajtás elemeivel kiegészülve lényeges részét alkotja a közigazgatási struktúrának is.

5. *Személyi autonómia* vagy *személyi elvű autonómia*, vagy *személyi elvű önkormányzat*: az autonómia és az önkormányzat eszméjének, illetve intézményének egyik formája. E fonna keretében sem az autonóm döntések, sem azok alanyai, de az intézmény maga sem kötődnek meghatározott közigazgatási-területi egységhez, beosztáshoz. A nem etnikai jellegű vagy nem etnikai elven alapuló személyi autonómia vagy önkormányzat osztályába tartozik az összes korporatív jellegű intézmény, beleértve természetesen a köztestületeket. Az autonómia tágabb felfogásában ide lehet sorolni az önkormányzattal rendelkező, de köztestületi státussal nem bíró magánjogi-társadalmi egyleteket is.

6. *Területi autonómia*: jogi természetét illetően alkotmányjogi és/vagy közigazgatási jogi kategória, amely azt jelenti, hogy egy egységes államban (azaz nem föderációban vagy konföderációban) az adott területi-közigazgatási egység lakossága más jogokat (is) élvez, mint az ország többi közigazgatási egységében élő lakosa. E jogok gyakorlása kizárólag a területi illetőséghez kötődik. Amennyiben gazdasági vagy etnikai jellegű minősítéssel fordul elő (például „különleges gazdasági övezet” vagy egy etnikai csoport neve szerepel a hivatalos megnevezésben), ez lényegében a területi autonómia létrehozásának kiváltó okára utal. Etnikailag nem homogén lakosságú etnikai elvű területi autonómia esetében felvetődik a területen kisebbségben lévő más etnikumok kulturális, önkormányzati stb. jogainak kérdése. *A közigazgatási autonómia* olyan területi-közigazgatási konstrukciót jelent, amelyben az állam területén lévő közigazgatási egységek némelyike (például Franciaországban Korzika vagy a tengerentúli területek) vagy mindegyike magas fokú döntéshozói és közigazgatási kompetenciákat magában foglaló önállósággal rendelkezik a központi kormánnyal szemben. *A devolúció* mindezeket magában foglaló szakkifejezés, azzal a többlettel, hogy a közhatalmi funkciók is kivétel nélkül erősen decentralizáltak. *A regionális autonómia* a területi autonómiának az a változata, amikor az autonómiát egy földrajzi régió sajátosságai minősítik. *Regionális önkormányzat*: a regionális elemekkel (is) minősített területi autonómia intézménye, zárt területi egység esetében. A tipikus eset a különlegesen erős önkormányzati jogosítványokkal bíró Katalónia. Belgiumban a két, ma már föderatív állami státussal rendelkező flamand és vallon régió önkormányzata volt e kategóriába sorolható, erős devolúciós jellemzőkkel, a legutóbbi belga alkotmánymódosítás előtt. Ide lehet még számítani az olasz régiókat is (Szicília, Szardínia, Dél-Tirol, Friuli-Venezia Giulia és Valle d'Aosta). Jogi szempontból elvileg elképzelhető még az egymással nem határos helyi-területi egységek önkormányzatainak szövetsége, amelyek azonban földrajzilag és történelmileg összefüggő régióban találhatóak. Ez utóbbi esetben, az alkotmány különleges rendelkezéseinek híján egyszerű magánjogi egyletről van szó (közjogi korporációk, köztestületek szövetsége önmagában nem hoz létre új köztestületet, amint ahogy államok szövetsége sem hoz szükségszerűen létre új államot). Mégis fontos megemlíteni, mert ha olyan helyi önkormányzatok egyesüléséről van szó, amelyek mindegyikében egy adott etnikum

többségben van, a regionalizmus e kerete elősegítheti az érdekvédelmet és az illető etnikumon belüli integrációt.

Contractus és uralom

Azzal kezdtem, hogy a liberális nemzetállam ideológiája a társadalmi szerződés fikcióját veszi fel fő legitimitáselvként. Az imént leírt lehetőségek az autonómia eszméjét a regionális önkormányzat intézményéig egytől egyig *a politikai hatalom forrásának és a hatalomgyakorlásának*, vagyis *az uralomnak* a fogalomkörébe tartoznak. A „ki dönt a közösségként való fennmaradás életbe vágó kérdéséről?” és a „hogyan történnek ezek a döntések?” *politikai*, illetve *a politika szférájába* tartozó kérdések. A következőkben néhány külsőséget vizsgálok meg arra a kérdésre keresve választ, hogy a szerződésszemlélet, *a contractus* mint a nyugati típusú politikai fejlődés stabil formai eleme, alkalmas-e régiókban a jelenleginél áttekinthetőbb és kiszámíthatóbb viszonyok létrehozására. Így feltéve, a kérdésben benne van, hogy a szerződésszemlélet itt az elmúlt hat év folyamán nem honosodott meg igazán. Az etnikai kérdés súlya a nyilvános diskurzusban, illetve a kollektív vagy individuális jogok terminusaiban folytatott vita, végül az előbbieken vázolt intézményes lehetőségek elutasítása több államban a *contractus* társadalom- és államszervezésben játszott halvány szerepére utal. Elöljáróban azt is meg kell jegyezni: különbséget teszek a szerződés mint forma, vagyis a szerződés hagyományos, polgári jogi értelmezése (az akaratszabadság, a felek formális egyenlősége e tekintetben, az időbeliség és a helyhez kötöttség fontossága, hogy csak néhányat említsek) és a szerződés adott tartalmának *a priori* feltevése között, amely tartalom a felek szabad akaratát az előbbi feltételeken túl korlátozza, mozgásterüket eleve megszabja. Az erősebb-gyengébb viszonyt ebben az összefüggésben kizárólag a nemzetközi szinten tartom értelmezhetőnek, s ezzel itt csak érintőlegesen foglalkozom. Az alábbiakban a „római jogi ihletésű, nyugati típusú szerződésszemlélet” nehézkes kifejezése helyett, ahol lehet, *a contractus* szót használom. Le szeretném itt azt is szögezni, hogy e szemlélet, s a szerződés mint technika, természetesen nem ad választ minden e régióban felmerülő és megoldatlan társadalmi és politikai problémára.

A nyugati hagyományt azért kell hangsúlyozni, mert van a kollektív jogoknak olyan vonatkozása is, amely az egyént megillető bizonyos jogokért, de mindenekelőtt a csoport kilátásba helyezett szolidaritásáért cserében ezen értékrenddel összeegyeztethetetlen kötelezettségeket és szankciókat feltételez; például a közösségből való kilépés esetében, ami annak megtagadásával egyenlő, az egyént a kiközösítés s az ezzel járó teljes erkölcsi megsemmisülés veszélye fenyegeti, amelyet a csoport többi (néhány esetben bármely) tagja részéről a csoport normái szerint legitim módon gyakorolt egyéb, konkrét, akár fizikai retorziók is követhetnek. Azokra az iszlám államokra utalnék csak, amelyek az aposztáziát, azaz a más hitre való áttérést, a hitehagyást, valamint a hittagadást és a hitgyalázást egynek veszik, és egyaránt kiközösítéssel és halállal büntetik, ám e büntett tényálladékát meglehetősen tágra határozzák meg. Másrészt egyes okkult csoportok a lojalitás olyan fokát követelik az egyéntől, vagy olyan magatartásra kényszerítenek, ami merőben idegen az újabb kori európai hagyományoktól. A tribalizmus vádja, amellyel sűrűn illeték azokat a közép-európai kisebbségeket, amelyek „kollektív jogaik követelésével” nem kívántak mást, mint nyelvi és kulturális identitásukat „átmenteni”, kétségtelenül rosszhiszemű vád, de lehet, hogy csak egyszerűen tájékozatlanságot takar. Átütő erejű példája ennek, hogy a nemzetközi fórumokon egyes államok milyen sikeresen bojkottálták a kisebbségi jogi kodifikációt a tribalizmus és a szegregáció veszélyére való hivatkozással. A volt Jugoszlávia területén történtek szerintük igazolják e vádakot, ezzel szemben ott áll azonban az etnikai tisztogatás eredményének nemzetközi tudomásulvétele.

A *contractus* alapvető feltétele volt mindezekkel szemben már a római időkben, hogy a szerződés nem kötelezhet irreális cselekvésre, s ennek a megítélése mindig a körülményektől függött, s nem az absztrakciótól. Továbbá a római jogban a szerződés akkor volt érvényes, ha nem volt jogellenes, és nem ütközött a jó erkölcsbe, ami előrevetíti a későbbiekben nemcsak a köz- és a privát szféra különválasztását, hanem a politika, a jog és a morál egymáshoz viszonyított relatív autonómiáját is.

Ami a liberális nemzetállamból ezután következhet

Következtetésem illusztrálására vegyünk egy mínusz öt és plusz öt közötti képzeletbeli skálát. Ezen a Nyugat-Európában kialakult és a behatárolt földterületen való együttélés kényszereire (is) visszavezethető társadalmiszerződés-formákat aszerint helyeztem el, hogy milyen válaszokat adnak a (jog)biztonság követelményére, az alábbi szempontok alapján:

1. Az egyén jogai és kötelezettségei közötti szimmetria kérdése: lehetőség van-e az alkotmányban elő nem forduló, korábban ismeretlen jogok megfogalmazására és kodifikálására új kötelezettségek beiktatása nélkül? 2. A zárt politikai tér (állam plusz terület) stabilitása feltételezi-e az etnikailag többnyire egyszínű, kulturális alapértékeit tekintve homogén lakosság létét? 3. Van-e különbség a politikai és a politika között? A *politikai* elsődlegesen egyéni megnyilvánulás, versengés a lényeges döntéseket hozó szerepköréért (a politika végső forrása), *legalitás* (kiszámíthatóság, szabályszerűség) és *legitimitás* (dinamika, esetlegesség) viszonylatában? Vagy a *politika* elsődlegesen a közösség önaffirmációja és kiterjesztése, s ebben az értelemben *politikai* minden, ami ezt szolgálja, illetve gátolja?

A mínusz öthöz a társadalmi szerződés tartalmának az a szubsztanciális értelmezése közelít, amely a szerződésnek kizárólag csak egyetlen, a konkrét tartalmát ismeri el, s azt nem engedi vitatni. Ide tartoznak a nemzeti akarat különböző doktrínái.¹⁴ Bizonyos szempontból ebbe a kategóriába sorolhatók a paktumok, amelyek nemzetközi téren az erősebb és a gyengébb között, általában háború után jönnek létre. A plusz öthöz az a felfogás közelít, amely a szerződést merő külsőségnek tartja a gazdasági erők és a különböző szellemi tekintélyek között a befolyásért folyó harc alakulásának rögzítésére.¹⁵ Mínusz ötnél létrejön a totális állam, plusz ötnél megszűnik az állam, de mindkét szélső érték eléréséig a szerződés és a liberális nemzetállam külsőségei fennállhatnak. A két szélső esetben megszűnik a szerződés fogalma és értelme, anélkül azonban, hogy az uralom ténye is megszűnne. Véleményem szerint e körülmények tették lehetővé az államnak mint intézménynek a történelmi sikerét és virtuális univerzalizmusát.

A liberális nemzetállam ezen a képzeletbeli skálán *valahol középen helyezkedik el*. A mínusz öthöz közeledve jogot csak a megfelelő kötelezettséggel együtt lehet kodifikálni, s a természetes személy jogi fogalma csak megtúrt kivétel - ha egyáltalán formálisan létezik - a közösségi-morális (jogi) személlyel szemben; a társadalmi homogenizáció elsőbbséget élvező program, és a politikai, a politika, a legalitás és legitimitás egyszerűen felcserélhető fogalmak. A plusz öt felé haladva az egyén fogalma jogilag is központi jelentőségűvé válik, a társadalmi homogenizáció nem értelmezhető kérdés, és sem a politikai, sem a politika nem hozható kapcsolatba legalitás és legitimitás feszültségével, mivel a kettőt a rendszer esszenciális elemeiként, adottságként kezeli. Lehet hivatkozni a törvényekben elő nem írt jogokra mint természeti vagy emberi jogokra. (Túlzások itt is előfordulhatnak: a választások még a közismert bűnözőt is legitímálhatják; az esküdtszék által felmentett vádlottat, még ha mindenki számára nyilvánvalóan bűnös is, nem lehet többé ugyanazon ügyben bíróság elé állítani stb.)

A liberális nemzetállamban az emberi jogok morális tartalma (természetjogok) elvileg megengedi ugyan új jogok (egyéni „közszabadságok”, libertés publiques) kodifikálását, de csak annyiban, amennyiben, és csakis amennyiben, azt a többség jóváhagyja, megszavazza, és

van, aki érvényesülésüket garantálja. Ez viszont csak úgy működik a gyakorlatban, ha az új jogokhoz egyidejűleg megfelelő kötelezettségeket is rendelnek. A természetes személy jogilag és elvileg egyenlő közszabadságokkal rendelkezik a jogi személyekkel, kivéve az államot (mint a legitim erőszak letéteményesét); a homogenizáció kívánatos, ha pragmatikus indokok támasztják alá, de nem abszolút követelmény; a politikai: 1. a politikai osztályhoz tartozást fejezi ki, és ugyanakkor 2. a közszabadságok fölött folytatott vita szférája, a politika a közösség határait megszabó és kulturálisan nem semleges szféra, legalitás és legitimitás között világos különbség van, azaz a politika, a jog és az etika egymáshoz mért relatív autonómiája elfogadott társadalomszervezési elv. A *középponttól* plusz öt felé haladva, beleértve a *közepet is*, a hangsúly tehát a szerződés formai elemei felé tolódik el (a szerződés tárgya nem egyenlő a szerződés tartalmával), mínusz ötig viszont általában a szerződés tartalma eleve adott, s e tartalom jogon túli eszközök által érvényesül. A *közép* itt viszonylagos, nem a két szélső érték közötti skála, *felezője*. Ezért van az, hogy a létező modellek képlékenysége, átfedései és gyakorlati-történelmi változatossága nagy. A zárt politikai tér (állam) kifejezést plasztikusan az a skála testesítheti meg, amelyen a változók mozognak, s különböző kombinációkban felállnak - ha valamelyik szélső pontot eléri, a tér zártsága megszűnik, s a korábbi szabályok és kombinációk nem érvényesek többé. A nemzetközi viszonyok színtere ezzel szemben nyílt politikai térként fogható fel, amelyben az azt alkotó zárt politikai terek a legáttekinthetőbb elemek, s a viszonyítási kritériumok a rend és a káosz, a túlélés és a megszűnés viszonyában tehetők fel. A zárt politikai térhez nem elég a politikai közösség léte, földterület is kell hozzá, amely az uralom határait materiális értelemben is kijelöli. Az ebben az összefüggésben köztes formáknak nevezhető entitásoknak, mint a birodalom vagy a hálózatok (networks, réseaux), amelyeknek keretében a szerződéses fonnák elvileg fenntarthatók, ilyen értelemben vett behatárolásra nincs szükségük.¹⁶

A nyílt politikai tér egyik viszonyítási elemét, a túlélést, egyes szerződéselméletek felveszik ugyan, de mint a természeti állapot és a politikai közösség létrejötte közötti, időben nagyon rövid átmenetet uraló elemet. Az idők folyamán azonban a *túlélés* parancsa és a szerződés tárgya közötti megkülönböztetés vagy feledésbe merült, vagy éppen ellenkezőleg, a túlélésből, a szerződés létrejöttének egyik lényeges okából a szerződés tárgya lett. A túlélés szó itt a legszorosabb értelmében vett fizikai túlélés és a kulturális értelemben vett entitásként való túlélést egyaránt magában foglalja. A túlélés kérdését elméletileg nem volt szükséges feltenni, de operacionalizálni sem lehet a nemzetállam, vagyis a zárt politikai tér keretei között, hacsak nem a szerződés legszorosabban vett tárgyaként szerepelt: a szuverenitás uralkodó értelmezése, a mindenhatóság és gyakorlati megvalósítási módjai (a háború indításának kizárólagos állami monopóliuma, egyebek mellett) ezt tartósan és sikeresen akadályozták. A szuverén nemzetállam önmagának elégséges entitás volt, amely befelé mindenható (angol alkotmányjogászok korábbi kedvenc szófordulata szerint az angol parlament mindent megtehet, leszámítva azt, hogy a nőt férfivá változtatja és fordítva), kifelé pedig senkinek sem alárendelhető szereplő (politikai függetlenség, totális mozgósítás fenyegetettség esetén, hatalmiegyensúly-elméletek). Az autarkia, leszámítva egyes történelmi pillanatokot és szigorúan behatárolt régiókat, azonban sohasem volt lehetséges. Ha földrajzilag összefüggő területhez tartozó államok között a túlélés alapvető kérdésében nem jön létre együttműködés, akkor jelentkeznek rendszerint a hódítók. Ez napjainkban és a szemünk láttára válik érthetővé, amikor is világviszonylatban megállapítható, hogy az 1989-es változások után egyetlen lényeges kérdésben sincs meg a konszenzus a nemzetközi viszonyok szereplői között.

Véleményem szerint a politikai értelemben vett Nyugatnak, amelynek a földrajzi határai Európában különös nehézség nélkül meghúzhatók (világviszonylatban pedig a szabad világ és a nyugat határai többé nem fedik egymást), stratégiai érdeke fűződik a *contractus* fenntartásához s annak minden korroláriumához. Így például az ember elidegeníthetetlen

jogainak eszméje, s mindenekelőtt az egyenlő szabadság és az önmagával való azonosság megőrzésének joga nem lehet vita, még kevésbé engedmények tárgya. Felteszem, hogy ez a politikai Nyugat oda lesz képes terjeszkedni földrajzi értelemben a jövőben, ahol a szerződésszemlélet életképesnek mutatkozik, vagy fordítva, ott fogja feladni eddigi területeit, ahol a szerződéses fonnák látszattá válnak, vagy éppen eltűnnek. Mivel az önkény visszaszorításának egyetlen nem forradalmi, hatékony és állandó jellegű eszköze a *contractus*,¹⁷ ezért „a Nyugat és a többiek” (the West and the rest) közötti kulturális-civilizatórikus konfliktusnak szokás nevezni, holott véleményem szerint alapvetően *politikai konfliktus*, más szóval nem fatalisztikus, immanens, örökké való és reménytelen. A Nyugatnak politikai értelemben nyilvánvalóan létérdeke a szerződéses fonnák fenntartása, és ahol lehet, elterjesztése. Úgy is lehet azonban fogalmazni, hogy azoknak a területeknek a megléte, ahol a *contractus* nem érvényesül; egyszerűen rákényszeríti a Nyugatot s mindazokat, akik részének tekintik magukat, vagy azzá kívánnak válni, a szerződésszemlélet komolyan vételére és érvényesítésére. Ha így nézzük a dolgot, azt látjuk: a „Nyugat nyomasztó hegemoniája” közérzet és az erre alapozott gyűlékony közbeszéd ott alakul ki, ahol egy-egy ország vagy régió a politikai Nyugat vonzáskörébe kerül, anélkül, hogy területén belül a *contractus* érvényesíteni kívánná vagy tudná. Erre nincs azonnal ható ellenszer, s az érintettek nem alaptalanul érzik úgy, hogy ki vannak szolgáltatva, hiszen az uralom ténye, jelenvalósága, mint már szó volt róla, a szerződésszemlélettől függetlenül nyugodtan létezhet és érvényesülhet. Érvényesítése azonban nem kulturális vagy történelmi hagyomány, vallási vagy etnikai kérdés, hanem célszerűségi döntés. E célszerűség az emberi természetnek abból a tartományából vezethető le meggyőző módon, amely a legtöbb embert minden különösebb akarati ráfordítás és morális vagy vallási kényszer nélkül a rendezett, áttekinthető, kiszámítható életkörülmények választására, illetve az azokkal járó kötelezettségek elfogadására viszi.

Contractus és közösség

Nehéz vitába szállni azokkal a nézetekkel, amelyek szerint mindenkinek tartozni kell egy olyan közösségbe, amely az otthonosság, a meghittség érzését és a nyugalom élményét folyamatosan biztosítja, és egyben egy olyan intézményes keretbe, amely a lehető legnagyobb védelmet nyújtja tagjai számára. A *kell* tartozni, paradox módon, mindenekelőtt szabad akaratot feltételez, mivel a tapasztalat azt mutatja, annál erősebb egy közösség, minél nagyobb az önmagát hozzátartozónak tekintő egyének *odatartozási* vagy *elhatárolódási szabadsága*. Ez a közeg azonban napjainkban nem lehet egydimenziós, azaz csak etnikailag vagy csak az állampolgárság által, vagy csak területileg-regionálisan meghatározott. A meghatározottságok sorát folytatni lehetne, a lényeg ezek belső egyensúlyának a megteremtése. Az államok - legalábbis szűkebb régiókban - jelenlegi állapotukban nem alkalmasak ezen élmények és érzések biztosítására *mindenki* vagy *bárki* számára. Ma már - mint az előbbieken szó volt róla - az *identitásállam* erőltetése nem járható út, noha napjainkban és régiókban minden jel ennek az ellenkezőjére utal. Ez nem jelenti azt, hogy az államot *intézményesen* fel kell számolni. Azt sem, hogy a fennálló geopolitikai struktúrákat, beleértve a fennálló politikai-közigazgatási határokat, meg kell bolygatni. Egy sor jelenség arra utal, hogy e régiót a jövőben egy külső, s az itt található hatalmi-politikai képződményeknél egyenként és összességükben is hatalmasabb erő vagy erők részéről induló *kihívás* éri. Ez a kihívás lehet meghívás, azaz egy tágabb szervezetbe való bekerülés *meghívásos alapon*, de öltheti a *hódítás* valamely formáját is, azaz *egy létező vagy ezután kialakuló hatalmasabb formációba* való belekényszerítést, a régióban számos előzménnyel bíró hatalmi integrálás technikája révén. Egyik esetben sem képesek a régió populációi jelenlegi helyzetükben adekvát válaszokat adni e kihívásokra. E pillanatban pusztán a

meghívás forgatókönyvének van realitása, a gyakorlati megvalósulás kilátásait illetően bizonytalan, de a legjobb esetben is 50 százalékos esélyekkel. Ha az alternatívák így vetődnek fel, akkor a létrejövő felállás forrása és alapja nem a *contractus* lesz, még csak az előbbi értelemben vett politikai paktum sem (megegyezés erősebb és gyengébb között), hanem valami más - függőség, kliensi viszony vagy a megtúrt státusa. Az Európai stabilitási egyezmény (ESE) logikája és tartalma például nem a *contractus*-szemléletet tükrözi, amellet, hogy a mellékleteként szereplő államközi szerződések inkább a nem is annyira fennkölt gesztusok, mint a szorosán vett nemzetközi dokumentum kategóriájába tartoznak. Az államok többsége ma, s nem csak régióinkban, a behívás két alternatívája között ingadozik, mert képtelen megoldani a problémákat. Képtelenek teljesíteni az eredeti társadalmi szerződésből eredő nagyon is konkrét teendőiket, s itt csak az állampolgárok személyes és vagyoni biztonságának szavatolására utalnék. A kormányok nem tudnak az állampolgárok elé értelmes és szabad akaratukból követhető, sőt lelkesítő célokat tűzni, de szerencsére arra sem képesek, hogy absztrakt eszmék vagy elvek mentén hatalmilag integrálják a társadalmat.

A potenciális destabilizáló tényezők hangsúlyozása vagy a kockázat csökkentése?

Az olyan cseppfolyós helyzetekben, mint amilyen e régióban 1989 után kialakult, általánosan kétféle módon lehet megközelíteni azokat a problémákat, amelyekkel a kormányok kénytelenek szembenézni. Az egyik a különböző veszélyforrások felkutatását tűzi ki célul, azok rangsorolását, s a kormányzati tevékenység stratégiai céljait a potenciális destabilizációs tényezőkkel szembeni harcban fogalmazza meg. A másik, amely kevésbé látványos, nem elsősorban a létező vagy potenciális veszélyforrások felismerésében és kiiktatásában gondolkodik, hanem az egyes kormányzati lépések kockázati fokának csökkentésében véli megtalálni a helyes politikai taktikát. Az első elvi kiindulópontja a válság, a másodiké a megoldásra váró kérdés. A szerződésszemlélethez ez utóbbi áll közelebb. Ha egy válságkezelés-központú kormányzat továbbra is érdekelt a bármennyire is törekeny egyensúly fenntartásában uralom és társadalmi konszenzus között, az első esetben előbb-utóbb kénytelen prioritási sorrendet felállítani az azonosított veszélyforrások között, vagyis stratégiáját egy pontból kiindulva fogja kidolgozni. Feltehető, hogy e pont kijelölése egyetlen lehetséges veszélyforrást beszámítva nem járható út, ellenkezőleg. Így az etnikai és nemzeti kérdés kijelölése a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején mint Közép- és Kelet-Európa első számú destabilizációs tényezője azzal a hatással járt, hogy azok a kérdések, amelyek Nyugat-Európában a politikai napirendet uralják, így például a gazdasági és politikai integráció elmélyítése, a közös pénz, a korrupcióellenes küzdelem, a jóléti állam reformja, a bűnözés stb., itt másod- vagy sokadrangú ügyekként jelennek meg. Ilyen helyzetben az értelmes párbeszéd esélyei erősen csökkennek, és veszedelmesen megnő a félreértés lehetősége. Nem lehet azon csodálkozni, hogy például az autonómia eszméje és gyakorlata ma az etnikai kérdés kapcsán emlegetve egyenlő a felforgatással, magának az ördögnek a megidézésével, és maga után vonja a fasizmus újraélesztésének vádját. Lényegét tekintve, ugyanez a helyzet a föderalista eszmével. A veszély forrásának egyoldalú kijelölése ugyanakkor a nyílt politikai tér kritériumainak a bevitelét is jelentheti az uralom és *contractus* érzékeny, de stabilizálható) rendszerébe, ami nemcsak módszertani tévedés, hanem magát a rendszert aláaknázó eljárás. Életbe vágó tehát, hogy egyrészt a veszély forrását ne abszolutizáljuk, másrészt a szóba jövő forrásokat mint kívülállótat értelmezzük, de mindenekelőtt inkompatibilisnek tekintjük a *contractus* eszméjével. Ez könnyebben érthető, ha például az agresszivitást (beleértve az intoleranciát, a rasszizmus különböző változatait, az erőszakot mint olyat stb.) minősítjük rendszeridegennek. Bonyolultabb a dolog, ha az ebbe a kategóriába tartozó fogalmak konkrét személyekhez vagy testületekhez (államokhoz, szervezetekhez) kötődnek. Van azonban erre is kialakult gyakorlat, hiszen naponta tanúi

lehetünk egyes terrorista csoportok vagy a terrorizmust szponzoráló államok (*rogue states*), agresszív csoportok stb. nyilvános elítélésének és az ellenük történő intézményes fellépésnek.

A félreértések rendszerint a következőkből adódnak: Történelmileg a társadalmi szerződés fikciójára is építő politikai közösségek s az általuk konstituált államok távol tartanak a konstitúció vagy konstituálás műveletétől legalább két olyan adottságot, amely helytől és időtől függetlenül mindenütt jelen van. Az első ilyen adottság az emberek túlélési ösztönnel párosult természetes veszélyérzete. A második egy adott közösségbe való beleszületés ténye, s azon keresztül egy meghatározott leszármazási vonal és sorsközösség vállalása. A szerződéses konstrukciók eszmeileg mindkét elemet a rendszeren kívülre helyezik, úgy, hogy a túlélést s az ahhoz kapcsolódó tennivalókat, következtetéseket stb. az úgynevezett nemzetközi viszonyok keretébe utalják, a beleszületéssel és a sorsközösséggel kapcsolatban pedig elismerik az egyén választási szabadságát (asszimiláció-disszimiláció, emigráció stb.). Ezért van az, hogy a nyugati hagyományban a hadsereget elvileg nem lehet bevetni a lakosság ellen (az elv a fontos, még akkor is, ha vannak ellenpéldák), a különböző állami titkos- és biztonsági szolgálatok a senki földjén vannak politikailag, beleértve az ebből a tagjaikra háruló felelősséget és következményeket, s ezért van az továbbá, hogy a mindennapok politikai gyakorlata szempontjából a mozgás- és a szólásszabadság mindent megelőző politikai érték. Az ettől eltérő társadalomszervezési technikák és az azok révén létrehozott intézmények mindkét elemet megpróbálják a rendszerbe integrálni, s ezáltal a totális állam ideáltípusa felé mozdulnak el. A vér, faj és más hasonló organikus társadalmi és/vagy közösségi eszmék általában a túlélés olyan technikáit helyezik előtérbe; mint a belső és külső ellenség leleplezése vagy kijelölése, üldözése és végső soron megsemmisítése.

A liberális nemzetállam azért helyezkedhet el a közép tájékán az előbbieken leírt illusztratív-hipotetikus skálán, mert a feltett három kérdésnek mint kritériumnak az egymáshoz való igazodása (a nemzetállam ideológiája) s az ebből következő intézményi technikák a skála mindkét irányába átjárást engednek. A XX. század végén ezzel kapcsolatban meglehetősen gazdag és félelmetes történelmi tapasztalat áll rendelkezésre, s e régióban 1989 után az ingadozások veszedelmesen nagyok és gyorsak voltak. A jóléti állam működési díszfunkciói s a napirenden lévő új társadalmi szerződés terminusainak szubsztanciális jellegű meghatározása Nyugaton is kilendíthetik az állam intézményét a hipotetikus skála mínuszos területe felé. Csakhogy Nyugaton számos olyan „fék” működik, amely az ilyen mozgásokat szoros korlátok között tartja, s a stabilitást biztosítja. Közép- és Kelet-Európában a szerződéses formáknak a hagyománya vagy hiányzik, vagy gyöngye, vagy éppen kellemetlen élmények fűződnek hozzá, főleg az elmúlt hét év „vadkapitalista” tapasztalatai alapján. Ez azonban megváltoztatható azáltal, hogy a *contractushoz*, illetve a szerződéses formához, a szerződés szabadságának és a felek formális egyenlőségének elvéhez hozzávesszük a Nyugaton az idők folyamán hagyománnyá vált önkényvisszatartó elemeket: a jóhiszeműséget, a tisztességes nyereséget, az arányosságot, az önkorlátozást, vagyis mindazt, amit régen az *aequitas*, ma pedig a *fairness* jelent. „*Ius est ars boni et equi*” - Celsus szerint majd 19 évszázaddal ezelőtt. A XI-XII. századi tudós szerzetesek nehezen hozzáférhető kéziratokból rekonstruálták a rómaiak szerződésjogának részleteit, majd a XIII-XIV. században a munkájukat betetőző poszt-glosszátorok létrehozták a modern szerződéselmélet alapjait.¹⁸ Ma a helyzet annyiban más, hogy mindent tudunk e tekintetben, és mindazt, amit tudunk, szükségtelen teoretizálni: ezeket a gyakorlatban kell érvényesíteni; erre való a független bírói hatalom és a szabad sajtó. A teendő ma az „abszolút nulla pont” újbóli kijelölése. Ez nem jelent mást, mint annak a világos kimondását, hogy az olyan adottságok, mint a túlélési ösztön vagy a beleszületés, a szerződésnek nem része, a rendszeren kívül álló elem. Ebben az összefüggésben a kollektív jogok eszméje úgy nem fogadható el, hogy: a) ezen az alapon egy kisebbségben élő etnikai csoport kizárólagos rendelkezési jogot szerezzen tagjai fölött, és úgy sem, mint b) egy ország nemzeti többségének történelmi és kizárólagos

kollektív joga az állam és annak intézményrendszere, valamint az állam fennhatósága alá tartozó terület fölött. Ha e fölött konszenzus alakul ki, akkor a *contractus*sal összeegyeztethető intézményes megoldások s azon belül a különböző csoportautonómiák harmonikus működése előtt megnyílik az út.

Társadalmi szerződés és *contractus*

A *contractus* s annak egyik változatát, nevezetesen a társadalmi szerződés azon fikcióját, amely a politikai közösség létrehozását a zsarnokság lehetőségének kiküszöbölésével együtt gondolja el, nem kell véleményem szerint feladni sem az „örzök-tanítók”, sem a „bázisdemokrácia” elméletének javára. A meleg vizet sem kell újra feltalálni, hiszen Európában már mindent kitaláltak és kipróbáltak e tekintetben. Szem előtt tartva Hume Locke társadalmiszerződés-elméletével kapcsolatos kritikájának végkövetkeztetését: „Ha egészen a legutóbbi időkig esetleg bárki azt képzelte is, hogy a kormányzat szerződésen alapul, egészen bizonyos, hogy általában véve nem lehet ilyen alapzata”¹⁹, a következőket teszem föl. A *contractus* fenti értelmében vett társadalmi szerződés finomszövetét egyrészt le kellene vinni az állami szint alá, másrészt felvinni az állam fölé. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy világos különbséget kell tenni a közjogi testületek és személyek, valamint a többi kollektív jogalany között, az előbbi kör lehető legszorosabbra vonásával, a jogalanyi minőség kritériumainak és a kompetenciák egyértelmű kijelölésével. A regionális nemzetközi viszonyokban a *pasa sunt servanda* elvet következetesen kell alkalmazni, de ennek előfeltételeként le kell mondani az olyan követelésekről, amelyeket az illető szereplőkkel szemben kívülről fogalmaznak meg, s azok az adott helyzetben teljesíthetetlenek. Vagy egyértelmű, hogy az egyik fél vagy egyesek a felek közül eleve nem hajlandók az aláírt kötelezettségeket teljesíteni. Például nem kívánnak intézményes garanciákat létesíteni a vállalt kötelezettségekkel egy időben. A zárt politikai téren belül létrejövő integrációk esetében az egyéni és közösségi túlélést elsődlegesen identitásmegőrzésként kell értelmezni, ugyanis a jelenlegi körülmények között ez az egyetlen jelentése a túlélés fogalmának, ami nem feltételezi, kimondva vagy kimondatlanul, a háború lehetőségét. A túlélés egyidejű geopolitikai, történelemfilozófiai és identitássterminusokban való megfogalmazása a politikai retorikában viszont ez utóbbit teszi fel. A háború Jugoszláviában ilyen típusú víziók felvázolásával kezdődött a szavak szintjén, jó néhány évvel a fegyveres összecsapások kitörése előtt.²⁰

Másodszor, a *contractus* nem feltételezi az állam megszűnését. Az államnak régióinkban továbbra is a közigazgatási, környezetvédelmi és infrastruktúra-fejlesztés első számú menedzserének kell maradnia. A szociális kérdések pedig egyenesen megkövetelik új társadalmi szerződés létrejöttét. Be kell látni azonban, hogy ebben az összefüggésben az államhoz való lojalitás kategóriáját pozitív jogi értelemben nem lehet definiálni úgy, hogy az a jogkövetésnél többet jelentsen. Mint utaltam rá, politikailag a lojalitás aggasztóan tágan értelmezhető, ezért célszerű lenne a lojalitás tartalmáról folyó viták helyett inkább azzal foglalkozni, hogyan lehet a *saját norma* és a *közös normák* közötti konfliktusokat áttekinthető bíraskodási folyamat tárgyává tenni, vagyis a nemzetközi magánjogban ismeretes *kollíziós normák* tartalmát eljárásjogilag meghatározni az olyan esetekben, amelyekben csoportok jogvita résztvevői. Ebben a politikai és társadalmi szerződésvízióban a természetes személyek, valamint az átláthatóság és a működés nyilvánossága kritériumainak megfelelő testületek egyenrangúak morális jogaik szempontból, de természetesen nem egyenrangúak politikailag: a legitim erőszak *nemzeti és nemzetközi letéteményesének* személyét, véleményem szerint, e pontból kiindulva kell meghatározni, miután a szóba jöhető kényszereszközöket illetően sikerül kellőképpen differenciált közös nevezőt találni. A dolgok mai állása szerint ez járható útnak tűnik az egyének és csoportok közötti *bizalom* megteremtésére a régióban, annak a bizaloméra, amely sohasem létezett, s amely nélkül a

társég biztosra vehetően visszacsúszik a természeti állapottal szomszédos területre. Érdekes módon, véleményem szerint, éppen az etnikai kérdésben lehetne előrelépni, ott, ahol a dolgok még nem fajultak tettelegességgé, hiszen az intézményes kereteket nem kell kitalálni, a teendő az adott helyzetnek leginkább megfelelő fonnák kiválasztása.²¹

Ha a társadalmi szerződés fikciója nemcsak az állami szint alatt, hanem felette is érvényesül, lehet, hogy mint demokratikus legitimációs elv veszít valamit a régi súlyából. Ez természetesen nem jelenheti az elv kiiktatását. Egy föderációban azonban, amely számos nyelvileg, etnikailag, vallásilag különböző egyéni és kollektív jogalanyt egyesít, a közvetlen, titkos, általános és egyenlő választás mint demokratikus technika működésképtelen. De nem jelenti azt sem, hogy egy ilyen struktúrának antidemokratikus vonásai lennének. Amennyiben az egység egészének működésére és biztonságára vonatkozó döntések normái a résztvevők számára nem vezetnek zsarnoksághoz; a rendszer egésze minden hagyományos szabadságjogot magában foglalhat. Ilyen normák lehetnek például: az életünkre és szabadságunkra török elleni közös fellépés vagy a résztvevők identitásának megőrzése, a nagyobb egység stabilitásának és túlélésének záloga: Szerződni az emberek egymással akkor szoktak, ha a szerződés aktusa egy létező szükségletet elégít ki, vagy előnyökkel kecsegtet, nem feltétlenül a másik fél kárára. A szerződések azonban nem születnek önmaguktól: mindig van kezdeményező fél. Politikai téren e kezdeményező szerepet régiókat illetően jelenleg kétségkívül a Nyugat töltheti be. A Nyugattal azonban nem kötelező szövetségre lépni, szerződéses viszonyba kerülni, amint a *contractus* értelmében a Nyugat sem kényszeríthet senkit a vele való szerződésre. Amit nyújthat, az a létező „kemény” intézményein (NATO, EU) belüli meghatározott autonóm státusz, amit elvárhat, az a *contractusra* való alkalmasság a jelentkező részéről. Minden olyan megfontolás, amely ezeken túlmegegy, a veszélyes fantáziálás birodalmába tartozik, rövid életű és hátrányokkal teli lesz minden érintett számára. A *contractus*képesség bizonyításához nem elegendők a hangzatos nyilatkozatok és a látványos, a harmadik fél által elvárt külpolitikai lépések. E képességet az adott államon belül kell bizonyítani, azzal, hogy az alapvető politikai értékekben és intézményekben való egyetértésen túl létrejön a szociális és etnikai paktum a többség és kisebbségek) között, valamint a politikai és gazdasági szereplők a gyakorlatban is újra meg újra bizonyítékát adják belátáson alapuló önkorlátozási képességüknek. A „*the winner takes it all*” mentalitás és a „*zero-sum games*” típusú magatartások eluralkodása egy társadalomban annak *contractus*képesség-deficitjére utalnak.

Végül még egyszer szeretném leszögezni: a *contractus-szemlélet* önmagában nem old meg minden gondot. Nagy előnye, véleményem szerint, mégis az e szemléletnek, hogy nem kíván - és nem is tud - kerek, mindenre alkalmazható és adott feltételek megléte esetén önműködően hatályba lépő megoldást adni. Sokan elvárják régióinkban a törvényhozóktól, hogy minden lehetőséget lefedő jogszabályokat alkossanak, s a jogrend egésze, egy számítógépes operációs rendszer mintájára, „eligazítsa” a társadalmat. Ez amellet, hogy a gyakorlatban nem vagy csak nagy ár megfizetése mellett működhet egy államon belül, s lényegében képtelenség a magasabb integráció körülményei között - a spontaneitás és az autonóm személy kiiktatásával a paralízis veszélyét idézi fel. A jogrend hézagjait az eseti megállapodások kitölthetik, amennyiben azok a polgári jogi értelemben vett szerződések törvényes kritériumainak megfelelnek. Politikai hatalom, jogrend és az autonómia különböző fokozatainak az egyensúlya a XX. század utolsó éveiben e régió egyes övezeteiben nem megoldhatatlan feladat. Az előzmények, a használható és a rossz, elvetendő tapasztalatok egyaránt adottak, amint az integráció kényszere is, amennyiben a jólét és a szabadság továbbra is egyaránt kívánatos cél marad.

JEGYZETEK

- 1 Szándékosan nem Nyugatot írtam, mert e kategóriák nem csak a történelmi Nyugat országaiban voltak használatosak a második világháború után, s itt csak Indiát említem, amely függetlensége elnyerését követően büszkén tartotta magát a lakosságot tekintve a világ legnagyobb demokráciájának. Másfelől a „szabad világ” kifejezés inkább alkalmas e helyen a történések gyorsaságának érzékeltetésére.
- 2 Bertrand Badie, aki két évvel ezelőtt különböző okokból az identitásállam létrejöttét még csak a jövő zenéjének tartotta, pesszimista nézeteit hangoztatja ezen entitással kapcsolatban, teljesen megalapozottan. *La fin des territoires. Essai sur le désordre international et sur l'utilité sociale du respect.* Paris, Fayard 1995. 256.
- 3 Az előzményeket illetően kiemelkedik Le Chapelier képviselő két 1791-es jelentése, amelynek alapján az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a megfelelő határozatokat elfogadta. Az első a szakmai alapon szerveződő korporációk, a céhek, a második a politikai szerepet vállaló egyletek betiltásáról szólt. Le Chapelier érvei azóta is megjelennek többé-kevésbé színvonalas módon az itt vázolt nemzetállami séma védelmezőinek érvrendszerében. A breton Le Chapelier, aki saját tapasztalatai alapján tudta, mit jelent az autonóm politikai testületek léte a központi hatalommal szemben, második beszédét már mint renegát jakobinus tartotta, nem is túlzottan rejtve el annak jakobinusellenes életét. Le Chapelier nem volt opportunist, egyszerűen következetesen végig gondolta és alkalmazta az egynemű nemzetállami szuverenitás eszméjét. *Rapport sur les assemblées de citoyens de même état de profession* (14. juin 1791.) és *Rapport sur les sociétés populaires* (29. septembre 1791.). In: *Orateurs de la Révolution française I* Paris, Gallimard 1989. 428-439. Lásd még Furet, Frayois-Halévi, Ran: *La monarchie républicaine. La Constitution de 1791.* Paris, Fayard 1996. 239-258.
- 4 Az amerikai rabszolgaság e tekintetben máig ható következményeiről lásd Sowell, Thomas: *Race and Culture. A World View.* New York, Basic Books 1994. 186-223. (Race and Slavery)
- 5 Franciaországban a XIX. század folyamán, de nem túlzás azt állítani, hogy ugyanez a helyzet napjainkban is, a szociális politika alapkérdése annak filozófiai alapja és a francia demokrácia természetének összeegyeztethetősége volt - az innen következő összes politikai és társadalmi feszültséggel. „Dans ce domaine comme dans l'autre, la société française n'a cessé d'osciller entre l'amour des grandes idées et la réalité des petits arrangements.” Rosanvallon, Pierre: *L'État en France de 1989 à nos jours.* Paris, Seuil 1990. 166. Lásd még: Rosanvallon, Pierre: *La nouvelle question sociale. Répenser l'État providence.* Paris, Seuil 1995. 64-75. és 221-223. („L'opposition classique entre l'individuel et le collectif n'est plus opératoire. (...) Il n'est plus possible de parler abstraitement de droits sociaux.” (222.) Fitoussi, Jean- Paul-Rosanvallon, Pierre: *Le nouvel âge des inégalités.* Paris, Seuil 1996. „Le retour de la question nationale est partout visible en Europe, mais il prend des traits spécifiques en France, tant les formes de l'universalisme républicain et jacobin avaient conduit à en minorer la portée. ...le système politique ne produit pas assez d'éléments d'identification.” 63-64.
- 6 Ez a dolgozat a *Kollektív fogok? (Vigilia 7. /1996. 495-500.)* című cikkben kifejtettek továbbgondolására tett kísérlet.
- 7 Croizat, Maurice: *Le fédéralisme dans les démocraties contemporaines.* 2me édition. Paris, Montchrestien 1995. 14.
- 8 Az 1945 utáni nemzetközi jog, amely az államalakulást-államalakítást szabályozza, ilyen vagy hasonló kitélt nem tartalmaz, sem a népek, sem a nemzetek esetében.
- 9 Vö. Arendt, Hannah: *A forradalom.* Budapest, Európa 1991. 220. s köv. .
- 10 Vö. Dahl, Robert A: *Democracy and its Critics.* New Haven and London, Yale University Press 1989. Különösen a 100. és 105. old. Lásd még. dr. Gál Ferenc: *Dogmatika.* Budapest, Az Apostoli Szentszék Kiadója 1990. 175-178. (*Az ember mint személy* című fejezet.)
- 11 Vö. a *Black's Law Dictionary* Autonomy és Sovereignty címszavaival.
- 12 Vö. a *The Concise Oxford Dictionary of Politics* Autonomy és Sovereignty címszavaival. A fogalom történetét Franciaországban lásd David, M.: *La souveraineté du peuple.* Paris, PUF 1996. Lásd még: *A szuverenitás káprázata.* Budapest, Korridor - Politikai Kutatások Központja 1996.
- 13 A téma egyik legalaposabb összefoglalója, amely kitér a kisebbségben élő etnikai csoportok önrendelkezési jogára is: Cassese, A.: *Self-Determination of Peoples. A Legal Reappraisal.* Cambridge-New York, Cambridge University Press 1995. (Az itt kifejtettek szempontjából különösen fontos a Developing new rules for the internal self-determination of ethnic groups and minorities című alfejezet.) 348-359.
- 14 Értelmezésem szerint Renan, E.: *Qu'est-ce qu'une nation?* című előadása a legvilágosabban fogalmazza meg e teória lényegét. Paris, Agora 1992. 54-56.
- 15 Jean-Marie Guéhenno, az USA-ban kialakult gyakorlatot bírálva, ezzel kapcsolatban találóan így fogalmaz egyik esszéjében: „Egy szerződés mindig csak fegyverszünet a társadalomban folyó küzdelemben.” („Un contrat n'est jamais qu'un armistice dans la bataille sociale.”) *La fin de la démocratie.* Paris, Flammarion 1993. 43.
- 16 Badie, B.: *La fin des territoires.* Id. kiadás. 180-253.
- 17 Barker, Ernst: *Introduction in Social Contract.* Essays by Locke, Hume and Rousseau. Oxford, University Press 1958. V-LXI.

- 18 Berman, Harold J.: *Law and Revolution*. The Formation of the Western Legal Tradition. Cambridge-London, Harvard University Press 1993. 245-250.
- 19 Hume, D.: Az eredeti szerződésről. In: *Összes esszéi. II.* kötet. Budapest, Atlantisz 1994. 246.
- 20 Számomra ez a legfőbb tanulsága Samuel P. Huntington legújabb könyvének, s minden olyan teóriának, amely a kulturális tényező elsőbbségét hirdeti a politikaival szemben. Huntington, S. P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon and Schuster 1996.
- 21 Vö. Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford, Clarendon Press 1995.

GÁSPÁR BÍRÓ

Collective rights and the Contractus

Should the state grant national, ethnic, cultural, linguistic or religious minorities specific rights in order to make possible the preservation of their group cohesion and identity? Or, the full respect of internationally recognized individual human rights and fundamental freedoms it does provide all adequate guarantees for the realization of the same endeavors and goals? The author is of the opinion that the theoretical debate on whether there are minority collective rights beyond the individual rights recognized in Europe does not offer a satisfactory solution to the question.

The present essay in the first part reviews a series of schemes for political participation of particular social groups, including national and ethnic minorities developed mainly in Western Europe within the framework of the nation-state. The second part examines some possibilities which in the perception of the author are opened by social contract theories for stabilization and integration in Eastern and Central Europe. The term „contractus” designates both the acceptance of basic rules of the constitution of a political community under the fiction of the original contract, and fundamental principles of the legal theory of contracts. The author advocates that a comprehensive political deal between majority and minority ethnic and national groups in the countries of the region, as part of a broader social contract is necessary to ensure social peace, in addition to political democracy, market economy and respect for human rights. Further, the „contractus capacity” of the respective societies -proved for instance by the non-acceptance of the „winner takes it all” mentalities or by the public rejection of „zero-sum game” practices in the course of the political and social competition - is regarded as a necessary pre-requisite for their successful Western integration.

FÖGLEIN GIZELLA

A magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása 1945-1993

„A mérvadó hazai tudományos és politikai irodalom a németeket, szlovákokat, délszlávokat (szerbeket, horvátokat, szlovénokat) és románokat tekinti nemzetiségeknek. A mai Magyarországon a cigányok etnikai csoportnak minősülnek; a zsidóságot mint önálló csoportot elsősorban vallási közösség értelmében határozzák meg.”¹ Ez az 1980-as évek közepén publikált meghatározás és terminológia a második világháború befejezésétől, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól alkotott 1993: LXXVII. törvényig, illetve az alkotmány módosításáról szóló 1989: XXXI. törvényig *de jure* és *de facto* egyaránt érvényben volt.

A nemzetiség, nemzeti kisebbség mint történelmi-politikai és társadalmi-szociológiai fogalom máig sem tisztázódott egyértelműen, pontosan és világosan, pedig az egységes elnevezés hiánya lényegében minden tudományágnak gondot okoz. A második világháború utáni politikai és közgondolkodásban, sőt, szakirodalomban is tulajdonképpen a nemzetiség szóhasználat terjedt el szinte kizárólagosan, míg az első világháború után túlnyomórészt a kisebbség fogalmat használták. A közép- és délkelet-európai, közelebbről a magyarországi nemzetiségi kérdés kapcsán is valójában nemzeti kisebbségeket, nem pedig nemzetiségeket értünk. A kérdéskör egyes állami, államközi vagy nemzetközi szintű jogi szabályozása, politikai vagy tudományos megítélése során azonban nem egyszerűen felcserélt vagy esetlegesen használt kifejezésekkel van dolgunk, sokkal inkább egyfajta sajátos gondolkodás- és szemléletmóddal, amelynek a szóhasználat csupán hű és következetes kifejezője.

A nemzetiség fogalom használata arra utal, hogy nem „a” nemzetben vagy a nemzetben és az államban való egyidejű gondolkodásról, hanem mindenekelőtt az államban, illetve az államot alkotó, „uralkodó” nemzetben való gondolkodásról van szó. Pontosabban arról a XIX században gyökerező, de a XX. század második felében minden korábbinál jobban megizmosodó szemléletről, amelyben az állam a nemzet fölé rendelődött és fordítva. Ez a fajta megközelítés az állam elsőbbségéből kiindulva csak az „uralkodó” nemzetet ismerte el nemzetnek, a kisebbségben élőket viszont csak állampolgárokként kezelte (és így tulajdonképpen nem tekintette őket saját „anyanemzetük” szerves részének, tagjainak, ezzel mintegy megfosztotta őket egymástól).

E szemléletmód megszilárdulásának irányába hatott Közép- és Délkelet-Európában az a tény is, hogy sem az első, sem a második világháború után nem valósult meg minden nemzet önrendelkezése, hanem csak a győzteseké.² Továbbá - a győztes nagyhatalmak érdekeinek megléte vagy éppen hiánya következtében - az állami-területi és a nemzeti-etnikai status . quo még viszonylag sem került szinkronba egymással; ennél fogva a kisebbségi problematika, a nemzetiségi kérdés továbbra is megmaradt, sőt, egyre akutabbá vált. A nemzeti kisebbségek politikai, gazdasági, kulturális és jogi helyzetének alakulása - tulajdonképpen tértől és időtől, illetve létszámtól és etnikai összetételtől függetlenül - a politikai demokrácia fokmérője. A második világháború után a legyőzöttek kategóriájába sorolt és fegyverszüneti státusban lévő Magyarország kormánytényezői több indítványt is kezdeményeztek a nemzeti kisebbségi kérdés nemzetközi, regionális és belpolitikai rendezésére. Nemzetközi státusából adódóan azonban Magyarország nem egy vonatkozásban kényszerpályán mozgott.

Egyetemes szabályozás

A jogalkotás *egyetemes* szintjét az Egyesült Nemzetek Szervezete által kialakított nemzetközi jogi szabályozás jelenti. Az ENSZ 1945. június 26-án San Franciscóban elfogadott alapokmánya³ deklarálja a kisebbségek tagjainak egyéni, állampolgári jogait. Magyarország Miniszterelnöksége 1945. augusztus 2-án terjedelmes elaborátumot készített *A San Franciscó-i alapokmány és a nemzetiségi kérdés* címmel.⁴ A dokumentum - amely egy gusztus 11-re tervezett nemzetiségpolitikai tárcaközi értekezletre készült - nemzetközi jogi szempontból vizsgálta a nemzeti kisebbségek XX. századi helyzetét. „Lehetetlen feltételeznünk - hangsúlyozta -, hogy a létesített Egyesült Nemzetek a lezajlott közel harminc év tapasztalata után visszaesést hozhatna a kisebbségek, illetve mai terminológiával: nemzetiségek sorsában, kezelésében, jogállásában és nemzetközi helyzetében.”

Az elaborátum az ENSZ alapokmányát elemezve két fontos megállapításra jutott: „a) Az alapokmány szerint az Egyesült Nemzetek feladatai közé tartozik a nemzetiségek szabadságjogának és jogegyenlőségének biztosítása is. b) Mindezt azonban az alapokmány tételesen nem szabályozza.”

A dolgozat javaslatot tett a háború utáni kisebbségvédelem kidolgozására. Eszerint: „Ismertessenek el a nemzetiségek mint a nemzetközi jog alanyai vagy mint teljes joghatállyal fellépő tényezők. Állapíttassék meg világosan és félreérthetetlenül, hogy a nemzetiségek kollektív jogi személyiségek... Nyilváníttassék ki, hogy a nemzetiségi kérdés nem tekinthető oly állami belügynek, amelybe az Egyesült Nemzetek a 2. szakasz 7. pontja szerint be nem avatkozhatna. Ellenkezőleg: a nemzetiségi ügy oly nemzetközi érdekű ügy, mely a béke és nemzetközi biztonság fenntartásával szervesen kapcsolatos.”

A minden vonatkozásban indokolt és időszerű nemzetiségpolitikai fórum azonban elsősorban a szövetséges nagyhatalmak képviselőinek 1945. augusztus 2-i, potsdami határozata következtében meghiúsult, az elaborátum szövege pedig nem jutott el az ENSZ-hez.⁵ Az *ENSZ Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya*, melynek 27. cikkelye a nemzetközi jog minimális garanciájaként „kollektív dimenzióba helyezett egyéni jogokat” biztosított a nemzeti kisebbségek számára, az alapokmány megszületése után több mint két évtizeddel, 1966-ban látott napvilágot.⁶ (Annak ellenére, hogy akkor ez volt az egyetlen mértékadó, nemzetközileg elfogadott meghatározás, a dokumentum csak 1976-ban lépett életbe.)

Az 1972. évi helsinki UNESCO-konferencia, az 1974. évi ohridi ENSZ-szemináriumon elfogadott elv (miszerint támogatni kell az anyanemzet és az egyes országok területén élő nemzeti kisebbségek kapcsolatát), valamint az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága Diskriminációellenes és Kisebbségvédelmi Albizottsága által 1977-ben elfogadott *Tanulmány az etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól* (az úgynevezett Capotorti jelentés) volt a három főbb előzménye az 1992. december 18-án megszületett *Nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbséghez tartozó személyek jogairól szóló nyilatkozatnak*, amely az első, a tárgykört átfogóan tárgyaló ENSZ-dokumentumként tartható számon.⁷

Többoldalú szabályozás

A béke-előkészítés időszakában, 1946. május 7-én a magyar Miniszterelnökség kisebbségi jogi szakértői értekezletet hívott össze. Ez a fórum egy nemzetközi kisebbségvédelmi szerződéstervezetet (amelyet a Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztálya „Kisebbségi kódex”-nek nevezett) és egy emlékeztetőt dolgozott ki.⁸ A kódex az ENSZ alapokmányára hivatkozva azt javasolta, hogy iktassanak be a békeszerződésekbe a nemzeti kisebbségek védelmét célzó rendelkezéseket. Vagy pedig az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjai kössenek a nemzeti kisebbségek védelmére vonatkozó külön egyezményeket az érdekelt közép- és délkelet-európai államokkal. A teljes területi és

személyi autonómia megvalósítását szorgalmazta, helyi nemzetközi ellenőrzés és nemzetközi bíráskodás mellett.

A magyar béke delegáció javaslatai azonban nem találtak meghallgatásra a párizsi békekonferencián, mivel a kisebbségi kérdés részletes és garanciákat is tartalmazó rendezését egyik győztes hatalom sem támogatta. A „Kisebbségi kódex” jelentősége abban rejlik, hogy átfogó kísérletet tett a kisebbségi jogok kodifikációjára és a *regionális* nemzetiségi konfliktusoknak az ENSZ alapokmányával összhangban álló megoldására.

A második világháborút lezáró békeszerződések⁹ - az első világháborút lezáró békékkel ellentétben - a nemzetiségi kérdést azon kormány belügyének tekintették, amely állam keretében a kisebbség élt.¹⁰ Az ENSZ alapokmánya szellemében csupán a kisebbségek tagjai egyéni, állampolgári jogainak deklaratív elismerésére szorítkoztak. A nagyhatalmak mindezt azzal indokolták, hogy abban az államban, ahol az egyéni, állampolgári jogokat elismerik, ott nincs szükség a nemzeti kisebbségek kollektív jogainak nemzetközi szabályozására. Az ENSZ alapokmányában megfogalmazott jogokkal azonban csak abban az esetben lehetett volna élni, ha megteremtik azoknak az alapfeltételét, vagyis a kisebbségi, kollektív jogokat jogszabályban rögzítik.

Nemzetközi jogi garanciára annál is inkább szükség lett volna, mivel a békekonferencia anélkül döntött, hogy egyetlen esetben is megkérdezte volna a nemzetiségi lakosságot (referendum), hogy melyik állam keretein belül kíván élni. Másrészt pedig néhány állam képviselője már a békekonferencián kifejezésre juttatta azt a véleményt, hogy nem áll szándékában az ENSZ alapokmányában rögzített szabadságjogokat biztosítani.¹¹

A kisebbségi jogok nemzetközi szintű szabályozásának elmulasztása és belüggé nyilvánítása azt eredményezte, hogy a nemzeti kisebbségeket „anyaországuktól”, illetve anyanemzetüktől immár nemcsak az államhatárok, hanem a nemzetközi jogi rendezés hiánya is elválasztotta. Ezáltal a nemzeti kisebbségek védtelenné váltak a „befogadó állam”, a többség jogait csorbító törekvéseivel szemben. A kisebbségi kérdés belüggé nyilvánítása de jure korlátozta-akadályozta a regionális, többoldalú, államközi kisebbségvédelmi szerződések létrejöttét.

A békeszerződések életbe lépése után a szövetséges nagyhatalmak koalíciója felbomlott; Európa politikai, gazdasági, katonai téren kettészakadt. Ezután a regionális kisebbségi szerződések létrejöttének lehetőségei de facto tovább szűkültek; eleve csak a nyugati, illetve a keleti térfélen belül volt esély a regionális kisebbségvédelemre. Míg a nyugati és keleti térfélen belül „szimmetrikus” politikai, gazdasági, katonai szerződések és szervezetek jöttek létre, a nemzeti kisebbségi kérdés tekintetében teljessé vált az aszinkronitás.

Európa keleti felén nem született regionális kisebbségvédelmi szabályozás. A hiány ideológiai igazolásául az automatizmus elmélete szolgált, miszerint a nemzetiségi kérdés a szocialista társadalomban mintegy „magától megoldódik”.¹² Ezen elv és gyakorlat mögött a térség domináns hatalmának, a Szovjetunióknak a politikája húzódott; illetve az attól való elhatárolódás, hogy az esetleges többoldalú tárgyalások és szerződések ténye egyfajta elismerése lenne az „anyaország” illetékességének a határain túl élő nemzeti kisebbségi ügyében.

Európa nyugati térfelén a regionális kisebbségvédelem kormányközi szervezetek¹³ jogi szabályozásain keresztül realizálódott. Az Európa Tanács központi normájaként az 1950-ben kötött *Az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelméről szóló egyezmény* 14. cikkelyében megfogalmazott elvek szolgáltak (ez máig az egyetlen kötelező nemzetközi jogi szabályozás a nemzeti kisebbségeket illetően). Az Európa Tanács égisze alatt létrehozott dokumentumok sorából kiemelendő még *A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája* (1992) és *A nemzeti kisebbségek védelmének keretegyezménye* (1994).

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet keretén belül kialakított kisebbségvédelem folyamatából az EBEÉ helsinki záróokmánya (1975), a bécsi utótálcázó

záródokumentuma (1989), a koppenhágai „Konferencia az emberi dimenzióról” találkozó (1990. június 29.) záródokumentumának negyedik fejezete, a Párizsi charta (1990. november 21.), a genfi szakértői találkozó jelentése (1991), a Helsinki Felülvizsgálati és Csúcskonferencia dokumentuma képezheti a regionális kisebbségvédelem alapját.¹⁴ Az 1989-1990. évi közép- és délkelet-európai politikai változások után több kormány is megfogalmazta a többoldalú együttműködés szükségességét az emberi jogok és a kisebbségek jogai tekintetében. Az EBEÉ koppenhágai értekezletén (1990. június) Ausztria, a Cseh és Szlovák Köztársaság, Jugoszlávia, Magyarország és Olaszország közös előterjesztést nyújtott be az *Etnikai kisebbségek jogainak nyilatkozata* tárgykörében, amelyet azonban nem fogadtak el, s nem bizonyultak átütő erejűnek más kisebbségvédelmi kezdeményezések sem. Ennélfogva a közép- és délkelet-európai regionális kisebbségvédelem mindenekelőtt a már meglévő (nyugateurópai fogantatású) regionális intézményekhez és szervezetekhez való csatlakozásban jutott kifejezésre.¹⁵

Kétoldalú szabályozás

A második világháború után Magyarország kormánytényezői nemzetközi és regionális kisebbségvédelmi rendszer kialakítására törekedtek, a győztes hatalmak azonban más „megoldást” kerestek: a kollektív felelősség elvét hangoztatva és annak gyakorlatát érvényesítve kitelepítésekkel és *kétoldalú* lakosságcsere-kívánnak a nemzeti-etnikai és az állami-területi status quót „összhangba hozni”.¹⁶ Döntően a nemzetközi előírások végrehajtásaként jelent meg 1945. december 29-én a magyarországi németek kitelepítéséről szóló miniszterelnöki rendelet,¹⁷ amely a legyőzött Magyarországot a hazai németekkel szemben - skizofrén módon - a „kvázigyőztes” helyzetébe hozta. A rendelet - összhangban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság¹⁸ előírásaival - elvileg az összes német nemzetiségű vagy anyanyelvű lakos kitelepítését előírta, illetve „lehetővé tette”, bármiféle hathatósabb, jelentősebb korlátozás nélkül.¹⁹ A nagyhatalmak javaslatára megtartott *kétoldalú* kormányközi tárgyalásokat követően, 1946. február 27-én megszületett a magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény²⁰ miután a potsdami konferencia elutasította a csehszlovák kormány azon igényét, hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság „népcsere” útján történő kitelepítéséhez járuljon hozzá.²¹ Az egyezmény valójában nem alapult kölcsönös lakosságcsere-n, hiszen például a magyarországi szlovákok egyénileg és önként jelentkezhetnek áttelepülésre, a szlovákiai magyar családokat viszont a csehszlovák kormány jelölte ki. Az egyezmény létrejöttének körülményei, valamint annak szelleme és betűje is kifejezte, hogy az egy győztes, illetve egy vesztes állam között kötött.

1946 augusztusában a párizsi békekonferencián a győztes Jugoszlávia delegációja ultimátumot intézett a magyar delegációhoz magyar jugoszláv lakosságcsere-egyezmény és vízügyi egyezmény tárgyában. Kilátásba helyezték, ha a magyar fél nem fogadná azt el, kénytelenek lesznek a magyar békeszerződéssel kapcsolatos módosító indítványait a konferencia elé vinni. A két béke-delegáció elnökeinek és főtítkáráinak nem hivatalos találkozója elvi megállapodással végződött. A delegációk elnökei levélváltás formájában rögzítették a két állam között megvalósítandó, legfeljebb negyvenezer emberre vonatkozó „önkéntes és kölcsönös” lakosságcsere-t,²² amely azonban végül mégsem lépett érvénybe. Mindazonáltal az egyezménytervezet szövege és létrejöttének körülményei pontosan kifejezték a két fél státusát és nemzetközi politikáját.

A békeszerződések hatályba lépése után a szovjet zóna államai *kétoldalú* kulturális egyezményeket kötöttek (a kétoldalú barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményekhez kapcsolódóan). Így kulturális egyezmény született Magyarország és a magyarországi nemzeti kisebbségek „anyaországai” - Jugoszlávia (1947. október 15.); Románia (1947. november 25.); Német Demokratikus Köztársaság (1950. június 24.);

Csehszlovákia (1951. november 13.) - között is. A kulturális egyezmények életbe lépésüktől számítva öt évig voltak érvényben, s ha lejártuk előtt hat hónappal egyik fél sem mondta fel, úgy további öt-öt esztendőre automatikusan meghosszabbodtak.

A magyar-jugoszláv és a magyar-román kulturális egyezmény nemzetiségi vonatkozású passzusokat is tartalmazott. A magyar jugoszláv egyezmény szerint vegyes bizottság alakítandó, melynek feladata többek között: „Magyarországon a jugoszláv, Jugoszláviában a magyar nemzeti kisebbség kulturális és közművelődési tevékenységének az elősegítése”²³ (5. szakasz, k. pont). A magyar-román egyezmény alapján: „Mindkét Szerződő Fél a legmesszebbmenően támogatni fogja a másik fél nemzetiségéhez tartozó és saját országában élő népesség mindennemű kulturális, tudományos, saját anyanyelvű közoktatási, művészeti és testnevelési intézményeit az országaikban élő állampolgárok teljes jogegyenlősége alapján, a haladás és a demokrácia megerősítésének szellemében mindkét szerződő fél országában”²⁴ (2. cikk). A magyar-NDK és a magyar-csehszlovák kulturális egyezmény nemzeti kisebbségi vonatkozású cikkeket nem tartalmazott; ez a tény azonban ugyancsak „beszédesebbnek” bizonyult.

Az 1989-1990. évi közép-és délkelet-európai politikai változások után a térség államai között kétoldalú kisebbségi szerződések születtek. Magyarország az alábbi bilaterális egyezményeket kötötte meg: közös nyilatkozat Ukrajna és Magyarország együttműködésének elveiről, a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításáról (1991. március 31.); magyar-német együttműködési és barátsági szerződés, mely kisebbségi jogokat biztosít a magyarországi németeknek (1992. február 6.); egyezmény a Magyar Köztársaságban élő szlovén nemzeti kisebbség és a Szlovén Köztársaságban élő magyar nemzeti közösség különjogainak biztosításáról (1992. november 6.); magyar-orosz kisebbségi egyezmény (1992. november 11.); magyar-szlovák alapszerződés (1995. március 19.); magyar-horvát kisebbségi egyezmény (1995. április 5.); magyar-román alapszerződés (1995. november 18.). A kétoldalú szerződések a nemzetközi és a regionális szabályozásnál mélyebb és speciálisabb kisebbségvédelmet tesznek lehetővé; ugyanakkor azt is magukban rejtik, hogy mindkét fél részéről kijátszhatók és megkerülhetők (miáltal a korábbi nézeteltérések újabbakat szülhetnek).

Belső szabályozás

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány a magyarországi nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogait átfogóan szabályozó rendelettervezetet, valójában *törvénytervezetet* dolgozott ki 1945 nyarán.²⁵ A dokumentum²⁶ alapelveként leszögezte, hogy „minden magyar állampolgár, bármilyen anyanyelvű vagy vallású is, a törvény előtt egyenlő. Vallása, származása, anyanyelve vagy nemzetisége okából magyar állampolgárt joghátrány nem érhet.” Az egyéni kisebbségi jogok egyik legfontosabbika biztosította volna minden magyar állampolgár számára, hogy nevét köz- és magánokiratokon „választása szerint akár a magyar nyelv, akár saját nemzetiségi nyelvének törvényei és írásmódja szerint használhatja”. A közjogi és közigazgatási passzusok kinyilvánították a nemzetiségi állampolgárok aktív és passzív választójogát, a közhivatal-viselés és a szabad költözködés jogát. A kollektív kisebbségi jogok közül az első a szabad nyelvhasználat deklarálása volt a közigazgatási hatóságok és hivatalok, továbbá a bíróságok előtt, az alsó és középfokú iskolákban, a sajtóban és kulturális rendezvényeken stb. Emellett „minden nemzetiséget megillet a demokratikus szervezkedésre való jog” (például nemzetiségi, kulturális, gazdasági egyesületek alakítása), továbbá „a magyar gyülekezési jog szabályainak betartásával a nemzetiségek gyűléseket tarthatnak, és ilyengyűléseken saját nyelvüket szabadon használhatják”. A dokumentum igen lényeges passzusa a nemzeti kisebbségek büntetőjogi védelmét tartalmazta.

A dokumentum - amely a magyar kormány nemzeti kisebbségi politikáját mintegy kódexként összegezte - a háborús körülményekből következően a német nemzetiségű lakosságot nem érintette: „Helyzetük nemzetközi rendezéséig reájuk nézve a jelenlegi szabályok maradnak érvényben.” Ez a nemzetközi „rendezés” a szövetséges nagyhatalmak képviselőinek potsdami konferenciája (1945. július 17-augusztus 2.) volt, mely eldöntötte a német nemzetiségű lakosság egészének vagy egy részének kitelepítését Csehszlovákiából, Lengyelországból és Magyarországról, illetve meghatározta a kitelepítés végrehajtásának módját.²⁷ Potsdam szelleme a magyarországi nemzetiségítörvény-alkotásra is rányomta bélyegét. A tervezet - az előzetes szándékokkal ellentétben - nem került nyilvánosságra, és sem törvény, sem pedig egyéb jogszabály nem született belőle. A második világháború utáni Magyarországon-elsősorban külpolitikai okok miatt, illetve azért, mert az ország fegyverszüneti státusban volt, és szuverenitása rendkívül korlátozottan érvényesült - a nemzeti kisebbségi kérdés átfogó rendezésére nem kerülhetett sor. Mindazonáltal az egyes területek (például a nemzetiségi oktatás, állampolgári jogok) folyamatosan jelen voltak a jogalkotásban, még akkor is, ha a politikai események ezt látszólag sokszor háttérbe szorították.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány programjának²⁸ és a fegyverszüneti szerződésnek,²⁹ valamint más nemzetközi előírásoknak a végrehajtásaként a magyarországi nemzeti kisebbségek egyéni-állampolgári és kollektív nemzetiségi jogait és helyzetét befolyásoló intézkedések sorozata látott napvilágot. 1945 elején rendelet lépett életbe a német állampolgárok internálásáról,³⁰ márciusban pedig a névváltoztatás megszigorításáról.³¹ A földosztásról szóló rendelet³² ugyanis teljes körű föld-, illetve vagyonekbezással sújtotta azt a magyar állampolgárt is, aki „ismét felvette német hangzású családi nevét”. A szigorítás egyik nyilvánvaló célja az elkobozható földek, illetve lakóházak körének bővítése volt. A földosztás végrehajtása során egyébként a magyarországi nemzeti kisebbségek - a németek kivételével - nem kerültek hátrányos helyzetbe nemzetiségi hovatartozásuk miatt.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. június végén - az egyéni felelősség elve alapján - rendelkezett a magyarországi némettség tizenhat éven felüli tagjainak múltbéli politikai magatartása és tevékenysége felülvizsgálásáról.³³ A magyarországi német lakosság kitelepítését és a végrehajtás módját eldöntő potsdami határozat után kihirdetett választójogi törvény³⁴ - Potsdam szellemében - mind aktív, mind passzív választójogától megfosztotta azt a magyar állampolgárt, aki „magát német nemzetiségűnek vallotta”; ugyanakkor délszláv, román és szlovák nemzetiségű állampolgárai számára biztosította a választójogot.

A második világháborút követően Magyarországon 1945 őszén szabályozták először a nemzetiségi oktatást.³⁵ Ekkor az addig lényegében háromfokozatú oktatási rendszer [1. nemzetiségi tannyelvű (A típus); 2. kétnyelvű (B típus); 3. magyar tannyelvű, nemzetiségi nyelvoktató (C típus)] a középső típus kiiktatásával „kétlépcsősé” egyszerűsödött, s így a korábbinál nagyobb súllyal került előtérbe a nemzetiségi tannyelvű iskolatípus. A jogszabályok semmiféle megkülönböztetést nem tettek a hazai nemzeti kisebbségek között; így azok elvben mindenkire vonatkoztak. Azonban a döntően nemzetközi előírásra eszközölt kitelepítés és következményei a magyarországi német nemzetiségű lakosság egészét érintették, így annak intézményeit, köztük a nemzetiségi oktatást is alapjaiban rendítették meg. Német nemzetiségi oktatásról a második világháború utáni években tulajdonképpen nem beszélhetünk; míg a többi magyarországi nemzeti kisebbség anyanyelvi oktatása kisebb-nagyobb fáziseltolódással már közvetlenül a háború után megindult.³⁶ A szövetséges nagyhatalmak többszöri felszólítására 1945 végén napvilágot látott kitelepítési rendelet és a hozzá kapcsolódó jogszabályok³⁷ a német nemzetiségű lakosság állampolgári-egyéni és nemzetiségi-kollektív jogai szempontjából a mélypontot jelentették.

1946 elején további, a nemzetiségi oktatás demokratikus szellemű alapelveit rögzítő jogszabályok születtek.³⁸ Nemzetiségi tannyelvű általános iskola megnyitását a nemzetiségi

hovatartozást feltüntető népesedési adatok alapján, tizenöt tanköteles gyermek esetén rendelték el, nem pedig a szülők külön kérésére, mint 1945-ben. A vallás- és közoktatásügyi miniszter „elegendő számú tanuló jelentkezése esetén” elrendelhetette nemzetiségi tanítási nyelvű középiskola, középfokú iskola felállítását is, lényegében az általános iskolához hasonló feltételek mellett.

Az állami, községi, társulati, egyesületi és magántulajdonban lévő nemzetiségi tannyelvű iskolák óratervét a rendelet melléklete tartalmazta, a tantervről pedig úgy intézkedett; hogy azt az iskolafenntartónak vagy a magyarországi nemzeti kisebbségek jóváhagyott alapszabályokkal működő kulturális egyesületeinek meghallgatása után a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapítja meg. Tankönyvet - az engedélyezésre, illetve jóváhagyásra vonatkozó jogszabályok szerint - az iskolafenntartó is kiadhatott. A nemzetiségi tannyelvű iskolák tanítóira, tanáira és igazgatóira az iskolatípusnak megfelelő általános szabályokat kellett alkalmazni. A rendelet a nemzetiségi tannyelvű vallásfelekezeti, községi, társulati, egyesületi és magántulajdonban lévő iskolákat ugyanolyan feltételekkel és arányban kívánta állami támogatásban részesíteni, mint a hasonló típusú magyar tanítási nyelvű, nem állami iskolákat.

A jogszabály igen lényeges, elvi megállapítása kimondta, hogy a nemzetiségi tannyelvű iskolák nyilvános jogúak, s a megfelelő magyar tanítási nyelvű iskolákkal „egyenlő értékű, államérvényes bizonyítvány kiállítására jogosultak”, vagyis a nemzetiségi iskolák jogi helyzete megegyezett a többségi iskolákéval.

Az anyanyelvi oktatás kollektív nemzetiségi jogként való elismerésére - lényegében a nemzeti kisebbségek helyzetének nemzetközi jogi szabályozásától függetlenül, illetve a szabályozás elmaradása ellenére - a térség államai közül Magyarországon az elsők között került sor. Az 1945-1946-os tanévben összesen 92 - köztük 30 nemzetiségi tannyelvű és 62 nyelvoktató - iskolában (1173, illetve 3841 tanulóval) megkezdődött Magyarországon a horvát, szerb, szlovén, román és szlovák nemzetiségi oktatás.³⁹ Sajátos módon leginkább az áttelepülni szándékozó szlovák szülők írták be gyermekeiket nemzetiségi tannyelvű iskolába abból a megfontolásból, hogy Szlovákiában nagyobb szükségük lesz anyanyelvükre. Az áttelepülni nem szándékozók viszont inkább a nyelvoktató iskolákba írták be gyermekeiket.⁴⁰

Az 1946. január 31-én kihirdetett, Magyarország államformájáról szóló 1946: I. törvénycikk a *magyar jogrendben* első ízben kodifikálta az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogait: „A köztársaság polgárai részére biztosítja az ember természetes és elidegeníthetetlen jogait, a magyar nép számára a rendezett együttélést s a más népekkel való békés együttműködést. Az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai különösen: a személyes szabadság, jog az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog s a részvétel joga az állam és az önkormányzatok életének irányításában. Ezekről a jogoktól egyetlen állampolgár sem fosztható meg törvényes eljárás nélkül, és e jogokat a magyar állam valamennyi polgárának minden irányú megkülönböztetés nélkül, a demokratikus államrend keretein belül, egyformán és egyenlő mértékben biztosítja.”⁴¹ Bár e felsorolásból hiányoztak például a kisebbségi jogok és a sajtószabadság joga, mindazonáltal a felsorolt jogok valamennyi magyar állampolgárra, így a nemzeti kisebbségek tagjaira is vonatkoztak.

A demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946: VII. törvénycikk 2. paragrafusának *d)* pontja szerint büntettet követ el, aki „az állampolgári szabadság vagy jogegyenlőség érvényesülése ellen, vagy nemzetiségi, faji vagy felekezeti gyűlölködésre izgat, illetőleg annak felkeltésére alkalmas más cselekményt követ el”.⁴² Az emberi alapjogok hatályosabb védelméről szóló 1946: X törvénycikk pedig hangsúlyozta,

hogy a „természetes és elidegeníthetetlen jogok” megsértését szigorúan bünteti,⁴³ azonban nem rendelte el e jogok független bíróság jogvédelme alá helyezését. (Ebből a „joghézagból” is következett az a gyakorlat, hogy az állampolgároknak, bármilyen rendű és rangú sérelem érte őket, nem volt hova fordulniuk jogorvoslatért.)

Az 1946. január 25-én elfogadott Hárszabályok 11. paragrafusa szerint: „Ha valamelyik képviselő felszólalása során a demokratikus államrendet, a Nemzetgyűlés tekintélyét, a közérkölcstiséget, a parlamenti, a nemzetközi illemet vagy szokásokat, a nemzeti vagy vallási érzést sértő kifejezéseket használ, a Nemzetgyűlés tagja vagy a Nemzetgyűlésen kívülálló személy, valamely nemzetiség, osztály- vagy hitfelekezet ellen sértést tartalmazó, vagy ezek ellen gyűlöletre izgató nyilatkozatot tesz, az elnök rendreutasítja.”⁴⁴ Ha a képviselő két figyelmeztetés után is ilyen kijelentéseket tett, javasolhatta az elnök, hogy a képviselőt utasítsák a mentelmi bizottság elé.

Az 1947. február 10-én Párisban aláírt és szeptember 15-én életbe lépett magyar békeszerződést az 1947: XVIII. törvénycikk iktatta be a magyar jogrendbe. A békeszerződés tulajdonképpeni kisebbségi vonatkozású és Magyarországra kötelező rendelkezéseit a 2. cikk 1. és 2. pontja tartalmazta. Eszerint:

„1. Magyarország minden szükséges intézkedést megtesz aziránt, hogy a magyar fennhatóság alá tartozó minden személynek biztosítsa faji, nemi, nyelvi vagy vallási különbség nélkül az emberi jogok és az alapvető szabadságok élvezetét, ideértve a véleménynyilvánítás és a nyilvános gyülekezés szabadságát.

2. Magyarország továbbá kötelezi magát arra, hogy a Magyarországon életben lévő jogszabályok sem tartalmukban, sem alkalmazásuk során a magyar állampolgárságú személyek között azoknak faja, neme, nyelve vagy vallása alapján nem fognak különbséget tenni, sem semmiféle megkülönböztetést maguk után vonni, akár az érdekelteknek személye, javai, üzleti tevékenysége, foglalkozásbeli vagy pénzügyi érdekei, személyi állapota, politikai vagy polgári jogai tekintetében, akár pedig bármely egyéb tekintetben.”⁴⁵ A békeszerződés ezen cikkében vállalt kötelezettségeknek melyek az ENSZ 1945. évi, San Franciscó-i alapokmányát nem haladták meg - a magyar állam a békeszerződést megelőzően már eleget tett, konkrétan az 1946: I., az 1946: VII. és az 1946: X. törvénycikk megalkotásával. (Az ENSZ alapokmányát egyébként az 1956: I. törvénycikk⁴⁶ iktatta be a magyar jogrendbe 1956. február 16-án, miután 1955. december 14-én 16 államot - köztük Magyarországot - „csomagterv” keretében felvették az ENSZ tagjai közé.)

A kormány a békeszerződés életbe lépése után, 1947 őszén módosította a kollektív felelősség elvét tükröző, 1945. évi kitelepítési rendeletét.⁴⁷ Ennek alapján a német anyanyelvű, nem háborús bűnös személyek (legalábbis egy részük) mentesültek a kitelepítés nemzetközileg előírt kötelezettsége alól. E döntés gyakorlati jelentőségét erősen csökkentette az a körülmény, hogy már nem tudta befolyásolni a kitelepítést. Mindazonáltal a jog eszközeivel valamelyest oldott a kollektív felelősség elvén, és némi elmozdulást jelentett az egyéni felelősség elvének irányába.

1948 februárjától a nemzetiségi oktatást azokon a településeken is biztosítani kellett - körzeti nemzetiségi tannyelvű iskolák és kollégiumok létesítésével -, ahol az azonos nemzeti kisebbséghez tartozó tanköteles gyermekek száma nem érte el a tizenötöt.⁴⁸ A módosítás oka, hogy a nemzetiségi községekben a ki- és áttelepítések után már nem mindig volt meg a szükséges tanulólétszám. Ezért több helyütt, például az 1948-1949-i tanévben Békéscsabán szlovák, Gyulán pedig román körzeti általános iskola és kollégium, 1947 márciusában Budapesten román, 1950 februárjában pedig Porvázon délszláv kollégium nyílt.⁴⁹ Az egyházi iskolák államosításáról 1948 júniusában született törvény⁵⁰ a nemzetiségi felekezeti iskolákra is vonatkozott, kivéve az egykori német tannyelvű nemzetiségi népiskolákat. Miután ezekben az iskolákban a háború után a nemzetiségi oktatás meg sem indult, így az államosítás ezeket nem mint nemzetiségi felekezeti iskolákat, hanem „csak” mint felekezeti (római katolikus és

részben evangélikus) iskolákat érintette. Más volt a helyzet a szlovák, a délszláv és a román nemzetiségi felekezeti iskoláknál.

Az 1947-1948-i tanévben tizenöt görögkeleti szerb népiskola működött Magyarországon, közülük hat Budapest környékén. Államosították például Százhalombattán, Szentendrén, Szigetcsépen, Budakalászon, továbbá Battonyán, Mohácson, Magyarcsanakon és más településeken a szerb nemzetiségi egyházi iskolákat. Ugyanerre a sorsra jutottak a római katolikus egyház kezelésében lévő azon iskolák is, melyekbe horvát, sokác, bunyevác, bosnyák anyanyelvű gyermekek jártak: például Alsószentmártonon, Átán, Baján, Bácsalmáson, Belvárdgyulán, Csávolyon, Felsőszentivánon, Garán, Hercegszántón, Katymáron, Kátolyon, Lothárdon, Magyarcsarlóson, Mohácson, Németin, Pécsudvardon, Pogányon, Püspökmárokon, Szemelyen. A római katolikus és evangélikus szlovák nemzetiségi népiskolák is állami kezelésbe kerültek (például Békéscsabán, Tótkomlóson, Szarvason, Sátoraljaújhelyen, Kishután, Nyíregyházán, Sámsonházán stb.), csakúgy, mint a 17 román egyházközségben működő görögkeleti nemzetiségi iskola (például Gyulán, Kétegyházán, Méhkeréken, Battonyán, Magyarcsanakon, Pusztatölgán, Körösszegapátin, Körösszakálon).⁵¹ A nemzeti érzés, a nemzetiségi hovatartozás szabad eldöntésének és vállalásának inkább csak elvi biztosítékát jelentette, hogy a magyar parlament 1948 decemberében törvénybe foglalta a nemzetiségi hovatartozás büntetőjogi védelmét. Eszerint, ha „a cselekmény súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik, vétség miatt egy évig terjedhető fogházzal büntetendő, aki a magyar nemzetre, a demokratikus államrendre, annak valamely alapintézményére, az országban élő valamely nemzetiségre, illetőleg hitfelekezetre lealacsonyító kifejezést használ, vagy ilyen cselekményt követ el”.⁵² Sajátos módon azonban a „valamely nemzetiség” kifejezés ekkor korántsem jelentette a „bármely” vagy még inkább a „minden nemzetiség” fogalmát.

A kollektív kitelepítésre ítélt, kollektív jogkorlátozással sújtott német nemzeti kisebbség állampolgári-egyéni és nemzetiségi-kollektív jogokkal nem rendelkezett. A magyar-csehszlovák lakosságcsere végrehajtása nyomán, a magyarországi szlovákok egy részének önkéntes áttelepülése következtében a szlovák nemzeti kisebbség lélekszáma megfogyatkozott. A Tájékoztató Iroda 1948., majd 1949. évi állásfoglalásai a magyar jugoszláv kapcsolatok megromlását idézték elő. A magyar jugoszláv határ 1949-1953 között hidegháborús frontvonal volt, így a magyarországi délszláv nemzeti kisebbség helyzete is mélypontra jutott. Az 1950 nyarán végrehajtott déli határsáv-kialakítás és -tisztogatás jegyében Zalától Békésig internálások történtek a Közép-Tisza vidékére. Az 1953-ig fennmaradó táborok internáltjainak többsége délszláv nemzetiségű volt.⁵³ A magyarországi nemzeti kisebbségek közül valójában egyedül a románságot nem érintették a második világháború utáni „népvándorlások”. Sem Európában, sem pedig Magyarországon nem volt olyan jellegű esemény, amely őket szülőföldjük kényszerű elhagyására vagy (akár időlegesen is) anyanyelvük bevallásától való tömeges tartózkodásra készítette volna.⁵⁴ Az 1949: XX., úgynevezett alkotmánytörvény⁵⁵ volt az a jogszabály, amely a jogalkotás legmagasabb szintjén szabályozta a magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetét. Az alkotmány 49. paragrafusa szerint:

„(1) A Magyar Népköztársaság polgárai a törvény előtt egyenlők és egyenlő jogokat élveznek.

(2) A polgárok bármilyen hátrányos megkülönböztetését nemek, felekezetek vagy nemzetiségek szerint a törvény szigorúan bünteti.

(3) A Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét.”

1949-ben azonban mindez csak deklaráció és fikció lehetett. A hatalom teljes kisajátítása jegyében az állampárt (a Magyar Dolgozók Pártja, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt) felszámolta a koalíciós szövetséget, illetve a szövetségi politikát. A tudatosan kialakított

helyzetben a nemzetiségi politika mint a szövetségi politika sajátos megjelenési formája a perifériára került.

Ezen a képleten alapjában véve az a tény sem változtatott, hogy éppen 1949-ben (a Német Demokratikus Köztársaság alkotmányának elfogadása⁵⁶ után) elkezdődött az az 1956-ig tartó folyamat, melynek során fokozatosan napvilágot láttak a német nemzeti kisebbség állampolgári és nemzetiségi jogkorlátozását feloldó jogszabályok. A Minisztertanács 1949 októberében kinyilvánította, hogy a hazai németek a lakóhely megválasztása és a munkavállalás szempontjából „a magyar állampolgárokkal egy tekintet alá esnek”.⁵⁷ A rendelet belügyminiszteri végrehajtása⁵⁸ ugyan „meghatározott kedvezményekre” utalt, valójában a lakóhely megválasztásának és a munkavállalás szabad eldöntésének a jogi elismerése korántsem jelentett, és nem is jelenthetett semmiféle kedvezményt vagy előnyt, csupán a korábbi kollektív hátrányok elvi feloldását foglalta magában. A Minisztertanács

1950. márciusi rendelete⁵⁹ viszont már nemcsak bizonyos területekre vonatkozóan, hanem „minden tekintetben egyenlő jogú” állampolgároknak ismerte el a magyarországi német kisebbség tagjait.

Ezen legfőbb politikai és jogi akadályok megszüntetése után, az 1951-1952. tanévtől kezdődően kerülhetett sor - a nemzetiségi oktatásról szóló korábbi jogszabályok értelmében - a német nemzetiségi oktatás újjászervezésére és a német nemzetiségi iskolahálózat fokozatos kiépítésére. Az 1952-1953. tanévben 59 német nemzetiségi nyelvoktató általános iskola működött Magyarországon.⁶⁰ Az 1954-1955. tanévre számuk 75-re emelkedett. A német tannyelvű iskolák szervezése csak az 1955-1956. tanévben indult meg, számuk mindössze kettő volt, ugyanakkor a nyelvoktató iskolák száma elérte a százat. [Ugyanebben a tanévben Magyarországon 124 szlovák (közülük öt nemzetiségi tannyelvű és 119 nyelvoktató), 65 délszláv (20 nemzetiségi tannyelvű és 45 nyelvoktató), valamint 22 román (11 nemzetiségi tannyelvű és 11 nyelvoktató) iskola volt.]⁶¹ A német nemzetiségű lakosság 18 éven felüli tagjainak aktív és passzív választójogát első ízben az 1953. évi választójogi törvény⁶² biztosította, illetve adta vissza a második világháború után. 1955 februárjában pedig a Minisztertanács hatálytalanította az egy évtizede érvényben lévő - elsősorban a hazai németiség névmagyarosítását nehezítő - belügyminiszteri rendeletet,⁶³ s a névváltoztatási eljárást egyszerűbbé tette.

A nemzeti kisebbségek önszerveződésének fórumai, érdekképviselői szervei az 1945-1955 között létrejött nemzetiségi szövetségek voltak, melyek az egyesülési jog sajátos értelmezése és gyakorlata alapján működtek Magyarországon.⁶⁴ A nemzetiségi szövetségek - az 1949. évi alkotmány szellemében - a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Általános Iskolai Főosztályának Nemzetiségi Ügyosztályához tartoztak. Emellett a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Párt- és Tömegszervezetek Osztályának elvi-politikai irányítása alatt állottak. (1958-tól a nemzetiségi szövetségek titkárai a Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagjai lettek.) A nemzetiségi szövetségek apparátusai lényegében állami kulturális hivatalokká váltak, amelyek állami felügyeletet láttak el a nemzeti kisebbségek között. Az eleve „felülről” életre hívott szövetségek ambivalens helyzetbe kerültek: a gyakorlatban a kormány (az állampárt) politikáját közvetítették a nemzeti kisebbségek felé, és valójában nem azok érdekvédelmét látták el.

A nemzetiségi szövetségek inkább csak a kulturális munka területén értek el eredményeket. A nemzeti önazonosság megőrzésének szinte kizárólagos eszközei a nemzetiségi sajtó mellett a hagyományörző csoportok voltak. A nemzetiségi szövetségek - alapvető strukturális változtatások nélkül - az 1980-as évek végéig, az 1990-es évek elejéig működtek Magyarországon.

Évekkel, illetve évtizedekkel a második világháború befejezése után sem formálódott ki Magyarországon átfogó koncepció a nemzeti kisebbségek egyéni-állampolgári és kollektív-nemzetiségi jogainak rendezésére. E koncepcionális mulasztásnak a békeszerződés életbe

lépése (1947. szeptember) s főként az ENSZ-tagság elnyerése (1955. december) után nem voltak elsődlegesen nemzetközi akadályai, jóllehet a nemzeti kisebbségi kérdés nemzetközi jogi szintű rendezése a második világháború után sokáig váratott magára, s a közép- és délkelet-európai térség meghatározó hatalmának, a Szovjetunióknak a politikája domináns volt. Mindazonáltal elsősorban belpolitikai okok bizonyultak elsődlegesnek a koncepcionális mulasztásban.

Bár az állampárt számos; nyilvánosságra nem kerülő határozatot hozott a nemzetiségi politikáról (1956. május, 1958. október, 1968. szeptember, 1978. január)⁶⁵ - nemzetiségi törvény mégsem született. A koncepcionális mulasztás ideológiai igazolására az úgynevezett „automatizmus elmélete-szemlélete”⁶⁶ szolgált. Az automatizmus szemlélete, valamint az egyes dokumentumokban (például az 1958. és az 1968. évi határozat) a nacionalizmus elleni harc sajátos értelmezése az asszimilációt segítette.

Átfogó koncepció híján különböző „sarkalatos” törvények (alkotmány, államigazgatási, közigazgatási, eljárási, munkajogi törvények stb.) és más jogszabályok (például oktatási, közművelődési törvények és rendeletek) szabályozták a magyarországi nemzeti kisebbségek egyéni-állampolgári, illetve kollektív-nemzetiségi jogait.

Például a büntető perrendtartásról szóló 1951: III. törvény és a polgári perrendtartásról szóló 1952: III. törvény biztosította az anyanyelvhasználat jogát is. Eszerint: „Az eljárás nyelve magyar. A magyar nyelv nem tudása miatt senkit hátrány nem érhet. A magyarul nem tudó személy az eljárás egész folyamán mind szóban, mind írásban anyanyelvét használhatja.”⁶⁷ Hasonlóképpen foglalt állást ebben a kérdésben a továbbiakban a büntető perrendtartásról szóló 1954: V. törvény és a polgári perrendtartásról szóló 1954: VI. törvény is.

A tanácsokról szóló 1954: X törvény-a helyi tanácsokról szóló 1950: I. törvénnyel ellentétben - a magyar állampolgárok, köztük a nemzetiségi állampolgárok jogaival is foglalkozott. Az 1950. évi tanácstörvény csak „a dolgozók jogainak oltalmazását” tartalmazta,⁶⁸ de hogy kik a dolgozók, nem tisztázta. Az 1954: X törvény viszont kimondta, hogy a tanács - egyebek között - „oltalmazza az állampolgárok alkotmányos jogait”, „szilárdítja az állampolgári fegyelmet, biztosítja az állampolgári kötelességek teljesítését”, „biztosítja a nemzetiségek jogainak érvényesülését.”⁶⁹ (Azonban arra, hogy ez a gyakorlatban miként történjen - például a nemzetiségi tanács tagjainak választása; a nemzetiségi nyelvű tanácsai ügyintézés rendje stb. -, nincs utalás a törvényben.)

Az államigazgatási eljárásról szóló 1957: IV. törvény is azt hangsúlyozta, miszerint „az államigazgatási eljárásban a magyar nyelv ismeretének hiánya miatt senkit hátrány nem érhet”, továbbá, hogy az eljárás során mindenki - így értelemszerűen a nemzeti kisebbséghez tartozó egyén is anyanyelvét használhatja.⁷⁰ A polgári perrendtartás egyes rendelkezéseinek módosításáról szóló 1957: VIII. törvény szintén megfogalmazta, hogy az eljárás nyelve a magyar, de a magyar nyelv nem tudása miatt senkit hátrány nem érhet. A továbbiakban a törvény az anyanyelvhasználat módjáról intézkedett.⁷¹ Az 1961: V. törvény, a Büntető Törvénykönyv tartalmazta a nemzetiségi egyenjogúság büntetőjogi és polgári jogi védelmét. Kimondta, hogy aki „valamely nép, nemzetiség, felekezet vagy faj, továbbá - szocialista meggyőződésük miatt - egyes csoportok vagy személyek ellen gyűlölet keltésére alkalmas cselekményt követ el, hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”.⁷² A törvény részletesen taglalta a „nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport elleni büntetett” eseteit is. A büntetőeljárásról szóló 1962. évi 8. számú törvényerejű rendelet szerint „a magyarul nem tudó személy az eljárás egész folyamán mind szóban, mind írásban anyanyelvét használhatja”.⁷³ A 6/1963. számú kormányutasítás azonban megtiltotta magyar állampolgárok számára idegen hangzású utónevek bejegyzését az anyakönyvbe. A rendelkezés egyes helyeken a nemzetiségi lakosság körében - jogosan - elégedetlenséget váltott ki.⁷⁴ Ezt a rendelkezést később a kormány 3/1968. számú utasítása megszüntette.⁷⁵ Az 1967: II. törvény,

a Munka Törvénykönyve szerint a munkaviszony létesítése és a munkaviszonyból eredő jogok és köteleességek meghatározása során nem szabad hátrányos megkülönböztetést tenni a munkavállalók között nemük, koruk, nemzetiségük, fajuk és származásuk alapján.⁷⁶ A szövetkezetekről szóló 1971: III. törvény hangsúlyozta, hogy a szövetkezetnek minden nagykorú magyar állampolgár tagja lehet. A tagok felvételénél, továbbá a tagok jogainak és kötelességeinek meghatározásánál nem szabad az állampolgári egyenlőséget sértő megkülönböztetést tenni.⁷⁷ Az 1971: I. törvény, a tanácstörvény általános rendelkezéseket tartalmazott a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban. Eszerint a tanács „képviseli a lakosság érdekeit”, „biztosítja az állampolgári jogok és köteleességek érvényesülését”, „érvényre juttatja a nemzetiségek jogait”.⁷⁸ Az 1972: I. törvény, a módosított alkotmány nemzetiségekre vonatkozó passzusai bizonyos tekintetben megismételték, bizonyos tekintetben módosították az 1949. évi alkotmányt. A 61. paragrafus szerint:

„(1) A Magyar Népköztársaság állampolgárai a törvény előtt egyenlők és egyenlő jogokat élveznek.

(2) Az állampolgároknak nem, felekezet vagy nemzetiség szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetést a törvény szigorúan bünteti.

(3) A Magyar Népköztársaság területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az egyenjogúságot, az anyanyelv használatát, az anyanyelven való oktatást, saját kultúrája megőrzését és ápolását.”⁷⁹ Az alkotmányban egyfajta, igen mérsékelt szemléleti változás - *de jure* - jelent meg. Az „automatizmus szemlélete” és a „híd szerep” közötti átmenet kontúrjai (anyanyelvhasználat, saját kultúra megőrzése) körvonalazódnak.

A bíróságokról szóló 1972: IV. törvény kimondta, hogy minden állampolgár ügyében ugyanazon bíróságok járnak el, tekintet nélkül a társadalmi helyzetre, valamint a nemzetiségre.⁸⁰ A bírósági eljárás során mindenki anyanyelvét használhatja. A polgári perrendtartás módosításáról szóló 1972. évi 26. számú törvényerejű rendelet megerősítette az eljárás során az anyanyelvhasználat jogát.⁸¹ Az 1973: I. törvény a büntetőeljárásról szintén hangsúlyozta, hogy az eljárásban mindenki az anyanyelvét használhatja.⁸² A Polgári Törvénykönyv, az 1977: IV. törvény szerint az állampolgárok bármilyen hátrányos megkülönböztetése a személyhez fűződő jogok sérelmét jelenti. Akit személyhez fűződő jogaiban megsértettek, - az eset körülményeihez képest - polgári jogi igényeket támaszthat.⁸³ Az 1978: IV. törvény, a Büntető Törvénykönyv a „nemzeti, népi, faji nagyvallási csoport elleni bűncselekmény” eseteit taglalta,⁸⁴ tulajdonképpen megerősítve az 1961: V. törvényt. A választójogról szóló 1983: III. törvény - illetve 1953-tól „kezdődően” valamennyi választójogi törvény - megfogalmazta, hogy a választójog minden nagykorú magyar állampolgárt (így a nemzetiségieket is) megilleti.⁸⁵ A nemzeti kisebbségek állampolgári jogainak szabályozása nélkülözhetetlenül fontos és szükséges volt, de korántsem bizonyult elégséges feltételnek azok tényleges megvalósulásához, illetve érvényre juttatásához. Az alkotmányban és a „sarkalatos” törvényekben lefektetett állampolgári jogok a gyakorlatban nem, vagy csak „foghíjasan” érvényesültek. Például azokkal a jogokkal, melyek az anyanyelvnek a közéletben való használatára vonatkoztak, *de facto* nem lehetett élni, ha az ügyintézők csak magyarul értettek. A különböző jogszabályokban rögzített, a nemzeti önazonosság megőrzésére irányuló tevékenységet a gyakorlat megkérdőjelezte. A nemzeti kisebbségek nem rendelkeztek önálló, „alulról” építkező, helyi érdekképviselői szervekkel. Bár a törvények a nemzeti kisebbségek tagjai számára is biztosították a választójogot, a kisebbségek parlamenti (és helyi tanácsi) képviseletét valójában nem oldották meg.

A deklarált állampolgári jogok csorbulása számos (politikai, intézményi, jogi) okra volt visszavezethető. A hatalom megosztásának klasszikus, polgári elve helyett a hatalom egységének „szocialista” elve érvényesült. A „szocialista” országok általános gyakorlatához illeszkedett a politikai, intézményi és jogrendszer. Az állami és társadalmi szervezetek az állampártnak voltak kiszolgáltatva - politikai pluralitás nem létezett. Konceptcionális rendezés

híján a nemzeti kisebbségi kérdést - szinte kizárólagosan - oktatási, illetve közművelődési és kulturális kérdésként kezelte a kormányzat.

A Minisztertanács 1951 márciusában rendelkezett az általános iskolai tanítóknak a nemzetiségi (szlovák, délszláv, román) nyelv és irodalom szakon való továbbképzéséről.⁸⁶ 1952 áprilisában pedig a közoktatásügyi miniszter adott ki utasítást délszláv, román, szlovák, valamint német nyelv és irodalom szakon úgynevezett szakosító tanfolyamok indításáról.⁸⁷ 1959 márciusában a művelődésügyi miniszter utasítást adott ki a nemzetiségi oktatási és nevelési intézmények iskoláztatási és felvételi munkájáról. (A dokumentum melléklete felsorolta az akkor Magyarországon működő nemzetiségi oktatási intézményeket, valamint diákothonokat.)⁸⁸ Az 1950-es, különösképpen az 1960-as években a kormány felemás módon kezelte az oktatás kérdését. Miközben adminisztratív eszközökkel próbálta megakadályozni a nemzetiségi iskolák tanulólétszámának csökkenését, az oktatási rendszert szűkítőleg alakította át.

1960 tavaszán - az általános iskolai reform bevezetésére hivatkozva a nemzetiségi tannyelvű iskolák státusát megváltoztatták. Művelődésügyi minisztériumi körlevél utasította őket, hogy az 1900-1961. tanévtől kezdve fokozatosan magyar nyelven tanítsák a természettudományos tárgyakat és a testnevelést.⁸⁹ E rendelkezés értelmében és szellemében a nemzetiségi tannyelvű (A típusú) általános és középiskolákat úgynevezett kétnyelvű iskolákká (B típus) alakították át. Tehát lényegében ekkor tért vissza a közoktatás a két világháború között elterjedt és jól bevált nemzetiségi oktatási típushoz, mégpedig oly módon, hogy a háború után erőteljesen szorgalmazott nemzetiségi tannyelvű iskolákat megszüntették. Így tulajdonképpen továbbra is „kétlépcsős” maradt a nemzetiségi oktatási rendszer, csak most már nem nemzetiségi tannyelvű és nyelvoktató (A és C típusú) iskolákkal, hanem kétnyelvű és nyelvoktató (B és C típusú) iskolákkal. Ettől kezdve a nemzetiségi tannyelvű terminológia a kétnyelvű iskola megnevezésére szolgált.⁹⁰ Az oktatási rendszerről szóló 1961: III. törvény a nemzetiségi oktatásról ezt tartalmazta: „A nemzetiségekhez tartozó tanköteles gyermekek számára továbbra is lehetővé kell tenni, hogy anyanyelvükön részesüljenek oktatásban.”⁹¹ Lényegében ezt rögzítette a tankötelezettségről szóló 1962. évi 12. számú törvényerejű rendelet is.⁹² 1960-1965 között az iskolák körzetesítésével megszűntek a nyelvoktató - elsősorban román, szlovák és délszláv - tanyai iskolák.⁹³ Ezek intézményesen, tanulóikkal együtt „beolvadtak” a magyar iskolákba. Mindezen intézkedések következtében az 1950-es évek végi, mintegy 30 ezer fős nemzetiségi tanulói „csúcs”⁹⁴ után az 1960-as évek végére a körülbelül 25 ezer fős nemzetiségi tanulói összlétszámmal⁹⁵ „mélypontra” jutott a magyarországi nemzetiségi oktatás, s ez egyúttal „beszédes” mutatója az asszimilációs folyamatának is.

Az 1970-es évek nemzetiségi politikájában új elem jelent meg: a kisebbségek által betöltött „híd szerep”; megfogalmazta azt a törekvést, amely a „befogadó állam” és az anyaország közti együttműködés elmélyítésére szolgált. Ez a „motívum” a jogszabályok némelyikében is megjelent. A közművelődésről szóló 1976: V. törvény szerint az állam valamennyi polgárának biztosítja művelődési lehetőségeit, anyanyelvi, nemzetiségi kultúrája szabad művelésének támogatásával. Emellett elősegíti, hogy a nemzetiségek közművelődési tevékenységükkel is hozzájáruljanak Magyarországnak és az „anyaországok” közti kapcsolatok elmélyítéséhez.⁹⁶ A könyvtárakról szóló 1976. évi 15. számú törvényerejű rendelet végrehajtási utasítása arról rendelkezett, hogy a nemzetiségi lakosság anyanyelvű irodalommal való ellátása a nemzetiségi alapkönyvtárak feladata.⁹⁷ Nemzetiségi alapkönyvtár-állományt alakítottak ki nemzetiségi nyelvű szépirodalmi, illetve szakirodalmi művekből és folyóiratokból, továbbá szakmai és kiadványcsere-kapcsolatokat kezdeményeztek külföldi könyvtárakkal. 1978-ban délszláv nemzetiségi alapkönyvtár működött Baján, Szombathelyen, Mohácson, Szentendrén; német Pécsen, Tatabányán, Szentendrén, Sopronban, Szekszárdon, Székesfehérvárott; román Gyulán; szlovák pedig

Békéscsabán, Tatabányán, Miskolcon, Szentendrén.⁹⁸ 1975-től kezdődően a Tankönyvkiadó Vállalat Nemzetiségi Szerkesztősége lett a gazdája a nemzetiségi nyelvű tankönyv- és könyvkiadásnak Magyarországon.⁹⁹ Az 1980-as évektől az úgynevezett kétnyelvű iskolákat fejlesztették Magyarországon. Ez azt jelentette, hogy a jól működő nyelvoktató általános iskolákat - megfelelő személyi feltételek mellett-kétnyelvű iskolákká szervezték.¹⁰⁰ Ez az iskolatípus lényegében megegyezett az 1960-1961. tanévtől kezdődően működő kétnyelvű („nemzetiségi tanítási nyelvű”) iskolatípussal. Alapvető különbség a tendenciában mutatkozott. Amíg ugyanis az 1960-as években az A típusú iskolákat „fejlesztették” úgynevezett B típusúakká, addig az 1980-as években a C típusú iskolák váltak B típusúakká, vagy újonnan szerveztek kétnyelvű iskolákat.

Az oktatásról szóló 1985: I. törvény nemcsak azt tartalmazta, hogy az iskolai nevelés-oktatás nyelve a magyar mellett az országban beszélt „minden nemzetiségi nyelv”, hanem azt is kinyilvánította, miszerint a nemzetiségekhez tartozó gyermekek „anyanyelvükön, illetőleg két nyelven anyanyelvükön és magyarul - részesülhetnek óvodai, valamint iskolai nevelésben és oktatásban”.¹⁰¹ Ez a törvény 1960 óta első ízben adott lehetőséget a nemzetiségi tannyelvű oktatás (A típus) fokozatos visszaállítására. E törvény betűje és szelleme, valamint az 1980-as évek végén érlelődött-végbement változások eredményeképpen 1989 őszén több mint 58 ezren részesültek nemzetiségi oktatásban-nevelésben Magyarországon. Közülük a nemzetiségi nyelven (is) foglalkoztatott óvodás korú gyermekek száma: 13 763; az A, B, C típusú nemzetiségi általános iskolában tanulóké 43 300; középiskolai nemzetiségi anyanyelvi képzésben részesülőké 1187 volt.¹⁰² A korábbiakhoz képest jelentős szemléleti változást hozó és mutató, a nemzetiségi politika továbbfejlesztéséről és a nemzetiségi törvény irányelveiről szóló 1988. évi MSZMP KB-állásfoglalás¹⁰³ után s az országban lezajló politikai-társadalmi változásokkal összhangban született meg az 1989: XXXI. törvény az alkotmányról. Az alkotmány a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban az alábbiakat tartalmazta: „68.§.(1) A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és nyelvi kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők. (2) A Magyar Köztársaság védelemben részesíti a nemzeti és nyelvi kisebbségeket. Biztosítja kollektív részvételüket a közéletben, saját kultúrájuk ápolását, anyanyelvük használatát, az anyanyelvű oktatást, a saját nyelven való névhasználat jogát.”¹⁰⁴ A törvény további passzusai a magyar állampolgárok - köztük a nemzeti és nyelvi kisebbségekhez tartozó állampolgárok - megkülönböztetés nélküli emberi, illetve állampolgári jogait szavatolják.

Az alkotmánnyal, a közoktatási és felsőoktatási törvényekkel, valamint a nemzetközi emberi és kisebbségi dokumentumokkal összhangban 1993. július 7-én hirdették ki a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényt. Az 1993: LXXVII. törvény¹⁰⁵ „sarkalatos” törvény, melyet a parlament kétharmados többséggel fogadott el. Bár a jogszabály igen terjedelmes, mégis inkább úgynevezett kerettörvény, nem pedig úgynevezett kódextörvény típusú, mivel nem vállalkozott a részletszabályok kodifikálására. A kisebbségi törvény esetleges hibáival és hiányosságaival együtt is - példaértékű jogalkotás, amely sok évtizedes várakozás után született meg, új fejezetet nyitva a magyarországi kisebbségi jog és politika történetében.

JEGYZETEK

- 1 Joó Rudolf: *Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1984. 161.
- 2 *A népi demokratikus forradalmak elméleti és történeti kérdései*. Elméleti tanácskozás. Budapest 1985. október 24. Balogh Sándor hozzászólása. Szerkesztette: Csonka Rózsa és Harsányi Iván. Budapest 1986. 389.
- 3 *Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945-1958*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1958. 9-11.
- 4 *A San Franciscó-i alapokmány és a nemzetiségi kérdés*. PIL 274. f. 10. cs. 30. ö. e.; MOL JGY VKM Elnöki Osztály XIX-I-1.-s. 11 168/1945.
- 5 Föglein Gizella: Az ENSZ és a nemzeti kisebbségek 1945. A San Franciscó-i alapokmány és a nemzetiségi kérdés. *Magyar Napló* 1990. 16. 8-9.

- 6 „ 27. cikk. Olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.” *Az emberi jogok dokumentumokban*. Összeállította: Kovács István és Szabó Imre. Második kiadás. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980. 410.
- 7 Bíró Gáspár: A nemzetközi kisebbségvédelem alapfogalmairól és intézményeiről. *Regio* 1992. 4. 3-26. Bíró Gáspár: A nemzetközi kisebbségvédelem legújabb fejleményei. *Regio* 1993. 1. 32-53.
- 8 Fülöp Mihály: A kisebbségi kódex. *Külpolitika* 1989. 2. 102-145.
- 9 A magyar békeszerződést az 1947: XVIII. tc. emelte törvényerőre. *Magyar Törvénytár 1947. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin Társulat é. n. 142-178.
- 10 Tóth Károly Antal: *A kisebbségek nemzetközi jogi helyzete*. Kézirat. 1985. Állami Gorkij Könyvtár, Nemzetiségi Archivum. ISZ: 168. 10-14.
- 11 Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945-1950*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1988. 238.
- 12 Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945-1990*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1993. 178-192.
- 13 Például az 1949-ben életre hívott Európa Tanács vagy az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet, későbbi nevén Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet.
- 14 Bíró Gáspár: A nemzetközi kisebbségvédelem alapfogalmairól és intézményeiről. *Regio* 1992. 4. 16-23. Szalayné Sándor Erzsébet: Nemzetközi szervezetek és kisebbségvédelem 1945 után. *Regio* 1993. 1. 18-31.
- 15 Magyarország 1990 novemberében csatlakozott az Európa Tanácshoz. 1989-ben megfigyelői státust kapott.
- 16 Balogh Sándor: A nemzeti, nemzetiségi kérdés és a kollektív felelősség Közép- és Délkelet-Európában az 1940-es években. *Múltunk* 1990. 2. 18-42.
- 17 12 330/1945. M. E. sz. r. *Magyar Közlöny* 1945. 211. szám
- 18 A SZEB-et a Magyarország és a szövetséges nagyhatalmak képviselői által Moszkvában 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának ellenőrzésére hívták életre. A SZEB a békeszerződés életbe lépéséig (1947. szeptember 15.) megfellebbezhetetlenül a legfelső politikai és gazdasági döntéshozó szerv volt Magyarországon.
- 19 Magyarország területéről mintegy 200 ezer német nemzetiségű személyt telepítettek ki a második világháború után. Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945-1950*. Akadémiai Kiadó 1988. 163.
- 20 A magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezményt az 1946: XV. tc. emelte törvényerőre. *Magyar Törvénytár 1946. évi törvénycikkek*. 64-71.
- 21 Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája...* 108.
- 22 Föglein Gizella: Magyar-jugoszláv népcserreegyezmény-tervezet (1946). *Századok* 1996. 6. 1553-1570.
- 23 1947: XXXI. tc. *Magyar Törvénytár 1947. évi törvénycikkek*. 249.
- 24 1948: IX. tc. *Az 1948. év hatályos jogszabályai*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata 1949. 6.
- 25 Föglein Gizella: Törvénytervezet a magyarországi nemzeti kisebbségek jogi helyzetéről (1945). *Jogtudományi Közlöny* 1996. 10. 42528.
- 26 A dokumentum eredeti címe: *A magyarországi nemzetiségek helyzetét szabályozó rendelet alapelvei*. MOL JGY BM Törvényelőkészítő Osztály XIX B-1-c. 8. doboz. 34. tétel. 150 349/1945.
- 27 *Teherán, Jalta, Potsdam*. Dokumentumgyűjtemény. Második, bővített kiadás. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1972. 418.
- 28 *Az Ideiglenes Nemzeti Kormány nyilatkozata. Az 1944. december 21-ére összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója*. Budapest, Athenaeum 1946. 23-24.
- 29 1945: V. tc. *Két év hatályos jogszabályai 1945-1946*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata 1947. 3-8.
- 30 302/1945. M. E. sz. r. *Magyar Közlöny* 1945. 7. szám.
- 31 5 151/1945. B. M. sz. r. *Uo.* 11. szám.
- 32 600/1945. M. E. sz. r. *Uo.* 10. szám.
- 33 3 820/1945. M. E. sz. r. *Uo.* 65. szám.
- 34 1945: VIII. tc. *Két év hatályos jogszabályai, 1945-1946*. 38.
35. 10 030/1945. M. E. sz. r. *Magyar Közlöny* 1945. 164. szám; 68 800/1945. V. K M. sz. r. *Uo.* 168. szám
- 36 Az 1945-1946. tanévben Magyarországon működő délszláv, szlovák és román nemzetiségi iskolákról: „Hol működnek nemzetiségi iskolák?” *Magyar Nemzet* 1946. április 4.
- 37 12 330/1945. M. E. sz. r. *Magyar Közlöny* 1945. 211. szám; 12 340/1945. M. E. sz. r. *Uo.*; 70 010/1946. B. M. sz. r. *Uo.* 1946. 12. szám; 7970/1946. M. E. sz. r. *Uo.* 1946. 158. szám; 4300/1947. M. E. sz. r. *Uo.* 1947. 77. szám; 10 515/1947. Korm. sz. r. *Uo.* 1947. 197. szám;
- 38 330/1946. M. E. sz. r. *Uo.* 1946. 12. szám; 1200/1946. V. K M. sz. r. *Uo.* 1946. 42.
- 39 Föglein Gizella: A nemzetiségi oktatás jogi szabályozása Magyarországon 1945-1956. *Levéltári Szemle* 1990. 4. 18.
- 40 Lázár György: Szlovák iskolaügy Magyarországon (1945-1949). *Századok* 1983. 6. 1368.
- 41 1946: I. tc. *Magyar Törvénytár 1946. évi törvénycikkek*. 3.

- 42 1946: VII. tc. *Uo.* 19.
43 1946: X. tc. *Uo.* 43.
44A *Nemzetgyűlés Házszabályai.* 1946. évi hivatalos kiadás. Budapest, Athenaeum 1946. 15.
45 1947: XVIII. tc. *Magyar Törvénytár 1947, évi törvénycikkek.* Budapest, Franklin Társulat é. n. 146.
46 1956: I. tv. *Magyar Közlöny* 1956. 13. szám.
47 12 200/1947. Korm. sz. r. *Uo.* 1947. 245. szám; 84 350/1947. B. M. sz. r. *Uo.* 1947. 269. szám.
48 2100/1948. V. K M. sz. r. *Uo.* 1948. 61. szám.
49 *Köznevelés* 1949. 3. 44.; *uo.* 1949. 7. 158-161.; *uo.* 1950. 5. 115.
50 1948: XXXIII. tc. *Az 1948. év hatályos jogszabályai.* Budapest, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata 1949. 73-74.
51 Föglein Gizella: A nemzetiségi oktatás... 23.
52 1948: XLVIII. tc. *Az 1948. év hatályos jogszabályai.* 96.
53 Juhász József Egy lépésre a háborútól... A magyar jugoszláv viszony 1948-1949-ben. *Magyar Nemzet* 1989. június 3.; Saád József Határsávból a Hortobágyra. A kormópusztai internálótábor. *Magyar Nemzet* 1989. október 14.
54 Petrusán György: A hazai románok számának, összetételének és települési viszonyainak változásáról. In: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990).* Budapest, KSH 1994. 317-318.; *1990. évi népszámlálás.* Budapest, KSH 1993. 8.
55 1949: XX. tv. *TVRHGY 1949.1.* Budapest 1950. 8-9.
56 Tokodi Gyula-Niederhauser Emil: *Németország története.* Második kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó 1983. 367.
57 4274/1949. M. T. sz. r. *Magyar Közlöny* 1949. 213. szám
58 245 900/1949. B. M. sz. r. *Uo.* 1949. 213. szám
59 84/1950. M. T. sz. r. *Uo.* 1950. 52. szám
60 MOL. OM.: Nemzetiségi Osztály. XIX-I-2./1953/859-63.
61 Föglein Gizella: A nemzetiségi oktatás... 25.
62 1953: II. tv. *TVRHGY 1953.* Budapest 1954. 3.
63 11/1955. M. T. sz. r. *Magyar Közlöny* 1955. 19. szám
64 Föglein Gizella: Közvetíteni a "párt és a kormány" szavát. Nemzetiségi-kisebbségi szövetségek 1958-1972. *História* 1996. 9-10. 45-47.
65 Fehér István: *Az utolsó percben...* 167-168., 180-181., 192-194., 220-221.
66 *Uo.* 178-192.
67 1951: III. tv. *TVRHGY 1951.1.* Budapest 1952. 9.
68 1950: I. tv. *Uo. 1950. Z* Budapest 1951. 5.
69 1954: X. tv. *Uo. 2954.* Budapest 1955. 128.
70 1957: IV. tv. *Magyar közlöny* 1957. 64. szám
71 1957: VIII. tv. *Uo.* 1957. 137. szám.
72 1961: V. tv. *Uo.* 1961. 97. szám.
73 1962. évi 8. tvr. *TVRHGY 1962.* Budapest 1963. 66.
74 A Csongrád Megyei Tanács Igazgatási Osztálya saját hatáskörében engedélyezte, hogy a nemzetiségi szülők kívánságára „idegen hangzású utóneveket” jegyezzenek be az anyakönyvbe. Kóvágó László: *Nemzeti kisebbségek a arai Magyarországon.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1981. 97.
75 *Uo.* 97.
76 1967: II. tv. *TVRHGY 1967.* Budapest 1968. 16.
77 1971: III. tv. *Uo. 1971.* Budapest 1972. 28.
78 1971: I. tv. *Magyar Közlöny* 1971. 11. szám.
79 1972: I. tv. *TVRHGY 1972.* Budapest 1973. 8.
80 1972: IV. tv. *Uo.* 57.
81 1972. évi 26. tvr. *Uo.* 220.
82 1973: I. tv. *Uo. 1973.* Budapest 1974. 3.
83 1977: IV. tv. *Uo. 2977.* Budapest 1978. 21.
84 1978: IV. tv. *Magyar Közlöny* 1978. 92. szám.
85 1983: III. tv. *TVRFIGY 1983.* Budapest 1984. 43.
86 63/1951. M. T. sz. r. *Köznevelés* 1951. 7. szám.
87 859-417/1952. K M. sz. ut. *Közoktatásügyi Közlöny* 1952. 7. szám.
88 44 145/1959. M. M. sz. ut. *Művelődésügyi Közlöny* 1959. 7. szám.
89 44 167/1960. M. M. sz. ut. Idézi: Drahos Ágoston-Kovács Péter: A magyarországi nemzetiségek oktatásügye 1945-1990. *Regio* 1991. 2. 174.; továbbá 44 159/1960. M. M. sz. ut. *Művelődésügyi Közlöny* 1960. 13. szán.
90 Fehér István: *Az utolsó percben...* 186.
91 1961: III. tv. *Magyar Közlöny* 1961. 74. szám.

- 92 1962. évi 12. tvr. *Uo.* 1962. 43. szám.
93 Békés megyében például 10 román nyelvet oktató tanyai iskola szűnt meg ekkor, a szlovák iskolák száma pedig 102-ről 65-re csökkent.
94 MOL MDP-MSZMP Iratok Osztálya. 288. f. 5. cs. 98. ő. e.
95 MOL MDP-MSZMP Iratok Osztálya, 288. f. 20. cs. 548. ő. e.
96 1976: V. tv. *TVRHGY 1976.* Budapest 1977. 48.
97 17/1976. M. T. sz. r. *Magyar Közlöny* 1976. 45. szám.
98 5/1978. K M. sz. r. *Művelődésügyi Közlöny* 1979. 1. szám.
99 Mészáros György: Nemzetiségi könyvkiadásunk tíz éve. In: *Együtt a nemzetiségekkel. Nemzetiségi politika a mai Magyarországon.* Összeállította és szerkesztette: Fodor Péter, Kővágó László, Stark Ferenc és Verseghi György. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1984. 252-256.
100 Drahos Ágoston-Kovács Péter: i. m. 178.
101 1985: I. tv. *TVRHGY 1985.* Budapest 1986. 3.
102 Drahos Ágoston-Kovács Péter: i. m. 178.
103 Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása a nemzetiségi politika továbbfejlesztéséről és a nemzetiségi törvény irányelveiről. *Társadalmi Szemle* 1989. 1. 42-47.
104 1989: XXXI. tv. *TVRHGY 2989.* Budapest 1990. 137.
105 1993: LXXVII. tv. *Magyar Közlöny* 1993. 100. szám.

Rövidítések:

BM	Belügyminisztérium, belügyminiszter
cs.	csomag
é. n.	évszám nélkül
f.	fond
ISZ	iratszám
JGY	Jelenkori Gyűjtemény
KB	Központi Bizottság
KM	Közoktatásügyi Minisztérium, közoktatásügyi miniszter
Korm.	kormány
ME	miniszterelnök(i)
MM	Művelődésügyi Minisztérium, művelődésügyi miniszter
MOL	Magyar Országos Levéltár
MT	Minisztertanács
OM	Oktatásügyi Minisztérium, oktatásügyi miniszter
ő. e.	őrzési egység
PIL	Politikatörténeti Intézet Levéltára
r.	rendelet
sz.	szám
SZEB	Szövetséges Ellenőrző Bizottság
tc., tv., tvr.	törvénycikk, törvény, törvényerejű rendelet
TVRHGY	Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye
ut.	utasítás
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, vallás- és közoktatásügyi miniszter

GIZELLA FÖGLEIN

The legal regulation of the position of national minorities in Hungary, 1945-1993

The paper approaches the question of national minorities from the point of view of legal history. It examines the post-World War II legal standing of the national minorities of Hungary - in contemporary terminology and definition these were considered „nationalities” (Germans, Slovaks, Southern Slavs [Serbian, Croatian, Slovenian], Romanian). The author presents the legal regulation of the situation of national minorities on various levels (universal, multilateral, bilateral, internal) and the theoretical arguments the question inspired. The paper gives a detailed analysis of the regulations issued in the period under

discussion, from the 1945 draft of a nationalities law and the 1993 minority law which codified the individual-citizenship and collective-nationality rights of national minorities (e.g. constitutional, administrative, procedural, labor law, educational and cultural laws and regulations, etc.). Last, but not least the author points out the differences that prevailed between the *de jure* and the *de facto* status of minorities.

HOLGER FISCHER

Az etnikai és vallási csoportok együttélése Magyarországon a legújabb németországi történetírásban

Magyarország a német történettudományban

A németországi történettudomány természetesen csak viszonylagos jelentőséget tulajdonít Magyarország történetének. Az utóbbi két-három évtizedben keletkezett magyar tárgyú történeti munkák száma nem túl nagy. Ez esetleg csalódást okoz annak a magyar történésznek, aki a hungarocentrikus szemléletmód híve. Csalódottsága csak növekedhet, ha tekintetbe veszi azt a kitüntető figyelmet, amelyben a politika részesítette a magyar nemzeti történetírást az elmúlt négy-öt évben. Véleményem szerint azonban a csalódottság nem jogos, mivel egyrészt a témák sokfélesége és számos esetben a munkák minősége is pozitívan értékelhető. Másrészt megállapítható, hogy a hasonló nagyságú európai országok történetéről, mint például Belgium, a skandináv országok vagy Görögország, ennél sokkal kevesebb írás jelent és jelenik meg Németországban. Végül is Magyarország nem mindenek a mértéke.

A történettudományi publikációkat különböző helyeken elemezték részletesen, számszerűleg is: az 1980-ig tartó időszak fejlődésére nézve Karl Nehring¹, a nyolcvanas évekre Holger Fischer² és legutóbb Gerhard Seewann³ is. E helyütt csak Seewann legfontosabb adatait szeretném idézni: az 1981-1990 közötti időszakban összesen 134 publikáció jelent meg a magyar történelemről Németországban, ebből 84 folyóiratcikk és 50 monográfia, az utóbbiból 15 disszertáció. A történelmi korszakokat szemlélve megállapítható, hogy 22 mű (16,4 százalék) a magyar középkorral, 29 (21,6 százalék) a korai újkorral, 18 (13,4 százalék) a XIX. századdal, 38 (28,4 százalék) a XX. századdal és 27 (20,1 százalék) több korszakon átívelő témákkal foglalkozik; mennyiségileg egyértelműen kiemelkedik tehát a XX. század.

Ezek a munkák széles témakört ölelnek fel; egyetlen kivételtől eltekintve tulajdonképpen nem lehet egyértelmű tematikai súlypontokat megállapítani. Éppen a gazdaság- és társadalomtörténettel szemben olyan munkák dominálnak, amelyek állam- és politikatörténettel foglalkoznak. Alapvetően - ha nem is minden egyes munkára vonatkozóan - el kell sajnos fogadnunk Seewann viszonylag kemény ítéletét, amely szerint a magyar történelmet elemző német történettudománynak nem sikerült innovatívan hatnia, nem sikerült a magyar történettudományt arra ösztönöznie, hogy új szempontokat, új kérdéseket vessen fel, és új kutatási kiindulópontokat keressen.⁴

A történettudomány fontos szerepet játszik a nemzetállam kialakulásának legújabb folyamatában és az ezáltal meghatározott paradigmák és sematikus kategóriák kialakulásában, amelyek nemzetállami korlátoltsághoz vezethetnek, mint ahogyan ez részben Magyarországon is bekövetkezett. Éppen e tekintetben - Seewann véleménye szerint - a német történettudomány nem ragadta meg azt a lehetőséget, hogy kívülről, elfogulatlanul közelítse meg a problémákat. Ez az ítélet az én véleményem szerint. túlságosan általánosító, túl szigorú, és mindenekelőtt Seewann saját munkái és bizonyos kutatási programokban játszott szerepe cáfolják azt élesen.

A nemzetiségi és a kisebbségi problémákról szóló munkák

Az általam fõntebb jelzett egyetlen tematikai kivételt a magyar történelem nemzetiségi és kisebbségi problémáiról szóló 37 munka jelenti, amely az összesen 134 munkának közel 30 százaléka. Valójában, amint a válogatott bibliográfia 112 címe mutatja, lényegesen több tudományos cikk született, ha figyelembe vesszük az 1990 utáni éveket, valamint kilépünk a

történettudomány szűkebb értelemben vett kereteiből. Már most szeretnék utalni arra, hogy éppen ezek a munkák, amelyek részben a magyar kollégákkal szoros együttműködésben keletkeztek, egyre növekvő mértékben arra irányulnak, hogy a magyarországi és a szomszédos országokbeli problémakör társadalomtörténeti aspektusát összehasonlító és interdiszciplináris módon kidolgozzák, és innovatív hatást fejtsenek ki.

A nemzetiségkutatásban - összehasonlító és interdiszciplináris kiindulópontjának megfelelően - sokféle tudományág képviselői vesznek részt. Találunk köztük társadalomtörténészeket, Kelet- és Délkelet-Európa történetével foglalkozó historikusokat, politológusokat, szociológusokat, közgazdászokat, földrajztudósokat és nyelvészeket, akik különböző tudományos intézetekben tevékenykednek, egymástól nagyon eltérő tudományos közegben élnek. A Magyarországra vonatkozó nemzetiségkutatás központjává kétségkívül a müncheni Südost-Institut vált. Gerhard Seewann, a Südost-Institut történésze és könyvtárigazgatója, valamint Edgar Hösch, az intézet igazgatója és egyidejűleg a müncheni egyetem Kelet- és Délkelet-európai Történelem Tanszéke professzorának vezetésével ez az intézet készítette elő és koordinálta a *Németek és magyarok mint nemzeti kisebbségek a Duna völgyében 1900-tól 1990-ig* című úttörő szerepet játszó interdiszciplináris kutatási programot. Ezt a kutatást 1986-tól 1992-ig folytatták, s először a Volkswagen Alapítvány, majd a szövetségi Belügyminisztérium támogatta pénzügyileg. Ezt követően pályázatot nyújtottak be a Volkswagen Alapítványnál a kutatási program folytatására, amely a következő, kissé komplikált címet viseli: *A nemzetiségi politika variánsai és típusai Délkelet-Európában 1989-ig és ezek kihatásai az 1989-90 óta tartó demokratizálódási folyamatra. Az etnikai diszkrimináció, valamint az ellenségképek és előítéletek funkcionálizációjának gyakorlata*. A program résztvevői és a terület többi kutatói folyamatosan megvitatják egymással tapasztalataikat, eredményeiket, mindenekelőtt publikációikkal és nagyobb konferenciákon elhangzó előadásaikkal. Ennek során nem riadtak vissza azoktól a gyakran egyoldalú és érzelmektől fűtött, szemrehányásokkal telített vitáktól sem, amelyeket a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének és a Németországban működő Kitelepítettek Szövetségének igen érdekes szövetséget alakító képviselőivel kellett folytatniuk. Itt kell felsorolnunk azokat a nagyobb konferenciákat, amelyek a kutatási program során jöttek létre, illetve amelyeken a kutatók részt vettek, s amelyeknek eredményeit gyűjteményes kötetekben kiadták:

Nemzetiségi problémák Délkelet-Európában, szimpózium 1986 márciusában Münchenben, többek között Georg Brunner, Gerhard Seewann, Kathrin Sitzler magyar vonatkozású előadásaival.⁵

300 éves együttélés - a magyarországi németek történetéből, nemzetközi történészkonferencia 1987 márciusában Budapesten, Gerhard Seewann előadásával.⁶

A németek Magyarországon, szimpózium 1987 júniusában Wintermühlben, többek között Georg Brunner és Gerhard Seewann előadásaival.⁷

A németek Magyarországon 1870 és 1980 között, szimpózium 1989 júliusában Szekszárdon, Georg Brunner, Immo Eberl, Holger Fischer, Gerhard Seewann előadásaival.⁸

A magyarországi németek története 1920 és 1990 között, nemzetközi történészkonferencia 1990 decemberében Budapesten, Holger Fischer és Günter Schödl hozzászólásával, illetve előadásával.⁹

Kisebbségi kérdések Délkelet-Európában, nemzetközi konferencia 1991 áprilisában Dubrovnikban Wolfgang Aschauer, Marie Janine Calic, Holger Fischer, Peter Haslinger, Susanne Pazmandi és Gerhard Seewann magyar vonatkozású előadásával.¹⁰

Népcsoportok Középkelet- és Délkelet-Európában, nemzetközi szimpózium 1992 áprilisában Münchenben, Georg Brunner és Gerhard Seewann előadásával.¹¹

A kisebbségek mint biztonsági probléma Közép-kelet- és Délkelet-Európában, nemzetközi konferencia 1993 októberében Burg Schlainingban.¹² Ezeket a konferenciaköteteket (23, 24,

26, 54, 55, 58, 102) és számos dolgozaton kívül az interdiszciplináris kutatóprogram legfontosabb eredményei külön gyűjteményes kötetben jelentek meg (9).

Mindazon nehézségek ellenére, amelyek a nemzetiségek és a kisebbségek kérdéseivel foglalkozó, a válogatott bibliográfiában szereplő munkák tartalmi kritériumok szerint történő kategorizálásával együtt járnak, meg kell próbálkoznunk súlypontok kijelölésével.

Az első kategóriába olyan munkák tartoznak, amelyek historiográfiai-bibliográfiai aspektusokat tárgyalnak (60, 71, 90). Gerhard Seewann és Kathrin Sitzler a nemzetiségi politika és a történetírás viszonyával foglalkozik a magyarországi németiség két világháború közötti történetének példáján keresztül (71, 90), míg Harald Roth egy Erdély-bibliográfia lapgyűjtemény formájú kiadásának nehéz feladatát vállalta magára (60). A már említett kutatóprogram során született *A nemzetiségi kérdés Délkelet-Európában a XX. században* című bibliográfia anyaga, amelynek körülbelül hatezer cikke sajnos csak részben van számítógépen feldolgozva. A bibliográfia a Teleki László Alapítvány Dokumentációs Központjának megfelelő adatbankjával kiegészítve ez évben jelenik meg. A tudományos munkák második fontos csoportja - különösen a Friedrich Heckmann és Joachim Stark tollából származó írásokkal - az alapvető fogalmak tisztázásával, illetve a fogalmak konkrét példákra alkalmazásának problémáival foglalkozik (17, 43, 44, 69, 77, 78, 82, 84, 86, 96, 98, 99, 110). Ezek a művek természetesen csak részben keletkeztek közvetlenül a magyarországi kisebbségi és nemzetiségi kérdéssel összefüggésben. Az intenzív eszmecserek azonban újra és újra bizonyították e fogalmak magyarországi alkalmazhatóságát, ami a korábban használatos fogalmak, úgymint kisebbség, etnikum, nemzetiség stb., kritikai felülvizsgálatához vezetett. Egyúttal hozzásegítettek az „etnikai identitás” meglehetősen diffúz fogalmának további tisztázásához. Ez a tisztázó vita olyan identitáselemeket érintett, mint például a nyelv, vallás, szociális csoportosulás, származás- és hovatartozás-tudat, valamint ezek területhez köthető megvalósulása olyan egységeken belül, mint a letelepülési hely és a „Haza” („Heimat”).

A publikációk harmadik csoportjába sorolható minták a magyarországi nemzetiségekről általános történelmi-politikai-társadalmi áttekintést nyújtanak. A magyarországi nemzetiségek jelenlegi helyzetének összefoglalását különösen Gerhard Seewann munkái adják (72, 85, 88, 89). A magyarországi németiség XX. századi történelmi fejlődéséről szóló felismerések túlnyomórészt szintén Gerhard Seewann tollából származnak (71, 75, 76, 79, 81, 83, 87; azonkívül 15, 16, 23, 24, 26, 28). Felismeréseinek néhány részlete, de még inkább általános értékelése éles ellentétben áll a kitelepítettek szövetségéhez közel álló történészek kijelentéseivel Németországban és Magyarországon egyaránt. Seewann emellett a magyarországi cigányokról (73) és a szomszédos országokban élő magyar kisebbségekről is jelentetett meg írásokat (72; 74; azonkívül 52, 53, 106). Tartalmilag és módszertanilag is nagyon érdekes Seewann-nak ez a kísérlete arra, hogy a Duna-medence magyar és német kisebbségeinek múltjára vonatkozó kutatásait modern társadalomtudományi-történeti módszerrel végzett tipológiai összehasonlításban foglalja össze (77, 78, 82).

A negyedik csoportot olyan tanulmányok alkotják, amelyek a nemzetiségi kérdés, illetve a nemzetiségi politika általános történelmi aspektusait tárgyalják. A magyarországi német kisebbséggel kapcsolatos németországi nemzetiségi politikával, valamint vezető magyarországi németpolitikussal - például Brandsch Rudolf és Gratz Gusztáv - mindenekelőtt Günter Schödl foglalkozott (63, 64, 66, 67, 70). Számos dolgozatát röviddel ezelőtt gyűjteményes kötetben újra kiadták (68). A németek és magyarok együttélése Nyugat-Bánátban a második világháború idején képezi Ekkehard Völkl több vizsgálódásának tárgyát (100, 101). Részletesen és meggyőző módon kutatta az 1920-as évekbeli erdélyi nemzetiségpolitikai koncepciókat és a transzszilvanizmus kérdését Lengyel Zsolt, a müncheni Magyar Intézet munkatársa (48, 49, 50, 51). További munkák elemzik a kisebbségi kérdés történetének más részleteit (17, 27, 36, 42, 45, 104, 107, 108):

A kisebbségi kérdés jogi-alkotmányjogi aspektusaival foglalkozó munkákat az ötödik kategóriába sorolhatjuk. Ez elsősorban Georg Brunner, a kölni keletjog-szakértő főkutatói területe. A nemzetközileg elismert tudósnak sikerült összehasonlító jellegű munkáiban a kelet- és délkelet-európai kisebbségi kérdés jogi-közjogi elemeit történeti szempontból is, s a történészek számára használható módon feldolgoznia (14, 15, 16, 17, 18). Brunner és Seewann közreműködtek (80) - legalábbis egy ideig - a magyar kormány tanácsadóiként az új kisebbségi törvény megalkotásánál. A romániai kisebbségek védelmének ügyét jogtörténeti disszertációjában elsősorban Erich Kendi dolgozta föl (46), ezt egészítette ki történeti szempontból Cornelius Radu Zach (105, 106, 107).

A következő témakörbe tartoznak, Georg Brunner már említett néhány tanulmánya mellett, elsősorban Kathrin Sitzler munkái, aki főként politológiai szempontból vizsgálta meg a magyar nemzetiségi politikát. Ő az 1980-as évek közepén folytatta vizsgálódásait, és már akkor kiemelte a magyar nemzetiségi politika jelentőségét (91, 92, 93, 94, 95; 72).

Az interdiszciplináris kutatóprogram keretein belül született, de nem közvetlenül a magyarországi kisebbségekre vonatkozó, szociolingvisztikai tartalmú munkák alkotják a hetedik témakört. Joachim Stark (97, 99) azzal a kérdéssel foglalkozik intenzíven, hogy a nyelv filozófiai-politológiai szempontból mennyiben döntő kritérium az etnikai tudat kialakulásában, míg Leopold Auburger a nyelvpolitika sikerének titkát boncolgatja (10, 11, 12, 22).

A nyolcadik tartalmi súlypont a földrajzi-térbeli aspektus vizsgálata. A következő munkák tartoznak ide: a nemzetiségi helységek településtörténete (25, 41, 47, 59, 65), mint például az Immo Eberl által szerkesztett *Die Douauschwaben* című gyűjteményes kötet, Holger Fischer munkái a nemzetiségi térképek módszertani megformálásának és interpretációjának problematikájával kapcsolatban (29, 32, 33), valamint a magyarországi németiség társadalmi-gazdasági változásának térbeli aspektusai a XX. században (30, 31, 34). E kategória legfontosabb műve kétségkívül Wolfgang Aschauer disszertációja, amely egy nemzetiség létrejöttének és fennmaradásának társadalomföldrajzi feltételeit vizsgálja a magyarországi németek példáján (4, 5, 6, 7, 8).

Végül a szűkebb értelemben vett gazdaság- és társadalomtörténeti munkák adják a kisebbségi és nemzetiségi tanulmányok utolsó témakörét. A kisebbségek migrációjának kérdései (37, 40) és a nagyvárosok nemzetiségi sokrétűsége (38, 39) képezik Monika Glettlér kutatásainak súlypontját. Tanulási lehetőségek és társadalmi egyenlőtlenség a Vajdaságban a két világháború között, illetve az iparosodás és városiasodás hatása a németekre és a magyarokra Szlovákiában - e két témát vizsgálta meg Marie Janine Calic (20, 21), illetve Susanne Pazmandi (56) példamutatóan. Marie Janine Calictól egy másik kitűnő elméleti-módszertani mű is származik az etnikai csoportok összevető társadalomtörténetének kérdéseiről (19). Erdély speciális társadalomtörténeti problémáiról szintén született néhány munka (61, 111, 112).

Módszertani szemléletmódok

Mindabból, amit a magyar kisebbségi és nemzetiségi kérdés nyolcvanas és kilencvenes évekbeli német kutatásáról eddig elmondtunk, talán már ki is világlott a módszertani gyakorlat néhány eleme. A legtöbb műszerzője az illető tudományágból már jól ismert, úgyszólván „klasszikus” módszerekkel dolgozott. Ez nem különösebben meglepő, és nem is szemrehányásként említem. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az a szociológus, politológus, földrajztudós, történész stb., aki kizárólag egyetlen területre, illetve régióra, ez esetben Magyarországra koncentrál, annak a veszélynek teszi ki magát, hogy tudományágának legújabb módszertani fejlődésével már nem tud lépést tartani, méghozzá azért nem, mert elvben két különböző tudományos közegben kellene élnie.

E hiány ellenére is több, innovatív hatású módszertani fejlemény állapítható meg. Először is a hosszan tartó, intenzív eszmecserék révén differenciáltabb, világosabb fogaknak jöttek létre. Másrészt pedig a kitelepítettek szövetségeinek ideológiájához közel álló irodalommal ellentétben - amely a lényeges területeken még mindig a két világháború közötti történetírás hagyományait képviseli - semmilyen kísérletet nem látunk arra, hogy az olyan problémákat, mint például a háborús bűnök, a kölcsönös bűnlajstrom, az asszimiláció miatti szemrehányás, továbbá a jóvátételi igények megindoklásának stratégiája, előtérbe állítsák. Ehelyett majd minden írásra tudományos objektivitás, ésszerűség és bizonyos értelemben az érzelemmentesség jellemző.

Sok műnek elítelvű a kiindulópontja, ez azt jelenti, hogy elemzésük középpontjába a kisebbség, illetve a többség cselekvő egyéniségeit állítják. Más, mindenekelőtt regionális munkák modernizációelméleti perspektívák figyelembevételével lényegesen kitágították ezt a nézőpontot. Végezetül néhány további, bár jelentősen kisebb számú tanulmány megpróbálkozik azzal, hogy a kisebbségeket érintő társadalomtörténeti és politikai folyamatokat elsősorban a többség és a kisebbség közötti általános összállami interdependencia-folyamatokként értelmezze. Ezeken a korábbiakkal szemben egyértelműen kibővített módszertani felvetéseket azonban nyilvánvalóan csak akkor lehet megvalósítani, ha sikerül összehasonlító és interdiszciplináris kisebbségkutatást folytatnunk. Az interdiszciplinaritást nemcsak abban az értelemben véve, hogy az eredményeket az egyes tudományágak között megvitatjuk és kicseréljük, hanem úgy is, hogy az illető tudós kezdettől fogva interdiszciplináris módon közelíti meg saját konkrét témáját. Már is sok munka dokumentálja a tradicionális diszciplínákon való túllépést.

A vallási csoportok kérdéskörének vizsgálata

A magyarországi vallási csoportokat illetően a német történettudomány csupán néhány társadalomtörténeti probléma esetében végzett kivételes kutatást. Továbbra is a hagyományos egyháztörténeti témák uralkodnak, amelyeket különösen Gabriel Adriányi dolgoz fel (1, 2, 3, 103, 109).

A társadalomtörténetileg fontos munkák elsősorban a zsidóság helyzetével (57, 62) és az antiszemitizmussal foglalkoznak, erre vonatkozóan megjelent Rolf Fischer érdekes disszertációja (35). Csupán egyetlen mű elemzi a magyarországi németek protestantizmusát (13).

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- 1 Adriányi, Gabriel: Der Beitrag der Kirchen zur ungarischen Kultur zur Zeit der Staatsgründung und der Reformation. *Südostdeutsches Archiv* 24/25. 1981-82. 119-30.
- 2 -: Luthers Beziehungen zu Ungarn. In: *Martin Luther im Spiegel heutiger Wissenschaft*. Hrsg. v. K. Schäferdiek. Bonn 1985. 159-182.
- 3 -: *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns*. München, Studia Hungarica 1986. 30.
- 4 Aschauer, Wolfgang: *Zum Nutzen von „Ethnizität“ und „Regional-“ oder „Heimatbewußtsein“ als Erklärungskategorien geographischer Theoriebildung*. (=Kritische Geographie 7.) Wien 1990.
- 5 -: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität*. Die Ungarndeutschen. (= Erdkundliches Wissen 107.) Stuttgart 1992.
- 6 -: Ethnische Identität bei den Ungarndeutschen. Formen und Faktoren. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 157-173.
- 7 -: Heller, Wilfried: Nationalität als Faktor der Siedlungsgestaltung? Eine Fallstudie deutscher Minderheitensiedlungen in Ungarn 1945-1988. *Geographische Zeitschrift* 77. 1989. 228-243.
- 8 -: Ungarndeutsche Dörfer in der „Schwäbischen Türkei“ - eine Fallstudie anhand der Geschichte von vier Minderheitensiedlungen. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* 33. 1990. 101-155.

- 9 *Aspekte ethnischer Identität*. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum“. Hrsg. v. Edgar Hösch und Gerhard Seewann. München 1991.
- 10 Auburger, Leopold: Linguistic, minority relations. In: *Sociolinguistica Bd. 4*. Minderheiten und Sprachkontakt. Hrsg. v. Peter H. Nelde. Tübingen 1990. 169-190.
- 11 -: Überlegungen zum Problem der Erfolgskriterien in der Sprachenpolitik. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 69-83.
- 12 -: Sprachminderheiten und die Stabilität plurilingualler Gesellschaften. Systemtheoretische Überlegungen. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 79-88.
- 13 Binder, Ludwig: Deutschtum und Protestantismus in Ungarn im 19. Jahrhundert. *Südostdeutsches Archiv* 30/31. 1987-88. 11-28.
- 14 Brunner, Georg: Die Rechtsstellung ethnischer Minderheiten in Südosteuropa. In: *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa* 1987. 39-72. Auch *Südosteuropa* 35. 1986. 235-264.
- 15 -: Der völkerrechtliche Minderheitenschutz und die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1989. 109-124. Auch *Südosteuropa-Mitteilungen* 28. 1988. 236-251.
- 16 -: Die Lage der deutschen Volksgruppen in Osteuropa. In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1993. 19-35.
- 17 -: *Nationalitätenprobleme und Minderheitenkonflikte in Osteuropa*. (=Strategien und Optionen für die Zukunft Europas. Arbeitspapiere 10.) Gütersloh 1993
- 18 -: Föderation, Konföderation und Regionalismus in verfassungsrechtlicher Sicht. In: *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*. 1994. 277-293.
- 19 Calic, Marie Janine: Zur Sozialgeschichte ethnischer Gruppen: Fragestellung und Methoden. In: *Aspekter ethnischer Identität*. 1991. 11-33.
- 20 -: Soziale Ungleichheit in Serbien und der Vojvodina (1918-1941): Die Verteilung der Bildungschancen. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 121-159.
- 21 -: Pazmandi, Susanne: Migration, Urbanisierung und Assimilation in der Vojvodina und der Slowakei im Vergleich (1880-1938). In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 211-235.
- 22 *Deutsch als Muttersprache in Ungarn*. Forschungsberichte zur Gegenwartsfrage. Hrsg. v. d. Forschungsstelle für Mehrsprachigkeit in Brüssel unter der Leitung von Peter H. Nelde. (=Deutsche Sprache in Europa und Übersee. Berichte und Forschungen 13.) Stuttgart 1990.
- 23 *Die Deutschen in Ungarn*. Hrsg. v. Georg Brunner. (=Südosteuropa-Studie 45.) München 1989.
- 24 *Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870-1980*. Hrsg. v. József Kovacsics. (=Historisch-Demographische Mitteilungen.) Budapest 1993.
- 25 *Die Donauschwaben*. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog. Bearb. v. Immo Eberl u.a. Sigmaringen 1987.
- 26 *300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarn deutschen*. Internationale Historikerkonferenz in Budapest 5-6. März 1987. 2. Bde. Budapest 1988.
- 27 Fischer, Holger: *Oszkár Jászi und Mihály Károlyi*. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919. (= Studia Hungarica 17.) München 1978.
- 28 -: Die Deutschen in Ungarn. Deutsch-ungarisches wissenschaftliches Symposium der Südosteuropa-Gesellschaft und des Internationalen Kulturinstituts Ungarns (25-27. Juli 1989 in Szekszárd). In: *Südosteuropa-Mitteilungen* 29. 1989. 3. 244-251.
- 29 -: Karten zur räumlichen Verteilung der Nationalitäten in Ungarn. Darstellungsmöglichkeiten und Grenzen ihrer Interpretation am Beispiel von ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 325-393.
- 30 -: A magyarországi németek 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai. *Regio* 3. 1992. 2. 147-165.
- 31 -: Räumliche Aspekte des sozio-ökonomischen Wandels der ungarndeutschen Minderheit im 20. Jahrhundert. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 237-264.
- 32 -: Zur Problematik von Nationalitätenkarten. In Wendt, Bernd Jürgen (Hrsg.): *Vom schwierigen Zusammenwachsen der Deutschen*. Nationale Identität und Nationalismus im 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt/Main u.a. 1992. 143-174.
- 33 -: Die Darstellung der ungarndeutschen Minderheit auf ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1993. 41-61.
- 34 -: A magyarországi német kisebbség 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai és a nemzetiségi statisztika. In: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990)*. Az 1992. szeptember 2-5. között Budapesten megrendezett Nemzetiségi Statisztikai Konferencia előadásai. Szerkesztette Kovacsics József. Budapest 1994. 273-291.
- 35 Fischer, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1878-1939*. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose. (=Südosteuropäische Arbeiten 85.) München 1988.

- 36 Glass, Hildrun: Minderheiten im rumänischen Banat. Das minderheitenpolitische Konzept der „Arader Zeitung“ und ihr Verhältnis zu Ungarn und Juden (1921-1941). *Ungarn Jahrbuch* 18. 1990. 107-128.
- 37 Glettler, Monika: Slowakische Rückwanderung aus den USA nach Ungarn vor dem 1. Weltkrieg. *Migration* 2. 1987. 23-46.
- 38 -: Ethnische Vielfalt in Preßburg und Budapest um 1910. *Ungarn-Jahrbuch* 16. 1988. 46-71.; 17. 1989. 75-152.
- 39 -: Die Slowaken in Preßburg und Budapest um 1900. *Slowakei* 21. 1989. 121-183.
- 40 -: The Hungarian government position on Slovak emigration, 1885-1914. In: *Overseas migration from East Central and Southeastern Europe 1880-1940*. Hrsg. v. Julianna Puskás. Budapest 1990. 107-118.
- 41 Gündisch, Konrad Gustav: Deutsche Siedlung im Reich der Stephanskronen. Von den Anfängen bis zu den Schwabenzügen. *Deutsche Ostkunde* 36. 1990. 3-10.
- 42 Zur Entstehung der sächsischen Nationsuniversität. In: *Gruppenautonomie in Siebenbürgen*. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität. Hrsg. v. Wolfgang Kessler. Köln, Wien 1990. 63-92.
- 43 Heckmann, Friedrich: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation*. Soziologie interethnischer Beziehungen. Stuttgart 1992.
- 44 -: Ethnos, Demos und Nation, oder: Woher stammt die Intoleranz des Nationalstaates gegenüber ethnischen Minderheiten? In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 9-36.
- 45 Hoensch, Jörg K: Ungarische Nation und nationale Minderheiten im Stephansreich 1780-1918. *Deutsche Ostkunde* 33. 1987. 29-44.
- 46 Kendi, Erich: *Minderheitenschutz in Rumänien*. Die rechtliche Normierung des Schutzes der ethnischen Minderheiten in Rumänien. (=Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 30.) München 1992.
- 47 Klaube, Manfred: *Deutschböhmisches Siedlungen im Karpatenraum*. (=Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 120). Marburg 1984.
- 48 Lengyel, Zsolt: Kulturverbindung, Regionalismus, föderativer Kompromiß. Betrachtungen zur Geschichte des frühen Transsilvanismus 1918-1928. *Ungarn-Jahrbuch* 15. 1987. 50-73.
- 49 -: Die falsche Alternative. Zum Cultura-Modell der deutsch-rumänisch-ungarischen Verbindungen in Rumänien der Zwischenkriegszeit. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Hrsg. v. Kálmán Benda u.a., 2. Bde. (=Studia Hungarica 31, 32.) München 1987-1988. 91-102.
- 50 -: Der Briefwechsel zwischen Oszkár Jászi und Emil Isac. Zu den Plänen einer donauuropäischen Kulturföderation nach dem Ersten Weltkrieg. In: *Kurier der Bochumer Gesellschaft für Rumänische Sprache und Literatur*. 15. 1990. 78-90.
- 51 -: Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918-1928. (=Studia Hungarica 41.) München 1993.
- 52 Mihok, Brigitte: *Ethnostratifikation im Sozialismus, aufgezeigt an den Beispielländern Ungarn und Rumänien*. (=Ethnien, Regionen, Konflikte 3.) Frankfurt a. M., Bern, New York, Paris 1990.
- 53 -: Die rumänische Nationalitätenpolitik seit 1945. *Südosteuropa* 39. 1990. 204-221.
- 54 *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. Beiträge der Internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900-1990. Inter University Center, Dubrovnik 8-14. April 1991. Hrsg. v. Gerhard Seewann. (=Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 27.) München 1992.
- 55 *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. Hrsg. v. Roland Schönfeld. (=Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 25.) München 1987.
- 56 Pazmandi, Susanne: Industrialisierung und Urbanisierung und ihre Auswirkungen auf Deutsche und Magyaren in Oberungarn/Slowakei 1900-1938. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 161-231.
- 57 Pietsch, Walter: Trianon és a magyar zsidók. *Múlt és Jövő* 1990. 4. 40-51.
- 58 Referate und Diskussionsbeiträge der II. Internationalen Historikerkonferenz zur Geschichte der Ungarndeutschen 1920-1990. Budapest 30.11-02.12.1990. abgedruckt. *Suevia Pannonica*. Archiv der Deutschen aus Ungarn. 9. 1991. sowie *Neue Zeitung* 35. 1991. Nr. 1. ff.
- 59 Roth, Erik: *Die planmäßig angelegten Siedlungen im Deutsch Banater Militärgrenzbezirk 1765-1821*. (=Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 33.) München 1988.
- 60 Roth, Harald: *Repertorium Transsylvanicum*. Eine Einführung in die wissenschaftliche Literatur über Siebenbürgen. [Loseblattsammlung] (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B, 52.) München 1990.
- 61 Schaser, Angelika: *Josephinische Reformen und sozialer Wandel in Siebenbürgen*. Die Bedeutung des Konzivilitätsreskripts für Hermannstadt. (=Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 29.) Stuttgart 1989.
- 62 : Die Juden Siebenbürgens vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. *Südost-Forschungen* 49.1990. 57-94.
- 63 Schödl, Günter: *Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890-1914*. Frankfurt/Main, Bern, Las Vegas 1978.

- 64 -: *Varianten deutscher Nationalpolitik vor 1918*. Zur politischen Organisation und Programmbildung deutscher Minderheiten in Ost- und Südosteuropa. *Südostdeutsches Archiv* 22/23. 1979-80. 104-127.
- 65 -: Ungarns Städtewesen im Spätmittelalter. Zum deutschen Anteil an Entfaltung und Krise. In: *Stadt und Landschaft im deutschen Osten*. Hrsg. v. F.B. Kaiser und B. Stasiewski. Köln, Wien, Graz 1982. 127-149.
- 66 -: Zur Forschungsdiskussion über alldeutsch-deutschnationale Politik in der Habsburgermonarchie und im Deutschen Reich. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 36. 1983. 37408.
- 67 -: Trianon-Ungarn und die deutsche Minderheitenpolitik. Zu den „Lebenserinnerungen“ von Gustav Gratz. *Südostdeutsches Archiv* 26/27. 1983/84. 139-151.
- 68 Formen und Grenzen des Nationalen. Beiträge zu nationaler Integration und Nationalismus im östlichen Europa. (=Erlanger Osteuropa-Studien 2.) Erlangen 1990.
- 69 -: Nationsbildung und Minderheitsexistenz: Vergleichende Beobachtungen zur politisch-gesellschaftlichen Modernisierung im östlichen Europa. In: *Aspekte ethnischer Identität* 1991. 85-120.
- 70 -: Nationalstaat und Minderheit. Zu Geschichte und Geschichtsschreibung der Deutschen im Südosten. *Referate* 1991. 81-90.
- 71 Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum der Zwischenkriegszeit im Spiegel der internationalen Nachkriegsliteratur. *Südostdeutsches Archiv* 22/23. 1979/80. 128-151.
- 72 -: Minderheitenfragen aus Budapester- Sicht. Ungarns Nationalitäten magyarische Minderheiten. *Südosteuropa* 33. 1984. 1-14.
- 73 -: Zigeuner in Ungarn. In: *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. 1987. 165-179. Auch *Südosteuropa* 36. 1987. 19-32.
- 74 -: Zur Entwicklung der ungarischen Minderheiten in den Nachbarländern seit 1918. In: *16. ABDOSD-Tagung*. Ljubljana 25-26. Mai 1987. (=Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz. Veröffentlichungen der Osteuropa-Abteilung 9.) Berlin 1987. 167-183.
- 75 -: Das Ungarndeutschtum als Ethnikum. Einige Grundlinien seiner Entwicklung von 1918 bis 1945. In: *300 Jahre Zusammenleben*. 1988. 101-115.
- 76 -: Das Deutschtum in Ungarn seit 1945. In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1989. 97-107. 77 -: *Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918-1980*. Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: *Plurilingua VIII. Historische Sprachkonflikte*. Hrsg. v. Peter H. Nelde. Bonn 1989. 119-128.
- 78 -: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918-1980: ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: *19. ABDOSD-Tagung*. Budapest 11-14. Juni 1990. Referate und Beiträge. (=Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz. Veröffentlichungen der Osteuropa-Abteilung 14.) Berlin 1990. 91-95.
- 79 -: A nyelv és a hagyomány megörzésének lehetőségei. A magyarországi németiség fejlődése. *Regio* 1. 1990. 2. 52-63.
- 80 -: Minderheitenrechte in den 90er Jahren. Stellungnahme zum entsprechenden Gesetzentwurf des Sekretariats für Nationale und Ethnische Minderheiten beim Ungarischen Ministerrat. *Neue Zeitung*. 05. 1990. 4-5.
- 81 -: Die Ungarndeutschen 1918-1988. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 299-323. 82 -: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918-1980: Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 395-409.
- 83 -: Entwicklung des Ungarndeutschtums. Möglichkeiten der Bewahrung von Sprache und Tradition. *Suevia Pannonica*. Archiv der Deutschen aus Ungarn 8. 1991. 35-44.
- 84 -: Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa. In: *Halbasien. Zeitschrift für deutsche Literatur und Kultur Südosteuropas 1*. 1991. Nr. 1. 30-42.
- 85 -: Die nationalen Minderheiten in Ungarn. *Südosteuropa* 41. 1992. 293-325.
- 86 -: Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 139-155.
- 87 -: Grundzüge der Entwicklung des Ungarndeutschtums 1918-1938. In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1993. 98-108.
- 88 Die nationalen Minderheiten in Ungarn. Alte und neue Probleme in der jungen Demokratie. In: *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*. 1994. 133-161.
- 89 -: Sitzler, Kathrin: Ungarns Nationalitäten. *Südosteuropa* 34. 1985. 383-402.
- 90 -: Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung. Zur Reinterpretation der Geschichte der deutschen Minderheit Ungarns in den Jahren 1938-1948. *Südosteuropa* 37. 1988.142-170.
- 91 -: Sitzler, Kathrin: Ideologische Grundlagen der ungarischen Nationalitätenpolitik. *Südosteuropa* 33. 1984. 473-481.
- 92 -: Ungarische Nationalitätenpolitik: Grundsätze, Institutionen und Funktion. *Südosteuropa* 34. 1985. 24-32.
- 93 -: Ungarische Stellungnahmen zur Nationalitätenpolitik. *Südosteuropa* 35. 1986. 519-533.

- 94 -: Die ungarische Nationalitätenpolitik der letzten Jahre-Konstante Prinzipien bei modifizierter Praxis? In: *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa* 1987. 149-163.; auch *Südosteuropa* 36. 1987. 33-44.
- 95 -: Budapest zur Nationalitätenfrage und zu den ungarisch-rumänischen Beziehungen (Dez. 1986-Mai 1987). *Südosteuropa* 36. 1987. 276-290.
- 96 -: Stark, Joachim: Völker, Ethnien, Minderheiten. Bemerkungen zu Erkenntnistheorie und Terminologie der Minderheitenforschung. *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 31. 1988. 1-53.
- 97 -: Sprache als Variable ethnischen Bewußtseins. In: *Plurilingua VIII. Historische Sprachkonflikte*. Hrsg. v. Peter H. Nelde. Bonn 1989. 141-152.
- 98 -: Heimat und territoriale Identität im Rahmen einer kritischen Theorie des Ethnischen. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* 34. 1991.
- 99 -: Sprache als ethnische Grenze. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 35-67.
- 100 Völkl, Ekkehard: Deutsche und Ungarn im West-Banat (1941-1944). In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1989. 87-96.
- 101 -: *Der Westbanat 1941-1944*. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen. (=Studia Hungarica 38.) München 1991.
- 102 *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*. Hrsg. v. Georg Brunner und Hans Lemberg. (=Südosteuropa/Studien 52.) Baden-Baden 1994.
- 103 Weber, Georg: *Luther und Siebenbürgen*. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Siebenbürgen. (=Siebenbürgisches Archiv F.3, 19.) Köln 1985.
- 104 Zach, Cornelius Radu: Schwerpunkte siebenbürgisch-sächsischer Beziehungen zum rumänischen Staat 1920-1930. *Ungarn Jahrbuch* 16. 1988. 72-81.
- 105 -: Der Völkerbund und der Minderheitenschutz in Rumänien 1920-1939. *Siebenbürgische Semesterblätter* 5. 1991.
- 106 -: Quellen zur Minderheitenpolitik Rumäniens 1946. *Ungarn Jahrbuch* 19. 1991. 225-232.
- 107 -: Der Status der Siebenbürger Sachsen in Rumänien. Gesetzliche Verankerung und Wirklichkeit 1919-1933. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 233-255.
- 108 -: Zach, Krista: Fürst, Landtag und Stände. Die verfassungsrechtliche Frage in Siebenbürgen im 16. und 17. Jahrhundert. *Ungarn-Jahrbuch* 11. 1980-81. 63-90.
- 109 -: Zur Geschichte der Konfessionen in Siebenbürgen im 16. bis 18. Jahrhundert. *Südostdeutsches Archiv* 24-25. 1981-82. 40-89.
- 110 -: Begriff und Sprachgebrauch von Nation und Nationalität in Siebenbürgen aus vorhumanistischen Texten des 13. bis 16. Jahrhunderts. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Hrsg. v. Kálmán Benda u.a., 2 Bde. München 1987-1988. (=Studia Hungarica 31, 32.) Bd. 1. 137-149.
- 111 -: Bevölkerungsstruktur Siebenbürgens im Wandel, 17-19. Jh. *Siebenbürgische Semesterblätter* 1. 1989.41-51.
- 112 -: „Wir wohnten auf dem Königsboden....“, Identitätsbildung bei den Siebenbürger Sachsen im historischen Wandel. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 115-137.

JEGYZETEK

- 1 Nehring, Karl: Studia Hungarica. Forschungen zur ungarischen Sprache und Kultur in der Bundesrepublik Deutschland. *Südosteuropa-Mitteilungen* 20. 1980. Nr. 1. 639.
- 2 Fischer, Holger: Geistes- und sozialwissenschaftliche Forschungen zur Hungarologie in der Bundesrepublik Deutschland in den achtziger Jahren. In: *A hungarológia oktatása* 2. 1988. Nr. 4. 21-30.; Fischer, Holger: Ungarn 1956 in der Geschichtswissenschaft der Bundesrepublik Deutschland. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 6. 1993. 316.; Fischer, Holger: A hungarológia helyzete Németsországban. Az intézményi rendszert. *Hungarológia* 4/1993. 3-12.
- 3 Seewann, Gerhard: Der Beitrag der deutschen Geschichtswissenschaft zur ungarischen Geschichte 1981-1990. *Hungarológia* 4/1993. 53-71.
- 4 Seewann 1993. 56-58.
- 5 *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. Hrsg. v. Roland Schönfeld. (=Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 25.) München 1987.
- 6 *Jahre Zusammenleben*. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Internationale Historikerkonferenz in Budapest 5-6. März 1987. Hrsg. v. Vendel Hambuch. 2 Bde. Budapest 1988.
- 7 *Die Deutschen in Ungarn*. Hrsg. v. Georg Brunner. (=Südosteuropa-Studie 45.) München 1989.
- 8 *Die Deutschen in Ungarn zwischen 1879-1980*. Hrsg. v. József Kovacsics. (=Historisch-Demographische Mitteilungen.) Budapest 1993.
- 9 Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn 9. 1991. *Neue Zeitung* 35. 1991. Nr. 1 ff.

- 10 *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. Beiträge der Internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900-1990. Inter University Center, Dubrovnik 8-14. April 1991. Hrsg. v. Gerhard Seewann. (=Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 27.) München 1992.
- 11 *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*. Hrsg. v. Georg Brunner und Hans Lemberg. (=Südosteuropa-Studie 52.) Baden-Baden 1994.
- 12 Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel- und Südosteuropa. Hg. von Gerhard Seewann. München, R. Oldenburg Verlag 1995.

HOLGER FISCHER

The coexistence of ethnic and religious groups of Hungary in the German historiography of the 1980s

The author, who is the Director of the Hungarian Studies Center of the University of Hamburg is very familiar with historiography of Hungarian-German relations. His paper discusses how German historical studies dealing with Hungary treat the question of minorities. German research is characterized by a great degree of division of labor. A strong institutional background, coupled with thoughtfully conceived international projects has led to important results in the period under discussion (edited volumes, conference proceedings). Besides a theoretical-conceptual clarification these studies have mostly dealt with the characteristics of the historical development of minorities and their legal position. From the beginning almost all research programs have been characterized by a great degree of interdisciplinary co-operation. According to the author, these works have to a great extent rectified the rather schematic ideas prevalent earlier in both Germany and in Hungary in relation to the coexistence of minority groups. The paper also contains an extensive bibliography.

RÁTKAI ÁRPÁD

A kisebbségi aktivitás új központja: Szeged

A fővárost nem számítva Szegeden van a legtöbb - tíz - etnikai kisebbségnek egyesülete, és itt található a legtöbb - hat - kisebbségi önkormányzat.¹ E tizenhat szervezet hozta létre a Szegedi Kisebbségi Tanácsot, az ország első, minden kisebbség közös érdekeit képviselő szervezetét. Itt kezdett először működni Interkulturális Kiegészítő Iskola is, 1996-ban. 1996 óta a szegedi Értelmiség Nyári Egyetemnek kisebbségi szekciója is van, s ugyanebben az évben Kisebbségtudományi Intézet alakult a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán. Ugyancsak 1996-ban Szeged megyei jogú város közgyűlése - az országban először - a cigányság integrálódását elősegítő komplex programot fogadott el.²

Spontán betelepülések és asszimilációs folyamatok

Szeged török kor utáni történetében, ellentétben a tőle délre fekvő hatalmas elnéptelenedett területektől, nem folyt szervezett betelepítés, bár a XVII. században csoportosan érkeztek a városba dalmaták, majd a törökök elől északra menekülő szerbek, akik 1690-ben letelepedtek a városban és környékén. Ezt követően azonban mindig egyéni döntések alapján „szivárogtak be” a városba, és telepedtek le véglegesen főleg magyarok, de a XVIII. századtól a Felvidékről szlovákok, a Dunántúlról németek, északkeletről és a Monarchia nyugati feléből zsidók, s rajtuk kívül cigányok, csehek, horvátok, bunyevácok, görögök és románok is. A nem magyarok eleinte egymás közelében igyekeztek új otthonot alapítani, így például a szerbek a Palánkba, a szlovákok a Tótok utcájába, míg a szerbek és görögök a Maros utca tájára, a németek a Kárász utcába, a zsidók nyugatabbra stb. Azonban a lakóhelyi elkülönülés soha nem vált kizárólagossá, és nem is bizonyult igazán tartósnak. A keveredés a többségi magyarokkal nemcsak földrajzilag ment végbe, hanem házasságok révén is.

A századfordulón felgyorsult az etnikai szempontból igencsak tarka Bánáttól és a Bácskából történő betelepülés. A nem magyar anyanyelvűek aránya az 1900-as népszámláláskor volt a legnagyobb, 4,7 százalék. Számuk ugyan még tovább növekedett, s 1910-ben közel ötezer fővel tetőzött, ez azonban a gyorsan növekvő népességnek már csak 4,2 százalékát tette ki. Az asszimilációs folyamat azonban a század elején felgyorsult: a nem magyar anyanyelvűek és nemzetiségűek elmagyarosodása gyorsabb betelepülésüknél.

Trianon után Romániából nemcsak magyarok, de németek is települtek át Szegedre, azonban nem tudták ellensúlyozni a kisebbségek számbeli csökkenését és gyorsuló ütemű asszimilációját. Az elmagyarosodás a németek körében volt a leggyorsabb. A cseh és a görög etnikum teljes egészében beolvadt a magyarságba. A szegedi zsidóságot 1944-ben elhurcolták, s a holocaust után már nem szerveződött újból önálló etnikummá.

A szerbek identitásának fennmaradásában jelentős szerepet játszott az egyház. Ezt a szerepet azonban nem szabad túlértékelnünk, hiszen például az elmagyarosodott hívők egy részének éppen Szegeden támadt olyan igénye, hogy az egyházi szertartásokat ne számukra érthetetlen nyelven, hanem magyarul tartsák. 1932-ben megalakították a Görögkeleti Magyar Egyházközséget, s 1941-ben kápolnát emeltek a Kazinczy utcában. Igaz, többségük kitarthatott a szláv liturgiájú Görögkeleti Szerb Egyházközség mellett, később azonban mindkét egyháznak a vallásosság általános csökkenésével kellett szembenéznie.

A demokrácia hiánya és a kisebbségek elmagyarosítására irányuló politika a századfordulótól kezdve a hatvanas évekig egymástól nagyon különböző, sőt egymással szemben álló rezsimek közös vonása volt. A kisebbségellenes politika, annak ideológiai megalapozása, formái és megnyilvánulásai nagyon különbözőek voltak, és gyakran változtak.

A hátrányos megkülönböztetés üldözésbe, fizikai megsemmisítésbe torkolló, legdurvább formái a zsidóságot sújtották. A holocausttal azonban nem zárultak le, hanem folytatódtak, sőt, kiterjedtebbé váltak a kisebbségekkel szembeni kollektív büntetések, hátrányos megkülönböztetések, üldözések.

A második világháborút követő negyedszázad Magyarország etnikai homogenizálásának negyedszázada: a németek kényszermunkára hurcolása, majd a népszámlálási adatok alapján történő kitelepítése, a szlovák-magyar lakosságcsere néven lefolytatott etnikai tisztogatás, a délszlávok internálása, a helyi művelődési egyesületek (minden kisebbséget sújtó) feloszlata, végül a hatvanas években minden kisebbség anyanyelvi oktatási rendszerének likvidálása jelenti e folyamat főbb állomásait. Amikor már fizikai létükben nem voltak veszélyeztetve, akkor is széles tömegben adták fel etnikai csoportjukhoz való tartozásukat a szellemi-erkölcsi terhek és traumák miatt: A nem magyar etnikumhoz tartozó népesség száma és aránya Szegeden is a minimumra csökkent: 1960-ban már csak 491-497 fő, azaz 0,5 százalék volt.³

A hatvanas évektől Szegeden is új helyzet állott elő. A város gyors növekedésnek indult, s ennek hatására folytatódott a cigányok, románok, szerbek, horvátok, németek és szlovákok betelepülése, valamint szintén spontán betelepülések nyomán lengyel, orosz, ukrán, vietnami és görög populáció jött létre. A betelepülések és az identitás vállalásának erősödése együttesen erőteljesebbnek bizonyult az asszimilációs folyamatoknál.

A hetvenes évektől, a politikai és a kulturális élet tartós liberalizálódása nyomán folyamatosan javult a kisebbségi etnikumok helyzete, egyre szabadabban szervezkedhettek. A nyolcvanas években felmerült az anyanyelvi oktatás visszaállításának lehetősége, tudományos fórumokon tisztázódtak a cigány nyelv és nyelvhasználat alapkérdései, elhárultak az egyes anyaországokkal való kapcsolattartás akadályai, 1989-től teljesen szabaddá vált egyesületi formában történő szervezkedésük, majd az 1993-ban elfogadott kisebbségi törvény alapján önkormányzatokat alakíthattak, és egyéb jogokat is gyakorolhattak. E folyamat során a kilencvenes évek közepéig Szegeden tíz etnikai csoport fejlődött életképes, szervezett közösséggé.

Mindemellett a demokrácia kibontakozása távolról sem tünteti el az identitás szabad vállalásának akadályait. A szomszéd országok magyar kisebbségeinek helyzetével kapcsolatos nacionalista megnyilatkozások erősítették a románellenes, szlovákellenes attitűdöt; a cigánysággal szembeni faji előítélet, az oroszellenes sovinizta megnyilatkozások éppen az 1990-es népszámlálás idején, a szerb és a horvát nacionalizmus napi politikának alárendelt megítélése, a baranyai kisebbségek törvénybe ütköző titkosszolgálati megfigyeléséről szóló hírek 1996-ban stb. mind olyan tényezők, amelyek továbbra is óvatosságra készítetik a kisebbségeket anyanyelvük vagy nemzetiségük bevallásakor. Ezért a kisebbségekkel foglalkozó kutatók körében továbbra is egyetértés van abban, hogy módszertani és politikai, főleg a már említett történelmi okok folytán az önkéntes bevalláson alapuló népszámlálási adatok noha értékesek és nélkülözhetetlenek, a kisebbségek számát illetően csak tájékoztató jellegűek, inkább csak nagyságrendek és tendenciák vizsgálatára alkalmasak.⁴

Összehasonlító adatok

Az 1990-es népszámláláskor Szeged népességének 1,1-1,3 százaléka, azaz 1904-2253 fő nem a magyar etnikumhoz tartozónak vallotta magát. Vizsgálódásaink alapján jelenleg ennél több, Szeged népességének mintegy három százaléka, azaz körülbelül ötezer ember nem sorolható a magyar etnikumhoz.⁵ (Az összehasonlításhoz mindenütt a KSH népszámlálási adatait használjuk) Az ország többi nagyvárosával összehasonlítva a nem magyar anyanyelvű népesség száma szerint egyedülállóan „nemzetiségi város” Pécs (2,6-2,5 százalék), utána

következik Szeged (1,1-1,3 százalék) és Budapest (1,0-1,2 százalék), majd az összes többi egy százaléknál alacsonyabb aránnyal (1. táblázat). Miskolc és Nyíregyháza zömmel cigány nemzetiségű kisebbsége miatt azonban más a sorrend a nem magyar nemzetiségűek arányát vizsgálva: a második és harmadik Miskolc (0,7-1,8 százalék), illetve Nyíregyháza (0,5-1,4 százalék), majd ezeket követi Szeged és Budapest.

1. táblázat *A nem magyar népesség aránya 1990*

Város	Anyanyelvű %	Nemzetiségű
Pécs	26,25	24,67
Szeged	10,86	12,85
Budapest	9,51	11,73
Győr	8,33	8,64
Miskolc	5,73	18,07
Székesfehérvár	6,18	6,93
Nyíregyháza	5,11	13,53
Kecskemét	4,82	7,68
Debrecen	4,08	6,59

A nem magyar és nem cigány népesség aránya szerint a sorrend ismét: Pécs (2,1-1,8 százalék), Szeged (0,78-0,81 százalék) és Budapest (0,77-0,77 százalék), majd 0,6 százaléknál alacsonyabb aránnyal következik a többi (2. táblázat).

2. táblázat *A nem magyar és nem cigány népesség aránya 1990*

Város	Anyanyelvű	Nemzetiségű
Pécs	21,00	18,30
Szeged	7,84	8,08
Budapest	7,69	7,70
Győr	5,70	2,49
Székesfehérvár	3,69	3,90
Miskolc	3,39	3,52
Nyíregyháza	3,14	2,94
Kecskemét	2,86	3,16
Debrecen	2,51	3,57

A szegedi kisebbségek etnikai arculata 1990-ben tarkább volt a pécsinél. Míg Pécsen három nyelvi kisebbség (német, cigány és horvát) együttesen tette ki a kisebbségek 80,1 százalékát, addig Szegeden nyolc nyelvi kisebbségnek együttesen volt ugyanekkora részesedése. A kisebbségek sokszínűségét, kulturális gazdagságát tekintve csak Budapest előzte meg Szegedet. A szegedi magyar etnikum népességszáma a nyolcvanas években 2,3-1,9 százalékkal, a nem magyar etnikumoké ugyanakkor 51-146 százalékkal nőtt (3. táblázat). A kisebbségekhez tartozó népesség növekedése, becslésünk szerint, a kilencvenes években ugyanilyen, vagy még gyorsabb, így számuk évtizedünkben minden valószínűség szerint ismét megduplázódik.

3. táblázat *A nem magyar népesség növekménye a nyolcvanas években*

	Csongrád megye Abszolút szám	Szeged Abszolút szám	Csongrád megye %	Szeged %
Anyanyelvű	45	639	2,6	50,5
Nemzetiségű	1019	1336	104,8	145,7

Általános vélemény, hogy ez csupán a cigány népesség növekedése miatt van így. Igaz, hogy sok helyen, például Csongrád megyében valóban ez a helyzet, hiszen ott a nem magyar

és nem cigány népesség száma 24-17 százalékkal csökkent. Szegeden azonban a cigányság nélkül is jelentős, 43-71 százalékos volt a növekedés (4. táblázat).

4. táblázat *A nem magyar és nem cigány népesség növekménye a nyolcvanas években*

	Csongrád megye Abszolút szám	Szeged Abszolút szám	Csongrád megye %	Szeged %
Anyanyelvű	-385	415	-23,9	43,3
Nemzetiségű	-210	589	-16,8	71,1

A főbb forrásterületek

Míg a Pécszet körülvevő Baranya megye népességének 9,2-7,6 százaléka, a Szegedet körülvevő Csongrád megye népességének csak 0,7-0,9 százaléka sorolta magát a kisebbségekhez 1990-ben. Csongrád megye tehát nem is játszhatott jelentős szerepet a szegedi kisebbségi népesség növekedésében (5-6. táblázat).

5. táblázat *A nem magyar etnikumú népesség száma és aránya*

	Csongrád megye Abszolút szám	Szeged Abszolút szám	Csongrád megye %	Szeged %
1960	3632-3804	49197	10,84-11,35	4,86-5,02
1970	3348-	726-	10,30-	6,11-
1980	1753-1304	1265-917	6,14-4,57	7,41-5,19
1990	1798-2323	1904-2253	6,82-8,81	10,86-12,85

Megjegyzés: az 1970-es népszámlálás nem terjedt ki a nemzetiség vizsgálatára.

6. táblázat *A nem magyar és nem cigány etnikumú népesség száma és aránya*

	Csongrád megye Abszolút szám	Szeged Abszolút szám	Csongrád megye %	Szeged %
1960	2931-2459	439-320	8,75-7,34	4,44-3,23
1970	2202-	657-	6,62-	5,53-
1980	1612-1251	960-828	5,65-4,38	5,74-4,85
1990	1227-1041	1375-1417	4,66-3,96	7,84-8,08

Megjegyzés: az 1970-es népszámlálás nem terjedt ki a nemzetiség vizsgálatára.

Szegeden a nem magyar és nem cigány etnikumhoz tartozó lakosság növekménye nagyobb volt, mint fogyása Csongrád megyében. Joggal feltételezhető, hogy Szegeden szabadabban vallják be etnikai hovatartozásukat az emberek, más megfontolások azonban arra utalnak, hogy mégis inkább a bevándorlás a meghatározó tényező a növekedésben, csak ebben nem Csongrád, hanem Békés megye jár élen. 1995-ben hat kisebbségi önkormányzat (cigány, görög, német, román, szerb, szlovák) alakult Szegeden, összesen harminc képviselővel. A harminc önkormányzati képviselő közül csak nyolc szegedi születésű, tizenegyen Békés, négyen Csongrád, heten pedig más megyében, illetve külföldön születtek.

A XVIII. század óta Szegeden élő, magyar anyanyelvű cigányok után a cigányság második nagy rétege a Duna-Tisza közéről először Kiskundorozsmára, majd onnan, főleg a nyolcvanas években, Szeged egész területére széttelepült, cigány anyanyelvű, a kolompárgurvár nyelvjárást beszélő oláh-cigány. Az oláh-cigányság lassú betelepülése Szegedre főleg Bács-Kiskun megyéből történik, és máig tart, a cigányság betelepülésének harmadik hulláma a nyolcvanas-kilencvenes években bontakozott ki. Megjelentek lovári és más nyelvjárásokat, sőt beás nyelvet beszélő cigányok is. A betelepülők egyre nagyobb része főleg Békés, Szolnok, Heves és Pest megyéből jött, s Szeged vonzásterülete lassan kiterjedt az egész Alföldre és Észak-Magyarországra, a kilencvenes években pedig - a határőrizet meggyengülése miatt - jugoszláv és román területekre is.

Az új, egyre messzebről érkező betelepülők többnyire falusi, mezőgazdasági környezetből kerülnek nagyvárosba, s ez számos konfliktus forrása. Igen sokan előző környezetükbe sem tudtak beilleszkedni. Nőtt a cigány lakosság zöme és a nem cigány lakosság közötti szakadék, lelassultak az integrációs folyamatok, s a megye városai közül ma már a szegedi cigányság helyzete a legrosszabb. Itt a cigányság a legkevésbé egységes, nyelvi és szociálisan is nagyon tagolt etnikum. Az általunk 2500-3000 főre becsült cigány népesség egymástól nagyon eltérő csoportjai között alig van kohézió. A növekvő heterogenitást jellemzi, hogy 1994-ben Csongrád megye öt legnagyobb városa közül éppen a legnagyobb cigány népességű Szegeden nem sikerült cigány önkormányzatot választani.

A nyolcvanas évek vége óta a Romániából betelepülő románok jelentős része azonnal feladja identitását, és a magyar állampolgárság mielőbbi megszerzése reményében magyarnak vallja magát. A magukat románnak vallók pedig a demokratikus tapasztalatok hiánya miatt félnek mindenféle regisztrálástól, nem vesznek részt sem a közéletben, sem a választásokon, attól tartva, hogy titkosszolgálati megfigyelésük az áttelepülés után is folytatódik. Nem érzékelik a különbséget az állami és a civil szervezetek között, ezért az egyesületektől, még a román egyesülettől is, távol tartják magukat.

A Jugoszláviából a háború alatt áttelepült szerbek zöme eleve csak ideiglenesen telepedett le a városban. A végleges letelepedés szándékával érkezők egy része pedig az állampolgárság mielőbbi megszerzésére törekedve magyarnak vallja magát. Egyelőre a magukat szerbnek vallók sem kapcsolódnak a helyi szerb közösséghez, a szerb önkormányzat vezetői szerint a régi magyarországi szerbekétől jelentősen különböző életmódjuk, életstílusuk, értékrendjük miatt.

A népességszám

A jelen és a jövő szempontjából nem az a kérdés, hogy egy kisebbség őshonos-e vagy sem. Az igazi kérdés a kisebbségek túlélőképessége, vagyis az, hogy mennyire képesek etnokulturális-nyelvi sajátosságait megőrizve biztosítani fennmaradásukat, más szóval mekkora a helyi közösségek vitalitása. A vitalitás legfontosabb elemei véleményünk szerint: a népességszám, a populáció biológiai reprodukcióra való képessége és a populációt gyarapító külső források, valamint az identitás fenntartására irányuló tudatosság és szervezettség.

Az igen kis létszámú kisebbségeken kívül az önszerveződés hiánya miatt áttekintésünkben kizártunk további három-négy kisebb etnikai csoportot. A horvátok és bunyevácok nem utolsósorban önazonosságuk tisztázatlansága miatt nem voltak képesek megszerveződni. (Horvátok-e a bunyevácok?) Az arabok az első generációban mélyen gyökerező, forrásterület szerinti elkülönültségük és politikai ellentéteik miatt nem szerveződtek közösséggé. Mindeddig a „latinok”, azaz a különböző országokból szárinazó, spanyol ajkú latin-amerikaiak sem tudták megtenni a döntő lépést a közösséggé válás útján. E három etnikum bármelyike bármikor közösséggé szerveződhet. Ennek hiányában viszont sorsuk nem lehet más, mint a rendkívül gyors asszimiláció.

A szegedi kisebbségekről rendelkezésre álló népszámlálási adatokat a 7. táblázatban foglaltuk össze. A nemzetiség, az anyanyelv és a népszámlálás során az anyanyelv után első helyen megjelölt beszélt nyelven kívül a szélső határok megjelölésével feltüntettük azt is, hogy jelenleg mekkorára becsülhető a népességszám. A kisebbségi szervezetek és a kérdéssel érdemben foglalkozó személyek becslései néha nagyon eltérőek, innen a szélső értékek közötti nagy távolság.

7. táblázat *A kisebbségek népességszáma*

Kisebbség	N	A	E	A + E	B	Forrásterületek***

Cigány	188	529	269	798	2000-4000	Alföld, Észak-Magyarország, Románia
Görög	-	18	12	30	10-20	Budapest, Fejér megye
Lengyel	-	62	62	124	60-100	Budapest, Lengyelország
Német	229	235	**	*235	300-1000	Dél-Alföld, volt NDK
Orosz	-	53	**	*53	60-100	Budapest, Oroszország
Román	188	146	704	850	200-900	Békés megye, Románia
Szlovák	95	116	336	452	200-500	Dél-Alföld
Szerb	158	156	675	831	200-800	Dél-Alföld, Jugoszlávia
Ukrán	-	7	1	8	20-30	Budapest, Ukrajna
Vietnami	-	106	0	106	40-50	Budapest, Vietnam

N = nemzetiségű, 1990. A = anyanyelve, 1990. E = első helyen megjelölt beszélt nyelv, 1990.

B = becsült népességszám, 1996.

* Csak anyanyelve. ** Közoktatásban tanított nyelv, ezért vizsgált szempontunkból használhatatlan adat. *** Forrásterületek = az utóbbi 30 év forrásterületei.

Más becsléseket tiszteletben tartva szükségesnek tartjuk ezt a táblázatot néhány megjegyzéssel kiegészíteni. A cigányok népességszámához további adalék a „pedagógusi becslés”, amelynek iskolánkénti, majd városi összesítése eredményeként megállapítottuk, hogy 1995 tavaszán a 791, pedagógusok által cigánynak tartott gyermek közül: 224 óvodás, 556 általános iskolás és 11 középiskolás. A becslést azonban nem sikerült kiterjesztenünk a teljes népességre. A Cigány Oktatási Egyesület 1996 őszén húsz középiskolásnak adott tankönyvségélyt, és még több gyerekről van tudomása.

A németeket illetően is nagy a bizonytalanság, amelynek oka, hogy az etnikai öntudatosodási folyamat jó néhány éves késésben van a Dunántúlhoz képest. Nincsenek adataink az NDK-ból áttelepültekről sem. Nehezíti a becslést az is, hogy a németül és oroszul beszélők közül sajnos nem tudjuk elkülöníteni azokat, akik nemcsak tantárgyként, hanem családi, származási indíttatásból sajátították el a nyelvet. Az oroszok és az ukránok többen vannak, mint amennyit összeírtak az 1990-es népszámlálás idején, amikor éppen tetőzött az oroszellenesség; sovinszta politikai tirádákat hangoztattak. Az oroszok és ukránok egymástól való elkülönülése pedig le nem zárult folyamat.

A románul és szerbül beszélő honfitársaink, noha ezeket a nyelveket a közoktatásban nem tanítják, szintén nem kizárólag román vagy szerb származásúak, hiszen a Romániából és Jugoszláviából áttelepült magyarok közül is sokan ezt jelölik meg első beszélt nyelvként. Itt és a németek esetében támpont lehet az, hogy négyszer annyian beszélnek szlovákul, mint ahányan azt anyanyelvként megjelölték. A vietnamiak viszont kevesebben vannak, mint a népszámlálás idején, mert a diákok és vendégmunkások nagyobb része hazatért, közülük jobbára csak azok maradtak, akik megházasodtak, bár számuk ettől függetlenül is nő.

Az ukránok és vietnamiak átlagéletkora a legalacsonyabb, és a születések száma miatt folyamatosan csökken. Hogy a népszámlálási adatokat is kritikusan kell kezelni, arra jó példa, hogy 1990-ben összesen hét ukrán anyanyelvű szegedi polgárt mutattak ki, 1996-ban viszont csak a kiegészítő iskola ukrán csoportjába jelentkezett éppen ennyi gyerek. Vietnami gyereket az 1990-es népszámlálás egyáltalán nem mutatott ki, holott 1996-ban már tizenhatan voltak, közöttük két középiskolás. A görögöké a legkisebb létszámú populáció, amelynek fennmaradása leginkább az újabb betelepülésektől függ.

A reprodukciós képesség

A korösszetétel vizsgálatán belül a biológiai reprodukció szempontjából legfontosabb a negyvenévesnél fiatalabbak száma és aránya. Az ország népességének 56,1 százaléka, a szegedi magyar anyanyelvű népességnek pedig 58,2 százaléka volt ennél fiatalabb 1990-ben. Ezzel szemben Szegeden a negyvenévesnél fiatalabbak aránya a cigány anyanyelvű

népességben 82, a románoknál 70,5, a németeknél pedig 65,6 százalék volt, míg a szlovákoknál és szerbeknél csak 39,7, illetve 38,5 százalék (8. táblázat).

8. táblázat *A negyvenévesnél fiatalabbak száma és aránya a népességben*

Nyelv	A	E	A+E	A	E	A+E
	Abszolút szám			%		
Cigány	434	211	645	82,0	78,4	80,8
**Ötök/*négyek	**200	*47	*223	**81,3	*62,7	*83,2
Román	103	301	404	70,5	42,8	47,5
Német	154	-	-	65,6	-	-
Szlovák	46	72	118	39,7	21,4	26,4
Szerb	60	162	222	38,5	24,0	31,3

A = anyanyelvű. E = első beszélt nyelvű.

* *Négyek*: görög, lengyel, ukrán, vietnami együtt.

** *Ötök*: görög, lengyel, orosz, ukrán, vietnami együtt.

A közoktatásban széles körben tanított orosz nyelvre vonatkozó adatokat itt nem vehettük figyelembe.

A kisebb etnikumoknál az esetlegességek kiszűrése végett az öt kis etnikumot egységként kezeltük. A negyvenévesnél fiatalabbak aránya náluk 81,3 százalék volt, tehát csaknem akkora, mint a cigányoknál. Míg azonban a cigányok jellegzetes fiatal korösszetétele az igen magas termékenységgel magyarázható, az öt kis etnikum esetében inkább tulajdonítható annak, hogy csupán az utóbbi évtizedekben települtek be, ezért az idős korúak, különösen az 59 évesnél idősebbek szinte teljesen hiányoznak populációjukból. A kis etnikumok adatait elkülönítve mutatja be a 9. táblázat.

9. táblázat *A negyven évesnél fiatalabbak száma és aránya a kis etnikumokban*

Nyelv	A	E	A+E	A	E	A+E
	Abszolút szám			%		
Görög	14	6	20	77,8	50,0	66,7
Lengyel	54	41	95	87,1	66,1	76,6
Orosz	24	-	-	45,3	-	-
Ukrán	3	0	3	42,9	0,0	37,6
Vietnami	105	0	105	99,1	0,0	99,1

A = anyanyelvű; E = első beszélt nyelvű.

A negyvenévesnél fiatalabb népesség aránya azonban a cigányság kivételével is magasabb az összes etnikumnál, mint az országos átlag, még az előregedett szegedi szerb és szlovák népesség körében is, de különösen a németek és a románok körében (10. táblázat). Az országosnál jobb arány mind a négy kisebbség esetében magyarázható azzal, hogy a korábbi évtizedek betelepülői általában a fiatal korosztályokból kerültek ki. Viszont a cigány népesség körében a fiatalok aránya a betelepülések feltételezett nagy száma és aránya ellenére sem nagyobb az országos átlagnál (10. táblázat). Ez összefüggésben állhat azzal, hogy védőnők megfigyelései szerint a nyolcvanas évek közepe óta határozottan csökken a sokgyermekes cigány családok száma.

10. táblázat *A negyvenévesnél, fiatalabbak aránya az anyanyelvi népességben*

Anyanyelv	Szege	Magyarorszá
v	d	g
		%
Cigány	82,0	82,4
Román	70,5	55,9
Német	65,6	36,5
Szlovák	39,7	34,9
Szerb	38,5	34,9

A nem mérhető német és orosz etnikum kivételével az egyes etnikumok nagyon eltérő korstruktúrája ellenére közös vonás az, hogy az első nyelvet beszélők csoportjának korösszetétele kedvezőtlenebb, mint az anyanyelvet beszélőké. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a kisebbségi nyelvet beszélők közül az idősebbek inkább magyarnak, a fiatalabbak viszont inkább nem magyarnak vallják magukat. Vagyis a közkeletű feltételezésekkel szemben az etnikai öntudatosodás folyamata inkább a fiatal generációk körében bontakozik ki.

A régi és új etnikai közösségek hasonulása

A száztagúnál kisebbre becsült közösségek nagyság szerinti sorrendje: lengyel, orosz, vietnami, ukrán és görög. Ezek az utóbbi évtizedekben megjelent etnikumok az őshonosokkal közös vonást mutatnak abban, hogy első generációjuk személyenként eltérő időpontokban települt be a városba. Különböznek tőlük viszont abban, hogy közvetlenül külföldről jöttek Szegedre. Kivételt képeznek a görögök, akiknek első generációja 1949-ben gyermekként került Budapestre és néhány más településre, onnan települt be később Szegedre. E közösségek tagjainak többsége magyarokkal kötött házasság révén került a városba, kisebb számban családok is idetelepedtek. Ennek megfelelően három-nyolc év múlva kaptak (kapnak) magyar állampolgárságot. A bevándorlókból bevándoroltak, külföldi születésű magyar állampolgárok, egyes esetekben kettős állampolgárok lettek. S a folyamat állandóan ismétlődik. A bevándorlók etnikai közösségei sokkal gyorsabban jönnek létre, mint a közösséget alkotó egyének jogi integrálódása, mert a zömmel fiatal házasoknak rendszerint még magyar állampolgárságuk elnyerése előtt gyermekeik születnek. A második generáció Magyarországon, magyar állampolgárként született, és kettős identitású, kétnyelvű. Az etnikai közösség tagjainak egyre nagyobb hányada, sőt, néhány év leforgása alatt a többsége ilyen kétnyelvű magyar állampolgárokból áll. A lengyelek, oroszok és görögök körében már a harmadik generáció is megjelent.

A szerb, román, német és szlovák etnikumnak hosszabb magyarországi története van, ezért most kerültek olyan helyzetbe, hogy többségük vegyes házasságban él, vagy ilyen házasságból származik, új közösségeik pedig eleve így jöttek létre. Ugyanabban a nagyvárosi környezetben élve, dolgozva, tanulva ugyanazokkal az identitási problémákkal kerültek szembe. Nincs különbség a régi és az új etnikumok identitását meghatározó legfontosabb tényezők, a család, a lakóhely és a munkahely között.

Különbség egyedül létszámukban mutatkozik, amennyiben az új etnikai közösségek kisebbek, legalábbis egyelőre. Kisebb létszámukat ellensúlyozza az a tény, hogy a bevándoroltak túlnyomó többsége nő, és ez nagyobb esélyt ad az anyanyelvűség átörökítésére. Ez az előny még a harmadik generáció nevelésénél is érezteti hatását, mivel a nagymamák jelentős részt vállalnak unokáik neveléséből.

Régebben a paraszti életforma zártsága kedvezett a kisebbségi identitás fennmaradásának, a városi környezet, a vegyes házasságok és a kettős identitás állapota az asszimiláció előtti utolsó állomást jelentették. Mára azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. A hetvenes években Magyarországot is elérte az etnikai reneszánsznak (ethnic revival) nevezett jelenség, ami nem más, mint az etnikai identitás fenntartására irányuló tudatos törekvés, szervezett tevékenység. A különböző etnikai csoportok véleményformáló, vezető rétege mind eredményesebben tudatosította közösségében ezt a törekvést, és ennek érdekében szervezőmunkába kezdett. Az asszimilációval ellentétes tendenciák a hetvenes években éppen a nagyvárosokban vertek először gyökeret, s a nyolcvanas években megerősödtek. Kedvező körülmény volt a nyelvtudás általános presztízsének növekedése is. A kétnyelvűség, a különböző kulturális értékek cseréjét megkönnyítő, kétfelé nyitott identitás a társadalomban

általánosan elismert értékévé vált. Szeged társadalma nyitott, felkészült mindenfajta másság elfogadására. Egyetemiváros-jellege és három országhatár közelsége együttesen olyan diverzitást, nyitottságot és toleranciát alakított ki, amely a város életének minden aspektusára kiterjed, például Budapest után Szegeden van a legtöbb - harminc - egyháznak, felekezetnek valamilyen szervezete.

A szervezeti struktúra kialakulása

A hetvenes-nyolcvanas években folyamatosan javultak a csoportképződés feltételei. Az etnikai identitás fennmaradásának és az emancipációs folyamat végigvitelének alapfeltétele a kisebbségek civil szervezeteinek kiépülése. Döntő szerepe volt ebben a Hazafias Népfrontnak, amely legalitást, helyiséget vagy más segítséget adott a laza, klubszerű szervezeteknek. 1975-től szlovák, 1977-től lengyel és délszláv, 1984-től orosz és 1987-től német szervezetek működtek Szegeden. A szerveződés első, 15 éves szakasza 1989-ben, a mentorszervezet megszűnésével ért véget. 1989-ben csak a szlovákoknak sikerült azonnal és zökkenőmentesen egyesületté alakulniuk, némi diszkontinuitás után azonban a többieknek is. 1993-ban azonban a kisebbségi törvény negligálta ezeket a civil szervezeteket, s funkcióikat a később létesítendő közjogi szervezetekre ruházta át. Összesített taglétszámuknak (11. táblázat) és rendezvényeik számának (12. táblázat) némi megtorpanása után azonban folytatódott civil szervezeteik kiépülése, s 1996-ban már tíz etnikai egyesület működött, közülük hét Szegeden lett bejegyezve, három pedig országos egyesület helyi szervezete.

11. táblázat A kisebbségi egyesületek taglétszáma*

Egyesület	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Szlovák	56	56	56	56	56	61	37	37
Cigány	7	7	7	7	7	7	7	15
Lengyel	-	41	42	42	42	44	44	44
Szerb	-	-	80	97	75	82	73	80
Német	-	-	28	31	46	52	68	70
Román	-	-	11	15	21	29	34	40
Vietnami	-	-	-	-	-	-	21	21
Görög	-	-	-	-	-	-	10	16
Orosz	-	-	-	-	-	-	-	15
Ukrán	-	-	-	-	-	-	-	17
Összesen	63	104	224	248	247	275	304	359

* Az egyesületektől kapott információk szerint. Az adatok minden év december 31-i állapot szerint, kivéve 1996. május 31.

Szerb: Szegedi Helyi Szerb Közösség (a.1991-05-22); *német:* Szegedi Németek Csongrád Megyei Egyesülete (a.1991-01-07); tagnyilvántartása hiányos, 1992-1995 visszaemlékezés szerint; *szlovák:* Magyarországi Szlovákok Szövetségének szegedi szervezete, majd Szegedi Szlovák Egyesület (a.1996-03-01); *lengyel:* Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület szegedi tagozata; *román:* Szegedi Románok Kulturális Egyesülete, tagnyilvántartása hiányos, 1992-1995 visszaemlékezés szerint; *vietnami:* Magyarországi Vietnamiak Érdekvédelmi és Kulturális Egyesülete szegedi csoportja; *görög:* Magyarországi Görögök Kulturális Egyesülete Csongrád Megyei Csoportja (a.1995-06-16); *orosz:* Magyarországi Oroszok Csongrád Megyei Egyesülete (a.1996-02-03); *cigány:* 1989-től Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége szegedi szervezete. Szervezeti élet nem volt, csak egy 1989-ben felállt vezetőség tagjai jöttek össze néha. Tagdíj nem volt. Kapcsolatuk az országos központtal megszűnt, majd önálló egyesületté alakultak: Szegedi Cigányok Demokratikus Közössége (a.1996-03-29); *ukrán:* Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület szegedi csoportja.

A kisebbségi egyesületek jobbára az aktivistákat tömörítik Mostoha körülmények között; helyiség nélkül tevékenykednek. A piactudományi viszonyokhoz való alkalmazkodásuk keserves folyamat. Egyre inkább rákényszerülnek arra, hogy magas tagdíjat szedjenek, amely ha a túlélésre elegendő is, messze nem elegendő a közösségi ház fenntartására, oktatási és művelődési igényeik kielégítésére. Nincs helyisége az 1995 januárjában alakult két és

novemberében létrejött négy kisebbségi önkormányzatnak. Az alapvető működési feltételek hiánya miatt már az is figyelmet érdemel, hogy egyáltalán léteznek.

Az egyesületek és a kisebbségi önkormányzatok oktatási és kulturális törekvései lényegében azonosak: az identitás megőrzése, az anyanyelvűség és a kultúra fenntartása, ápolása, átörökítése. Szegeden a kisebbségek között nagy az etnikai változatosság, s nincs domináns etnikum. A cigányságot kivéve társadalmi és kulturális helyzetük azonos, azonosak identitásproblémáik és érdekeik. Az egyesületek és önkormányzatok közös érdekeik képviselőjére szinte magától értetődő természetességgel alakították meg 1995-ben a Szegedi Kisebbségi Tanácsot, amelyhez 1996-ban hat közjogi szervezet (kisebbségi önkormányzat), hét magánjogi szervezet (egyesület), továbbá három országos egyesület helyi szervezete tartozott. A köztük lévő viszony nem volt és jelenleg sem problémamentes, de nem a zökkenők és súrlódások a meghatározóak. A létrejött szervezeti keretek a javuló együttműködés és az erősödő szolidaritás megnyilvánulásai.

Igen kockázatos dolog következtetéseket levonni a kisebbségek kulturális rendezvényeinek számszerű összehasonlításából. A számszerű növekedés azonban olyan mértékű, hogy ebből, ha másra nem is, a kisebbségi aktivitás növekedésére bátran következtethetünk.

12 táblázat *A kisebbségi szervezetek rendezvényeinek száma**

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1990-1996
Szlovák	0	4	4	7	8	7	9	39
Cigány	0	0	0	0	0	0	7	12
Szerb	3	6	4	6	0	4	11	34
Lengyel	0	0	2	3	3	8	6	22
Román	-	3	6	5	6	7	10	37
Német	-	?	?	?	?	?	10	**10
Vietnami	-	-	-	-	-	1	4	5
Görög	-	-	-	-	-	1	6	7
Orosz	-	-	-	-	-	-	3	3
Ukrán	-	-	-	-	-	-	5	5
<i>Közös</i>	0	0	0	0	0	1	8	9
Összes	3	13	16	21	17	29	80	185

* Az egyes szervezetek kimutatásai alapján. A hosszabb, több részből álló és a többnapos rendezvényeket részenként, több rendezvénynek számítottuk. Az egyesületek és önkormányzatok tevékenységének összefonódása miatt tevékenységüket nem tudtuk elkülöníteni.

** 1991-1995-ből hiányoznak a német egyesület rendezvényeinek adatai.

Az országban egyedül Szegeden szerveződött meg a különböző nemzetiségű gyermekeket, sőt, szüleiket is anyanyelvi, magyar nyelvi és cigány nyelvi oktatásban részesítő Interkulturális Kiegészítő Iskola. Feladata szombaton vagy vasárnap (alkalmanként a hét más napjain) az egyes kisebbségek azonos korosztályba tartozó, de a város különböző magyar iskoláiba járó gyermekei részére intenzív anyanyelvi és anyanyelvű képzés. Az anyanyelvi képzés a nyelvet gyengén beszélők számára a nyelvi színvonal emelését jelenti. Az anyanyelvű képzés tartalma: az adott kultúrára vonatkozó történelmi, földrajzi, irodalmi ismeretek és a természettudományi szaktárgyak nyelvezete, szakkifejezései. Feltételei: otthoni anyanyelvhasználat, anyanyelvű tanárok, kis csoport, jó felszereltség, könyvtár stb. olyan színvonalon, hogy ne fokozza a gyerekek túlterheltségét, hanem kikapcsolódást jelentsen számukra. Óvodáskortól az érettségiig szervezik annak érdekében, hogy - megfelelő otthoni nyelvhasználattal párosulva - az idejárók többnyire zökkenőmentesen folytathassák tanulmányaikat anyanyelvű középiskolában vagy külföldi egyetemen. 1993-tól egyre több csoporttal működik, bár nagyon mostoha körülmények között. A különböző etnikumokhoz tartozó első generációs szülők számára szervezett képzés középpontjában a magyar nyelvvel és kultúrával kapcsolatos ismeretek állnak. Emellett az iskola közösségbe szervezve segíti a

cigány továbbtanulókat, és cigány nyelvtanfolyamot indít pedagógusok és szociális munkások számára (13. táblázat).

13. táblázat Az Interkulturális Kiegészítő Iskola csoportlétszámai*

Kiscsoport	1993	1994	1995	1996
Lengyel A	11	11	11	10
Lengyel B	12	12	12	8
Orosz	-	-	10	12
Szlovák A	-	-	-	6
Szlovák B	-	-	-	10
Szerb A	-	-	-	6
Szerb B	-	-	-	6
Ukrán	-	-	-	7
Vietnami A	-	-	-	5
Vietnami B	-	-	-	3
Cigány nyelv pedagógusoknak és szociális munkásoknak	-	-	-	10
Cigány továbbtanulók közössége	-	-	-	21
Magyar A-helyesírás, beszéd, kultúra	-	-	-	8
Magyar B - helyesírás, beszéd, kultúra	-	-	-	6
Magyar C - helyesírás, beszéd, kultúra	-	-	-	7
15 kiscsoport	23	23	33	125

*A tanévkezdet éve szerint.

A mintegy két évtizedig tartó folyamatban az önfeladással, az asszimilációval szemben meghatározóvá vált az etnikumok önvállalása, önszerveződése. Az etnikai jellegű civil szervezetek taglétszáma, az anyanyelvi foglalkozások és ezek résztvevőinek száma, valamint kulturális rendezvényeik száma egyre növekszik. A kedvezőtlen és korlátozott fejlődési feltételek, valamint a rendkívül kis mozgástér ellenére a kisebbségi aktivitás fokozódik, és a kisebbségi társadalom struktúrájának kiépülése folytatódik. E folyamatok nem zárultak le, nincs megállapodott helyzet. A kisebbségek emancipációjának közepénél tartunk.

Az etnikai szervezetek érdeklődésének középpontjában a kisebbségpolitika áll, más politikai kérdésekben azonban nem foglalnak állást, s a pártoktól távol tartják magukat. Gyorsan kibontakozó szervezettségük folytán azonban mégis politikai tényezők. Az 1994-es választásokon a szerb és szlovák kisebbségi önkormányzatokra 5-5 ezer szavazatot adtak le. Túlnyomórészt szimpatizánsok. Gyarapodik a kisebbségi kultúrákhoz kapcsolódó, törekvéseiket támogató egyéb civil szervezetek száma és taglétszáma is (14. táblázat).

14. táblázat A kisebbségi kultúrákhoz kapcsolódó egyesületek taglétszáma*

Kultúra	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Szláv	16	22	30	45	60	62
Interkulturális nevelés	-	-	-	15	15	17
Cigány	-	-	-	-	15	17
Összesen	16	22	30	60	90	96

*A létszám adatok 1991-1995. december 31-re, illetve 1996. május 31-re vonatkoznak Az egyesületektől kapott információk szerint.

Szláv: Szláv Kultúrák Baráti Köre (a.1991-03-22); interkulturális: Pax Christi Egyesület (a.1994-08-18); cigány: Cigány Oktatási Egyesület (a.1995-09-15).

A város többségi társadalmában dominál az a demokratikus nézet, amely a kisebbségi aktivitást a város kulturális gazdagságát gyarapító tényezőnek tekinti, ezért üdvözli és támogatja azt. Vannak azonban az etnikai homogenizálást folytatni akaró rasszista, xenofób törekvések, megnyilvánulások is. Ezek, továbbá a települési önkormányzat és az egyes pártok

törekvései, a kisebbségekkel kapcsolatos pénzügyek, a kisebbségi önkormányzatok választásának tanulságai, jogalkalmazási és jogalkotási kérdések, továbbá a médiumok szerepének áttekintése, szándékaink szerint, külön tanulmány tárgya lesz.⁷

JEGYZETEK

- 1 Három településnek van öt (XI., XIV. ker., Pécs), négynek négy (IV., V., XII. ker., Baja, Miskolc) és huszonháromnak három kisebbségi önkormányzata (II., III., VI., VII., XIII., XV., XVI., XVIII., XXI., XXII. ker., Battonya, Békéscsaba, Budaörs, Elek, Esztergom, Érd, Magyarcsanak, Mezőberény, Mohács, Nyíregyháza, Pomáz, Szombathely, Tatabánya).
- 2 Tanulmányunk aránytalanul keveset foglalkozik a cigányság helyzetével. A szegedi cigányság helyzetleírását készítettük el először, ez azonban már hozzáférhető az Interneten: Szegedi Cigány Program <http://www.tiszanet.hu.szeged>
- 3 A szövegben kötőjellel összekötött adatok közül az első az anyanyelvre, a második a nemzetiségre vonatkozik, például a „nem magyar a népesség 1,1-1,3 százaléka, azaz 1904-2253 fő” jelentése: a népesség 1,1 százaléka, azaz 1904 fő nem magyar anyanyelvű, és 1,3 százaléka, azaz 2253 fő nem magyar nemzetiségei.
- 4 Néha hiányoznak, mert például az 1970-es népszámlálás alkalmával már a nemzetiségre vonatkozó kérdés nem szerepelt, hiszen a politikai vezetés a nemzetiségek közeli eltűnését prognosztizálta.
- 5 Noha egyes kisebbségi szervezetek vezetőinek becslései néha túlzónak bizonyulnak, a szociológiai és egyéb vizsgálatok is mindenütt rendre a népszámlálási adat többszörösét mutatják ki. Például egy, a Budapest Főváros Általános Rendezési Terve programjához készült tanulmány a budapesti kisebbségek összlétszámát a népszámlálási adatok hat-hétszeresére becsüli. Demeter Zayzon Mária: *A budapesti népesség nemzetiségi, etnikai arculata*. Budapest 1994. 20-21.
- 6 Kínai kisebbség pedig a közhiedelemmel ellentétben egyáltalán nincs Szegeden. Nem azért, mert az 1990-es népszámlálás idején még nem volt, és nem is azért, mert tartományonként szerveződnek. Az utóbbival nem is lenne gond, hiszen zömmel Fujian (Fucsien) tartományból valók. Viszont nem telepednek le, zömmel férfiak, nem házasodnak meg, az állampolgárság elnyerésére nem is törekednek, bár évekig, de mégiscsak átmenetileg tartózkodnak Szegeden - egyszóval külföldiek.
- 7 Köszönettel tartozom a tanulmányban említett mindazon szervezeteknek, amelyek információkkal segítettek munkámat. Hasznos tanácsaiért külön köszönet illeti Lung Milánt, a szerb és dr. Tóth Istvánt, a szlovák kisebbségi önkormányzat elnökét, továbbá Nagy Orbánt, a KSH Népszámlálási Főosztályának munkatársát.

ÁRPÁD RÁTKAI

The new center of minority activity: Szeged

According to the figures of the 1990 census of Hungary the town of Pécs is the first, the town of Szeged is the second and Budapest is the third in the country with regard to the ratio of non-Hungarian speaking population. 1.1% of the population of Szeged had a language other than Hungarian as its mother tongue. In reality their ratio was higher, and at present the ratio is about double this figure. The migration of the Gypsy population to the town is continuous, and the majority of the migrants are Gypsy-speakers. The overwhelming majority of the non-Hungarian and non-Gypsy speaking population also settled in the town in the course of the last 30 years. There is no geographical isolation. Gypsies do not live in ghetto-like blocs either, although their social position differs from that of Hungarians, whereas the social position of the other minorities is similar to that of Hungarians. Ethnically mixed marriages are common. Nevertheless, there are certain tendencies which work towards the maintenance of ethnic identity, or increasingly of dual identity, instead of promoting assimilation.

The Serbian and Slovakian population is aging. The Polish, Vietnamese, Russian, Ukrainian and Greek communities are among the smaller minority groups, but their demographic indicators are the best and their vitality is the greatest. From 1975 on the Slovakian, Serbian, Polish, Russian and German clubs were formed one after the other, from 1989 these became associations, and Gypsies, Romanians, Vietnamese, Russians, and

Ukrainians also founded their own associations. The minorities are increasingly paying attention to ensuring that the second and third generation should retain (both) mother tongues. Although the children go to Hungarian-speaking school, the practice of sending children to Saturday or Sunday school is spreading. Here children spend time in programs conducted in their mother tongue among other children under the care of a qualified teacher in groups appropriate to their own age.

SZALAI ANDREA

A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások belülről

Az alábbi tanulmány a beás etnikai identitás kettős szimbolizációjának néhány vonatkozását vizsgálja a szociolingvisztika és a kulturális antropológia módszereivel. (Kettős szimbolizáción az etnikumok közötti kommunikáció folyamatában kialakuló önkép-reprezentáció kettős arculatát értem. Esetünkben ez egyrészt „kifelé”, a nem beás, a nem cigány társadalom elvárásaihoz, másrészt „befelé”, a saját etnikus csoport normáihoz igazodó önmeghatározást és kommunikációt jelent.) Elsősorban az önmeghatározás és a beszédhelyzet összefüggéseit járom körül egyrészt beások anyanyelvi és magyar szövegeinek elemzésével, másrészt azon terminusok áttekintésével, amelyek a házasság révén létrejött rokonsági kapcsolatokat jelölik. Azt próbálom meg bemutatni, hogy a cigánynak tartott, magát *băjăşnak*¹ nevező, román dialektust beszélő csoport² tagjai a kontextustól függően - milyen azonosító és megkülönböztető nyelvi formákat használnak. A továbbiakban az adatközlőim által anyanyelvként beszélt román nyelvváltozatot az ő (román nyelvű) terminológiájukhoz alkalmazkodva beásnak fogom nevezni. Ezáltal a standard román és a beások által beszélt román nyelvváltozat a terminológia szintjén egyértelműen elkülöníthető, s ez megkönnyíti a hivatkozások és interjúrészletek pontosabb értelmezését is.

A hétköznapi kommunikációs gyakorlatban a nem cigányok cigányokra vonatkozó megnyilatkozásaira mindenekelőtt a „mi és ők” oppozíció jellemző. Ez az identifikációs eljárás azonban rendkívül tág, mindenfajta finomabb különbségtételt nélkülöz.

A beások magyar nyelvhasználata mind a cigány-nem cigány oppozíciót, mind pedig az egyes cigány csoportok megnevezését illetően nagymértékben alkalmazkodik a többségi, nem cigány környezet meghatározásaihoz. Ez arra utal, hogy a beások pontosan ismerik a környező nem cigány lakosság rájuk - „a cigányok” közösségének tagjaira - vonatkozó terminológiáját s ezzel együtt a fenti csoportba sorolás tényéhez rendelt preconcepciók, minősítések rendszerét is.³

A beások nyelvhasználatában a cigány-nem cigány oppozíció csak magyar nyelven releváns. (Eltér ettől a szakirodalomban oláh-cigányként említett, magukat *romnak* nevező s az ind nyelvekkel rokonított *romani* valamely változatát beszélő cigányok nyelvhasználata, amelyben hasonló különbségtételt tartalmaznak a *roma - gazhe* [romák - gázsók: nem romák, „parasztok”, nemzeti, etnikai stb. hovatartozásra való utalás nélkül] kifejezések)

Beás adatközlőim ha magyarul beszélnek, a „cigány” terminust két jelentésben használják. Egyrészt egyes cigány etnikai csoportok és alcsoportok közötti nyelvi, kulturális stb. eltéréseket figyelmen kívül hagyó, általánosító, összefoglaló értelemben. (Így jelentéstartományába a beások, az oláh-cigányok, a kárpáti cigányok, a magyar anyanyelvű cigányok stb. csoportja egyaránt beletartozik.) Másrészt kizárólag a saját (beás) csoportot jelölő terminusként. (Ezzel más cigánynak tartott és/vagy magukat annak valló csoportoktól éppúgy elhatárolódnak, mint a nem cigányoktól.)

A külső, nem cigányok által használatos elnevezések és sztereotípiák „belsővé” válására, a saját és más cigány csoportra való alkalmazására a beások - nem cigányoknak szóló - magyar nyelvhasználatában számos példa akad. Ezek közül most csak egyet idézek.

„O. ERZSÉBET: Teknővájó olájok ezek! Úgy mondták: teknővájó olájok.

O. ISTVÁN: A valamikori régi magyarok azt mondták, hogy teknővájó oláhok.

O. ERZSÉBET: A lökötárokra meg: varázsló cigány. Varázsló.

O. ISTVÁN: Most is úgy mondják.

O. ERZSÉBET: A magyarok így mondták, meg [azt, hogy] kolompárok.⁴ Most is úgy mondják. Azt mondják: »Ezek [értsd: a beások] nem bántanak semmit, de ezek a varázsló cigányok, ha begyűnnek, má félek!«

O. ISTVÁN: Ezektű féhetnek is! Máma is, meg régen is, mindig ezektű fétek! Ezek abbú étek valamikor is, a lopásbú.”

Terepmunkám kezdetén az etnikai hovatartozást vizsgáló, magyarul feltett kérdésekre adott válaszokban - a fentiekkel nyilván összefüggésben - életkor szerinti rétegződést figyeltem meg. Az idősebbek azt mondták, hogy ők „oláhok”, a fiatalabbak viszont azonnal helyesbítettek: „Á, dehogy! Mi beások vagyunk. Az oláh-cigányok azok a kolompárok.” Az idősebbek elfogadták a helyreigazítást azzal a kiegészítéssel, hogy régen őket a nem cigányok oláhnak nevezték - valószínűleg az általuk beszélt nyelvre utalva.⁵

Adatközlőim kivétel nélkül tisztában voltak az általuk beszélt nyelv román eredetével. Többen személyesen tapasztalták, hogy a román nyelvterületről érkezőkkel (például a román árusokkal a vásárokon vagy a menekültekkel) kölcsönösen megértik egymást. Ugyanakkor pontosan érzékelik a számukra megértési nehézségek formájában jelentkező különbségeket, amelyek leginkább arra vezethetők vissza, hogy a magyarországi beások nyelvének fejlődése legalább százötven éve elvált a román köznyelvtől, s többnyire attól elszigetelten (főként délszláv és magyar nyelvi környezeti hatások között) formálódott. (Olyannyira, hogy részben a nyelvújítás előtti nyelvallapotot konzerválta.) Ehhez hozzátehető, hogy a beás nyelv kizárólag egy alapvetően orális kultúra részeként, eszközeként funkcionál(t), s a román nyelvű írásbeliséggel ma sincs kapcsolata.

„O. ISTVÁN: Ha akárhogyan vesszük, románul beszélünk. Ez román nyelv, amit mi itt beszélünk, csak törve. Meg nem irodalmilag.

O. ERZSÉBET: Olyan magyarosan. De ék nem! A románok nem! Azok perfekt.

O. ISTVÁN: Meg se érted őket nagyon.

O. ERZSÉBET: Há megértsünk, csak ék gyorsabban beszélnek...”

Arra vonatkozóan azonban, hogy a beás voltaképpen egy román nyelvváltozat, nincs utalás beás adatközlőim magyar nyelvű megnyilatkozásaiban. Ezekben a beszédhelyzetekben rendszerint a „cigányul” kifejezés szerepel. Ezt illusztrálandó, igyekeztem olyan interjúrészleteket kiválasztani, amelyekben spontán vita alakult ki a nyelvi helyzetről és az anyanyelvről a beszélgetés résztvevői között, akik tehát szándékosan nem kaptak erre vonatkozó kérdést. O. Erzsébet lányának, a 32 éves K. Máriának a véleménye a fiatalabb generációk relatív nyelvtudásáról, a beás-magyar kétnyelvűségről is tartalmaz információkat.

„K. MÁRIA: Anyám beszél velünk cigányú, sokat nem értünk. Sokat megkérdezzük tőle, most mondja el magyarul, hogy mi az, mer minket má Egy neveltek, hogy nem nagyon tanítottak cigányú.

O. ERZSÉBET: Keszünk is vannak ilyenek, akik nem beszélnek tisztán, egy szó cigányú, egy szó magyarú. Ilyen is van, kesztünk is.

K. MÁRIA: A mi gyerekeink má nem tudnak *cigányú*, csak *magyarú*. [Kiemelés tőlem. - Sz. A.] Például az én gyerekeim is, a húgomé is, akkor itt a Mihályé egyáltalán nem tudnak. De megérteni megértik.”

Számos magyar nyelvű narratív szövegben a beásul elhangzó kifejezések, mondatok bevezetéseként vagy kommentálására gyakran elhangzott a „mondták cigányul” formula. (Például „Mondták cigányú: *S-or kununát lá popá*. Meg vótak esküdve a papnő. [...] Csak nem magyarú van ez, hanem cigányú.”)

Összegezve az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a nem cigányok jelenlétében elhangzó vagy kifejezetten nekik címzett, magyarul elmondott szövegekben a beások saját maguk és saját csoportjuk jelölésére a magyarral mint nem cigánnyal szemben a „cigány”, „cigányul” terminusokat alkalmazták. Ugyanakkor, ha magyarul beszélnek, s együtt említik magukat más cigány csoportokkal, saját (beás) csoportjukat és nyelvüket nevezik cigánynak, még a cigány (romani) nyelvváltozatot beszélő csoporttal szemben is.

„K. MÁRIA: ...a Margité se tud [értsd: az ő gyerekei sem tudnak], egyik se, cigányú, meg a Terié se, egy aki tud, a Feri. Az tud a mi nyelvünkön is, meg kolompárú. De az is úgy tanút meg másoktú.

O. ISTVÁN: Van egy fiam, egy lányom, mind a kettő perfekt beszél kolompárul. Perfekt.

O. ERZSÉBET: S *cigányú* is tud. Meg *kolompárú*. [Kiemelés tölem. - Sz. A.] Mind a kettőt.

O. ISTVÁN: Kolompárú beszél mind a kettő.

O. ERZSÉBET: S cigányú. Így mind mi.

K. MÁRIA: A Mihály az még máig is tud. Úgy, mint a vízfolyás... Hát a Mihálynak olyan felesége is volt.” [Értsd: kolompár.]

A két szituációtípus közös eleme a magyar nyelvhasználat és a nem cigányrésztvevő jelenléte. A külső környezetnek a beásokra mint cigányokra irányuló meghatározási sémája a tapasztalatok szerint a beások „kifelé” irányuló ön- és csoportdefiníciójának lényegi jellemzőjévé válik. A beás személyek magyar nyelvű kommunikációjában a nem cigányok nézőpontjából dominánsnak mutatkozó oppozíció (cigány-nem cigány) jelenik meg szembetűnő identitásalkotó elemként, amely a nyelvre mint az identitás egyik fontos, de nem kizárólagos összetevőjére vonatkozó kiterjesztéseket is tartalmaz. A magyar nyelven magát cigánynak nevező, román dialektust beszélő beás ember - a diglossziás helyzetre jellemzően, főként az informális szituációkban használatos - anyanyelve tehát így minősül „cigánynak”.

Ha viszont a beások anyanyelvükön beszélnek önmagukról, más cigány csoportokról vagy a nem cigányokról, valamint az általuk beszélt nyelvekről, jóval differenciáltabb kategóriarendszert használnak. A beás nyelvhasználatban kifejeződő különbségtétel háttérben nemcsak az etnikai csoportok közötti, hanem az adott csoporton belüli differenciáltság is tetten érhető. Az anyanyelvként román dialektusokat beszélő cigányok csoportja is több etnikai alcsoportra tagolható: az árgyelánokra, muncsánokra és ticsánokra.⁶

A többséget a muncsánok által árgyelánnak (erdélyinek) nevezett, de bánáti román dialektusokat beszélő, magát és nyelvét beásnak mondó csoport alkotja. (Önmagukat *băjășnak* nevezik, akik beásul [*băjșeščé*] beszélnek.) Az elnevezés valószínűleg a román *băieș*, bányász jelentésű tájszóval van összefüggésben, s korábbi aranymosó foglalkozásukra utal.⁷ Adatközlőim is ebbe a csoportba tartoznak.

A „beás” kifejezés jelentéstartománya a népcsoport önmagára vonatkoztatott nyelvhasználatában szűkebb, mint általában a szakirodalomban, ahol többnyire a magyarországi cigányság egyik etnikai csoportjaként említik a román anyanyelvű cigányokat (a magyar anyanyelvű csoportok mellett); gyakran a „beás” kifejezést használják a három román anyanyelvű alcsoportot magában foglaló teljes csoport megnevezésére - az etnikus identitás szempontjából lényeges attribútumoktól eltekintve. A beások azonban kizárólag a saját csoportjukat értik alatta: a kifejezés referenciájába a muncsánok már nem tartoznak bele, őket nem tartják beásnak. (Megjegyzendő, hogy a muncsánok sem tartják beásnak magukat.) A „beás” terminust ebben a szűkebb értelemben használom. A muncsánok „árgyelán” terminusát beás adatközlőim az alábbi módon értelmezték:

„O. ISTVÁN: [Mit mondanak] a muncsánok miránk?

O. ERZSÉBET: *Băjáš*.

O. ISTVÁN: Mondják ezt másképp is! Árgyelán. *Pă noj. Hěšče-s árgeián*. [Miránk: árgyelánok.] Nekem má mondták. Én katona is vótam velük. Hogy mi román szakadékból vagyunk, [ez] azt jelenti igazán. Jól is mondják, mer az is. Ha akárhogyan vesszük, mi románul beszéltünk.”

A „muncsán” elnevezés viszont az árgyelánok körében használatos, és saját (beás) csoportjuktól való megkülönböztetésükre szolgál. A muncsánok magukat és az általuk beszélt nyelvet anyanyelvükön egyszerűen „cigánynak” nevezik.⁸ Adatközlőim azt tartották, hogy „ezek a muncsánok nem úgy beszélnek, min mink. Lehet érteni, hogy mit beszélnek, de nem olyan tisztán.”⁹ Ilyen törve. Sok minden szó nem mondják úgy, mind mi.” A többnyire a horvát határ közelében (főként Siklóson, Alsószentmártonban és környékén) élő, a határ túlsóoldalán gyakran kiterjedt rokoni kapcsolatokkal rendelkező muncsánok által beszélt román dialektusra a délszláv nyelvi környezet is jelentős hatást gyakorolt. Ezt beás (muncsán nézőpontból árgyelán) adatközlőim is megfogalmazták, például ekképpen.

„O. ERZSÉBET: Azok nem olyanok, min mink. Ezek szerb cigányok féle.

O. ISTVÁN: Ezek szerb cigányok.

O. ERZSÉBET: Ezek tünnek szerbül is, horvátul...”

A vémeédi (Baranya megye) vagy onnan elszármazott beások körében a muncsánokról azt gondolják, hogy nagyon babonások, veszélyesek (különösen az idősebb asszonyok), mivel jól értenek a rontáshoz. Idős adatközlően fia, O. Sándor szóbeli közlése szerint alsószentmártoni utazásának tervét szülei némi ellenkezéssel fogadták, s különböző óvó tanácsokkal látták el. Például ne üljön le muncsán házban, ne fogadjon el semmit az ott készített ételből. Egy - a szülők által helytelenített- muncsán-beás házasság felbomlása kapcsán a beások közül többen úgy vélekedtek, hogy a muncsán házastárs rokonságának ártó babonái betegítették meg a beás felet, aki csak a kapcsolat megszakadása után nyerte vissza egészségét. A beás(árgyelán)-muncsán vegyes házasság ritka, a két csoport etnikai endogámiát tart fenn, hasonlóan ahhoz, ahogyan más etnikai csoportba tartozó cigányok között is fennáll ez a kíváncsi. (Lásd később, a házasságról szóló részben.)

A mindenkori muncsán vagy beás nyelvhasználatot és identitást jelentősen befolyásolja az a tény, hogy az illető melyik alcsoportba tartozik. Ez anyanyelvükön (tehát valamelyik román dialektusban) megfogalmazott megnyilatkozásaikban, főként az önmaguk és a másik alcsoport jelölésére használt terminusok eltéréseiben is tetten érhető.

A beások anyanyelvhasználatában természetesen nemcsak a muncsánok (*munčeńi*) megkülönböztetésére vannak terminusok, hanem a más etnikai csoportba tartozó cigányokéra is. A romanit beszélő; magukat romnak nevező cigányokat a beások *lăkătár*nak nevezik, nyilván a fémműves foglalkozásra utalva (a *lăkăt*=lakat szóból). Ezen a kategórián belül, ha szükséges - főként magyarul vagy onnan kölcsönözve -, foglalkozások szerint differenciálnak: *kisiriš* (köszörűs), *abrosár* (textiliákkal házaló oláh-cigány), *bokráncsos* (edényfoltozással foglalkozó csoport tagja), *kupec* stb. De használták adatközlőim az oláh-cigány nézőpontot tükröző „*kelderás*” és „*romungro*” terminust is.

A magyar nyelvben használatos cigány-nem cigány dichotómiának a beásban nincs megfelelője, ezeknél árnyaltabb kategóriákat alkalmaznak. Mint láttuk, az azonosítás rendezőelve az adott egyén etnikai csoportja, alcsoportja. Eszerint különböztethető meg beások (*băjášii*), lökötárok (*lăkătári*), muncsánok (*munčeńi*), magyarok (*ungur*) stb.

A *cigán* és a *cigánkă* terminus sem jelent beásul bármilyen cigány férfit, illetve cigány nőt, hanem - a román nyelvhasználatot jellemző általánosító értelmezéssel szemben - beás férfit, férjet, illetve asszonyt, feleséget. A férj és a feleség megfelelője lehet még

(természetesen akkor, ha beásokról van szó) *a bájáš* és *a bájášicã*. Más - nem beás - cigányokra vonatkozóan az előbbieken ismertetett, konkrét terminusokat használják: *lãkãtãr* = kolompár (oláh cigány) férfi, *lãkãtãricã* = kolompár (oláh cigány) nő; *munčãn* = muncsán férfi, *munčiñicã* = muncsán nő.

Ha nem cigányokról beszélnek beásul, vagy az etnikai hovatartozást jelölik meg (például *ungur* = magyar), vagy ennek hiányában is tudható, hogy nem cigány férfiról vagy nőről van szó, ha az *om* (ember, férfi, férj), illetve a *mujeri* (nő, asszony, feleség) terminust használják. *A bãrbãt* = férj, férfi¹⁰ kifejezés utalhat beásokra és nem cigányokra egyaránt, de egy nő nem cigány férjét természetesen csak az *om* vagy a *bãrbãt* terminussal lehet jelölni, *a cígãnnal* vagy a *bájášsal* nem.

A cigány-nem cigány oppozíció gyerekekről beszélve a beás tenninológiában közvetlenül nem érvényesül: *a kupil* (fiú) és a *fãtã* (lány) kifejezések a fiú- és lánygyermekekre általánosságban, etnikai hovatartozás nélkül vonatkoznak.

Az oláh cigányok nyelvhasználatában viszont a *rom-gazho* (roma-nem roma) különbségtétel megjelenik ebben a vonatkozásban is. A *shavo* és a *shej* szavak önmagukban is cigány (roma) fiút és lányt jelentenek. A *raklo* és a *rakhlyi* általában nem cigány fiúra és lányra utal, a *gazho* (nem cigány férfi, férj) és a *gazhi* (nem cigány asszony, feleség) logikájához hasonlóan.

A beások anyanyelvi és magyarul használt azonosító és megkülönböztető terminusait megvizsgáltam népmeseszövegekben is.¹¹ Azokban a történetekben, amelyeknek szereplői között beások is vannak, a beás nyelvű szövegek *narratív* részeiben a mesemondók a *bájáš*, *bájášicã*, *cígãn*, *cígãnkã*, valamint az *om* és a *mujeri* kifejezést egyaránt használták a saját csoportjukat képviselő szereplő megnevezésére. Ezt a mesemondó kettős „szituáltsága” magyarázhatja. Mint anyanyelvén beszélő beás pontosan használja a beás cigány/nem beás cigány/nem cigány különbségekre is utaló terminusokat. Ugyanakkor narrátorként a szövegben foglalt eseményeket, viszonyokat mint kívülálló mondja el. Ebből a szemszögből nézve az az elsődleges, hogy a történet szereplője egy család (*un čalãd*), egy szegény ember (*un om šãrãk*), egy asszony (*mujeri*) stb. Ehhez képest másodlagos, a történetben egyéb módokon is (például a szereplők beszéltetésével, dialógusaik terminushasználatával) világossá tehető attribútum az, hogy az adott szereplő cigány-e - s ha igen, melyik csoportba tartozik -, vagy nem az.

A *szereplők párbeszédeinek* két típusát különíthetjük el a terminushasználat szabályszerűségeire koncentrálna. Ez - akárcsak a valóságban - összefüggésben áll a szituáció összetevőivel. Mindig fontos az, hogy ki a beszélő, ki a hallgató, s milyen etnicitás „rendelhető” a személyükhöz. Ha beás szereplő szólítja meg szintén beás beszédpartnerét, akkor a *cígãnko*, *bájšico* (asszony, feleség, aki beás) és a *cígãnu*, *bájášul'e* (ember, férj, aki beás) kifejezéseket használja, ahogyan ez egymás közötti anyanyelven folytatott kommunikációjukban szokásos. Ha nem beás, illetve nem cigány szereplő szólítja meg a beás cigány szereplőt, akkor *az omul'e* (ember) vagy a *mujeri* (asszony) terminust alkalmazza, hiszen az ő kommunikatív kompetenciájának, kulturális tudásának nem részei a beás nyelvhasználatot jellemző finomabb distinkciók, mivel nem beás. (Csak látszólag paradoxon az, hogy - mivel beásul hangzik el a mese - mindeközben beásul beszél.)

A meséknek egyetlen olyan szereplője volt, aki nem beásként a beás beszélgetőpartnerhez címzett megnyilatkozásaiban megfelelően (a beások közötti beás nyelvhasználatban, megszólításgyakorlatban szokásos módon) alkalmazta a terminusokat, ez pedig a Jóisten (*Dimizo*). (Például az általam gyűjtött, *Az ember teremtése* és *A Szent Péter és a Jóisten* című mesékben az Isten *bájášul'enak* [ember, férfi, aki beás] és *bájšicónak* [asszony, aki beás] szólítja a cigányt és a szegény asszonyt.)

A mesék magyarul elmondott vagy magyarra fordított változataiban a magyar nyelvhasználatra jellemző módon - általában nincs jelölve a szereplők etnikai hovatartozása,

vagy csupán a már elemzett „cigány-nem cigány” dichotómiának megfelelően, erősen sematizált formában történik erre utalás. (Például *Az ember teremtése* című mese magyarul elmondott változatában mindvégig a „cigány” terminus szerepel a *bájjás* magyar megfelelőjeként.) A beások muncsánokról alkotott képére jellemző továbbá, hogy a mesék nem rokonszenves, gonosz szereplői (például a gonosz mostoha vagy a csavargó) gyakran muncsánok.¹²

Leszármazási csoportok és a hozzájuk kapcsolódó ideológia

A beás cigány közösségekben (is) működő, a házasságkötést befolyásoló szabályok egyrészt előírják, illetve támogatják az etnikai csoporton belüli endogámiát, másrészt tiltják az azonos leszármazási csoportba tartozó férfiak és nők közötti szexuális és házassági kapcsolatot, azaz exogámiát biztosító szabályként is működnek. Az incestus akadályozásán kívül más javaslatok és tiltások alapjául is szolgálnak.

A különböző cigány etnikus alakulatok kollektív emlékezetében a leszármazás gondos számon tartása az affinális rokoni kötelek fontosságával lehet korrelációban, mivel az új, szaporodó (family of procreation) családot alapító egyének és utódaik közösségben elfoglalt helyét, presztízsét, jövőbeli cselekvési lehetőségeit, szerepeit befolyásolja, hogy a házasságkötés párválasztása nyomán milyen presztízzsel bíró leszármazási csoportok kerültek rokonságha egymással.¹³

A házasságkötést meghatározó domináns elv (a csoporton belüli endogámia) tekintetében a különböző cigány etnikai csoportok párválasztási ideológiája nagyfokú hasonlóságot mutat.¹⁴

Idős beás adatközlőim szerint a múltban az endogámia szabálya általánosan érvényes volt, de ma már a házassági gyakorlatban gyakran nem tartják be. (Ezt a tendenciát személyes tapasztalataim is alátámasztják.¹⁵ Pécssett, urbánus környezetben az etnikus csoport határain túllépő párválasztási gyakorlat elterjedtebb.)

Az etnikai endogámia követelményének érvényesülésével kapcsolatban álljon itt egy interjúrészlet:

„O. ISTVÁN: A magyarhó nem ment a mi fajtánk! Akármilyen magyar lehetett, nem ment el vóna magyarhó. Nem ment a Jóistennek se!

O. ERZSÉBET: De mostmá megy! Nem is egy se, meg kettő! Vémenden mind a kettőnek magyar asszonya van. A másiknak kolompár van.

SZ. ANDREA: Régebben ez nem így volt, ugye?

O. ERZSÉBET: Nagyon szentesek vótak régebben! Nem mentünk vóna... Aa Istenem! Még szóba se átunk ilyen teketárokkal vagy muncsánokkal! Isten ments!

SZ. ANDREA: Muncsánokkal se?

O. ISTVÁN: Azokkal se!

O. ERZSÉBET: Aaa! Isten ments!

O. ISTVÁN: Az én menyem [...] azt a leggazdagabb magyar vette vóna el Babácsán. És nem ment ahhoz el. Ment a fiamhoz...

O. ERZSÉBET: Nem ment, mer az nem vót az ő fajtája! Jobban érezte magát evvel, és kész.”

A fenti idézetből is kitűnik, hogy az endogámia elvárása kiterjedt a beás cigány-nem cigány; és a beás cigány-más (nem beás) cigány etnikai csoport vagy alcsoport tagjai között létesíthető házassági kapcsolatokra is.

A beások (*báješi*) saját csoportjukon belül különféle leszármazási alcsoportokat tartanak számon, amelyeket beásul a *vigă* összefoglaló terminussal neveznek meg. Magyarul erre a „fajta”, „nemzet”, „nevezék” kifejezéseket használták. Minden, elsődlegesen a leszármazást

jelölő, illetve annak alapján megállapított vigához különféle, az egész csoportra kiterjesztett és jellemzőnek tartott magatartás- és karakterjegyeket rendelnek. Az egyes jellemzőket a „szokás”, „viselkedés” és a „természet” (értsd: habitus) általános kategóriájába sorolták adatközlőim, és mint e fölrendelt fogalmak alá tartozó dolgokat írták körül.

„O. ISTVÁN: Van például egy galéria, ami egy faj. Minálunk ez így van. Van egy faj, hogy ez egy ilyen faj. Akkó van egy másik, az meg másik faj. Namostan, hogyha egy rossz faj az, akitől kéreti azt a lányt, akkor a szülők nem engedik »Nem mehetsz hozzá, mert ez egy rossz fajbú van, nem egy jó faj, nem mehetsz hozzá. Ne menj hozzá, mer rosszú jársz vele.«

Sz. ANDREA: S azt honnan lehet tudni, hogy egy *vigã* milyen?

O. ERZSÉBET: Származás. Vannak tebbfajták.

O. ISTVÁN: Mondjuk itt most, ami van Baranyába cigányság, mondjuk azt, hogy majdnem egymást ismerik, hogy milyen faj. Ez a faj ilyen faj, az a másik transzport az olyan faj. Most például a gilvánfaiak egy másik fajta, más faj cigány.

O. ERZSÉBET: [Közbeszól, magyarázva az előző kijelentést.] Nem hogy más fajta, hanem egyfajta, csak más természetűek.

O. ISTVÁN: Más szokásúak. Rossz szokásúak, meg ilyenek,...

O. ERZSÉBET: Egyfajták ezek, me ezek is ilyen beások, min mink akhogy nem ilyen, ...

O. ISTVÁN: [Közbevág, ő fejezi be az előző mondatot.] A viselkedésük más. Rosszabb a viselkedésük.”

Az egyes *vigák* elnevezését adatközlőim valamely férfiági felmenő ős jellegzetes magatartásformájára, szokására, külső megjelenésére vagy belső tulajdonságára vezették vissza. Ezeket a jellegzetességeket - olykor legendás vagy mulatságos történetek, adomaszerű narratívumok formájában feltehetően a kollektív emlékezet őrizte meg, s fenntartásukról, aktualizálásukról - az orális kultúrára jellemző módon - nemzedékről nemzedékre szájhagyomány gondoskodik.

Alább az adatközlőim által említett *vigák* elnevezését és általuk megadott etimológiáját, magyarázatát, valamint a csoportnevekhez kötődő, F jellemzőnek vélt tulajdonságokat ismertetem.¹⁶ E vélekedések és/vagy tapasztalatok nyomán következtethetünk egyfajta hierarchiára az egyes leszármazási csoportok között. (Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy mindez milyen módon befolyásolja az egyes csoportok és a csoportokba tartozó egyénektársas kapcsolatainak, kommunikációjának szerveződését a mindennapi gyakorlatban, további, szélesebb körben végzett terepmunkát igényel.)

Vigã dã Bankoš (Bunkušešči) - „rossz, verekedős”.

„O. ERZSÉBET: Görbe a lába, azér is meg van nevezve, hogy bankos.

O. ISTVÁN: Ez egy csúfnév. Így nevezik el. Akkor az egy »Bankos« fajta.

O. ERZSÉBET: Csak azé, mer gerbe a lába. [...]

O. ISTVÁN: Valamelyiknek görbe lett a lába, s akkor maradt az összes familija, az mind, aki abbú származik, az mind Bankos!

K. MÁRIA: Akkor má annak a leszármazottjai, a gyerekei, ... mind az ő ízjét kapják, amiről elnevezik ... s akkor az egész leszármazotta arról kapja ezt a csúfnévet. De végül is belenyugszanak, mert nem csúfnévként mondják, hanem így tudják megkülönböztetni, hogy kinek a gyerekei.”

Vigã dã Bodri vagy Šobu - „nyugodtak, barátságosak”.

„O. ERZSÉBET: Na, a Sanyi *zĩšé*, hogy nekünk meg úgy mondják: *vigã dã Šobu*. Pedig nem az a fajtánk, hanem azé mondják, mer öregapám-fiatal vót pedig - mindig áztatta a kenyeret, úgy ette. Pedig vót foga neki...

O. ISTVÁN: Lehet, hogy foghiányos is vót... És azér mondta, hogy: »*N-ári ginc, kã-j šob.*« Azér, mer nem eszik kenyeret, csak ilyen áztatott kenyeret.

O. ISTVÁN: És akkor ez úgy van, hogy az ilyen *vigã*. *Vigã dã Šobu.*”

Összegezve O. Erzsébet további, saját *vigájára* vonatkozó megállapításait: édesapja eredeti *vigája* *vigã dã Bodri* volt, ehhez társult egy ragadvány vagy csúfnév (ez a *Šobu*), amely valószínűleg ismertebbé, elterjedtebbé vált, s épp ezért a mindennapi kommunikációban háttérbe szorította a *vigã dã Bodri* elnevezést.

Vigã dã Bukã (Bukul'ešči) - „rosszak, verekedősek, utálatosok”.

„SZ. ANDREA: És a *Bukul'eščík*?

O. ERZSÉBET: Azér mondták, mer nagyon rosszak vótak.”

Buzul'ešči - „bolondok, dilisok, hanyagok”.

Azt tartották róluk, hogy furcsa étkezési szokásaik voltak, nevezetesen azt, hogy „bolondok vótak, dilisok”, mert „csibebélet ettek”.

Vigã dã Fl'encãš - jobbfajta”.

„O. ERZSÉBET: Vót még ilyen, hogy *Fl'encãš*. Ilyen nemzeti, hogy *Fl'ericãš*. *Vigã dã Fl'encãš*.

O. ISTVÁN: Az mér vót, az mér vót *Fl'encãš*?

O. ERZSÉBET: Annak azér mondta, mer állandóan rongyos vót... Úgy mondták neki, s arra maradt.”

Vigã dã Mozãš - „bölcs, nem gyáva”.

Vigã dã Nãнку (Nãnkul'ešči) - mivel adatközlőim saját *vigájáról* van szó, ezt nem jellemezték

Vigã dã Rigo - „rossz, kötekedős, verekedős”.

„O. ISTVÁN: Ezek a gilvánfaiak, ezek mind Rigók *Vigã dã Rigo*.

SZ. ANDREA: És mi jellemzi őket?

O. ERZSÉBET: Ezek rosszak. Szeretnek verekeni, rosszak.

K. MÁRIA: Hát ezekbe sok a rossz. Van köztük is jó, de több a rossz... verekedősek, kötekedősek.”

„O. ISTVÁN: Az a rossz familija vót, Rigo familija, azokhoz nem ment el egy másik fajú lány.

O. SÁNDOR: *Bãš jėj ãsrã ro? Rigol'ile?* [Csak ők voltak rosszak, a Rigók?]

O. ERZSÉBET: *Bankoš (Bunkušešči), Tãnkul'ešči...*

O. ISTVÁN: Nem vót más, csak ez a három faj, ami el vót nevezve [értsd: ezeket tartották a legrosszabbaknak]... *Rigo, Bankoš, Tãnkul'ešči*.

O. ERZSÉBET: *Sã Buka ... Bukul'ešči.*”';;

Annak illusztrálására, hogy a Rigó *vigába* tartozók milyen tipikus tulajdonságokkal rendelkeztek, O. István elmesélt egy történetet.

„O. ISTVÁN: Somogy megye, Turbék. Ott történt... Mennyi idős. lehettem? Én a Sanyinál fiatalabb vótam, emlékszek én rája, erre a történetre. Tizenöt éves lehettem, tizenkettő vagy tizenhárom.”

A történet a következő. Két testvér ment az úton. A Rigó *vigába* tartoztak. Jött velük szemben lovas kocsin egy erdész. Lassítani akarta a lovát, s rászólt: Hő, te Rigó! Erre az egyik cigány - mivel azt hitték; hogy nekik szólt a mondat, és sértegetni akarta őket az erdész - a fejsze fokával hátba vágta az embert úgy, hogy az beesett a kocsiba.¹⁷ Az elbeszélést

adatközlőm így kommentálta: „Ahol vót valami ijjen, akármi, ezek mindenhol verekedtek Mindenhol... Meg nagy hire vót ám, hogy leütötték azt a magyar embert.”

Vigã dã Tãnku (Tãnku'ešči) - „rossz, verekedős, kötekedő”.

Vigã dã Toka - „iszákosok”.

„O. ERZSÉBET: Inkább iszákosok. Szeretnek inni. Inkább az, mint hogy verekedős.

O. ISTVÁN: Ez inkább a múltba vót, ez, hogy iszákosok... Most má? Nem tud inni! Há, honnajn tud inni?... Ezek nagy teknősök vótak. Ez sose dolgozott az életibe üzembe, vagy valami. Ááá! Ez famunkás vót!... A mai napig azt csinálja. Teknőket, keverőket, fakanalat. Nagyot, kicsiket, minden... Hát én is csinátam, még két éve is!”

Vigã dã Zálán - „buták, jóindulatúak”.

A vigák számon tartásának - az adatközlőkkel folytatott beszélgetések és a baranyai beások körében végzett terepmunka tapasztalatai igazolják több funkciója is van. Közülük most csak a házasodással, párválasztással kapcsolatos mozzanatokra térek ki röviden.

Az adott vigába tartozás az azonosító aspektuson kívül (és azzal egyidejűleg) természetesen magában foglalja a más vigák tagjaitól, és azok csoportjaitól való megkülönböztetés és elkülönülés igényét is. Ez utóbbi implicit utasításokat közvetít az azonos etnikai csoportba (a beások közösségébe) tartozó férfiak és nők között létesíthető szexuális és párkapcsolatokra nézve. Ezek az előírások voltaképpen egy korlátozó, és egy ehhez kapcsolódó, de tartalmilag ellentétes preferenciaszabályt érvényesítenek. Az ugyanazon vigába tartozó, különböző nemű egyének közötti házasságot és nemi kapcsolatot helytelenítik, ugyanakkor az egyes vigák tagjai között létesíthető hasonló kapcsolatokat kívánatosnak tartják. Az etnikai endogámia már említett elvárásán belül tehát az exogám (az incesztust meghatározó és tiltó) szabályok a beások körében a vigák működésével hozhatók összefüggésbe.

Tapasztalataim szerint, ha egy beást arról kérdezzük, hogy *Šefel vigã ješč?* [Milyen vigába tartozol?], akkor leszármazását patrilineárisan vezeti le: az apja (a vér szerinti apa) vigájának nevével válaszol. A leszármazást mindkét ágon számon tartják, s ha tovább faggatózunk ezzel kapcsolatban, általában az anya vigájának nevét is megtudjuk. A domináns azonban az apai ágon való leszármazás: a házaspár gyerekei az apjuk vigájába fognak tartozni. A házasság vagy „összeállás” során a nő megtartja - szintén patrilineárisan „örökölt” - leszármazását, gyermekei viszont már a férj vigájának tagjai lesznek.

A rokonok házasságával kapcsolatos tiltások, adatközlőim szerint, elevenen élnek a beások körében. Ezt mutatják az erre vonatkozó tilalmak és hiedelmek is.

„O.ISTVÁN: Nem vót szabad [értsd: rokonoknak összeházasodni] . Azt mondták, ha ilyen rokont vesz, akkor a gyerek nyomorék lesz. Vagy hibás lesz, vagy nyomorék lesz a gyerek. Mondták azt is, hogy ha így közeli rokonok együttkerűnek, akkor mikor dörgés-villámlás van, oda belecsap a villám.”

Kérdéses, hogy kik számítanak közeli rokonnak a beás közösségekben. Ha az oldalági konszangvinikus rokonság terminológiáját megvizsgáljuk, akkor látható, hogy a másodfokú unokatestvérek megnevezésére még körülíró terminus sincs. Adatközlőim megnyilatkozásai nyomán úgy tűnik, hogy ezt a rokoni kapcsolatot már eléggé távolinak vélik, ebből következően nem kizárt például az egymással másod-unokatestvéri viszonyban lévők közötti házasság. Ebbe természetesen általánosító következtetések nem vonhatók le.

Házasság útján létrejövő rokoni kapcsolatok és terminológiájuk

Mielőtt az alcímben jelzett kérdéskört elemezném, célszerűnek látszik néhány, a párkapcsolat előzményére vonatkozó adatra utalni. A házasságkötés előtti jegyesség és eljegyzés gyakorlata a beások körében nem volt jellemző, ezért a „vőlegény” és a „menyasszony” terminust csak magyarul vagy a magyarból kölcsönözve (*vilegěnu* és *meňassoně* alakban) használják. O. István a lakodalmi szokásokról beszélgetve - a környező nem cigány lakossághoz hasonlóan, valószínűleg tőlük átvéve - az éjfélt után tartott menyasszonytáncról szólva megjegyzi: „Na, látod?! Azt má nem mondták cigányú, hanem magyarul mondták: eladó a menyasszony! *Nu bājšeščě!* [Nem beásul!]”

A házasság előtti párválasztási, udvarlási időszakban az egymásra talált fiú és lány közötti viszonytal kapcsolatban a *plākātor* (hn) és a *plākātare* (nn) kifejezést használták, s magyarrá a „szerető” szóval fordították le. E fogalom jelentéstartománya a beásban nem tartalmazza - a mai magyar városi nyelvhasználattal ellentétben - a hűtlenség, tisztátalanság, illegitimitás mozzanatát. A beások körében az egyházi vagy polgári házasság és az „összeállás” révén létrejött tartós együttélés egyenértékű.

A *plākātor-plākātare* viszonyt női nézőpontból egyik adatközlőm, O. Erzsébet így értelmezte: „Nem vótak együtt, házasok, csak szerették egymást. Nem étek együtt. Mindha vélegény lett vóna neki. Csak nem magyarú van ez, hanem cigányú.” Fontos, a kapcsolat minőségét meghatározó jellemzőként említette meg, hogy a lány „biztos benne, hogy elveszi [a fiú]”.

Beás adatközlőim megnyilatkozásaiból kiderül, hogy a szeretők közötti viszony a közösség társas kapcsolatai közé tartozó, elfogadott forma. A *plākātor-plākātare* kapcsolatban lévő fiatalok még nem házasok, de összetartozásuk a közösség egésze számára nyilvánvaló; s a hamarosan létrejövő házasságra vonatkozó, hangsúlyos predikciót tartalmaz. A *plākātor plākātare* kapcsolatot tehát optimális esetben a *cigán-cigánkā* (férj-feleség) reláció váltja fel, azaz a közösség elvárásai szerint házassággal és egy új család létrehozásával zárul. Ha ez az elvárás nem teljesül egy bizonyos időintervallumon belül, a kapcsolatot nem nézik jó szemmel. Erre utal a *fātā strikātā*, szó szerint „rontott lány” kifejezés, amelyet adatközlőim magyarázata szerint akkor is használnak egy lányra vonatkozóan, ha az „otthon él a szüleivel, már évek óta odajár a gyerek”, és mégsem házasodnak össze.

Témánk keretei között nem csupán az affinális rokonsági kapcsolatokra utaló kifejezéseket érdemes megvizsgálni, hanem azt is, hogy az életkor előrehaladtával párhuzamosan a szociális státusban bekövetkező változásokat hogyan tükrözi a nyelvhasználat. A jelzett szempont szerint a férfiak és a nők megnevezése a beás nyelvhasználatban az alábbiak szerint alakul.

FÉRFIAK: *kupil* = (még) kisgyermek; *fišor* = serdülő, legény, aki már képes a családalapításra; *cigán* = felnőtt férfi, akinek már van felesége; *cigán vādoj*: a) elvált férfi: jelenleg nincs felesége, de korábban volt, s a volt feleség életben van; b) özvegyember: a felesége halálának következtében maradt egyedül.

NŐK: *fātuškā* = kislány, kisgyermek; *fātā* = lány; *fātā-n pār* = serdülő, nagylány, férjhez menő lány, de még hajadon; *nivástā* = menyecske, fiatalasszony, aki nem régóta él házasságban; *cigánkā* = idősebb asszony, aki már hosszabb ideje férjezett; *nivástā vādajé*: a) elvált fiatalasszony, elvált menyecske; b) fiatalon özvegyesgre jutott asszony; *cigánkā vādajé*: a) elvált asszony; b) özvegyasszony.

A házassági szándék kifejezésének rituális alkalma, a kérés (širitore) során a feleségnek kiszemelt nő státusára szimbolikusan utal a kérők által vitt ital is: ha hajadont (*fātā in pār*) kérték, pálinkát vittek magukkal, s az üveg nyakára szalagot kötöttek, ha elvált asszonyt (*cigánkā vādajé*), akkor borral mentek kéretni. Az oláh cigányok (*roma*) is hasonló módon és szempontok szerint tesznek különbséget a kérés (mangimo) során a szűz lány és az asszony között.¹⁸

cîgánkă jirtătă = szó szerinti fordításban körülbelül: kegyelmes/kegyelmezett asszony; a klimax után lévő idős asszonyok megnevezése. Adatközlőim ezt a következő metaforával írták körül:

„O. ERZSÉBET: *Jirtătă*. Ez olyan, hogy má nem virágzik. [Értsd: már nem menstruál, beásul: *nu să-nrușeșcă* = nem pirosodik.]”

Az idős asszonyoknak kijáró tisztelethez hiedelem is kötődik.

„O. ISTVÁN: Valamikor... annyira fétek az ilyen asszonyoktól, hogy nem veszekedtek vele; jól viselkedtek előtte, hogy nehogy átkozzon. Mer az vót, hogy ennek az asszonynak az átka fog. [*ăzunže blăstămu* = elér az átok].

O. ERZSÉBET: Nem szabad megsérteni! O. ISTVÁN: Ja! Ettől tartottak nagyon!

O. ERZSÉBET: Persze hogy ne átkozza, mer szent a szava: nagy tiszteletbe tartották, mer idősebb, mint más.”

A *cîgân vădoj* és a *ńivăstă/cîgánkă vădajé* kifejezéssel kapcsolatban szembetűnő az, hogy az elvált és az özvegy állapotot és státust nem különbözteti meg a nyelvhasználat. (A románban ez a differencia tükröződik a terminusokban: *văduv* = özvegyember, *văduvă* = özvegyasszony; de: *bărbat divorțat* = elvált ember.) Ezáltal az a szemantikai jegy válik hangsúlyossá, hogy az illető férfi vagy nő házas volt, de már nem az, azaz már független. Emellett nyelvileg - másodlagos jelentőségű a fogalmak azon szemantikai összetevője, amely arra a módra utal, ahogyan az új párkapcsolat létesítése szempontjából szabaddá vált az adott személy.

Végül álljon itt azoknak a terminusoknak a rövid jegyzéke, amelyek a házasságra képesnek, valamint a közösség jogi és erkölcsi normái, szokásai szerint potenciálisan alkalmasnak minősített férfiak és nők, valamint családjaik közötti kapcsolatokra utalnak. (Jelen dolgozat kereteit a részletesebb elemzés meghaladja, ezért csak a kérdés felvetésére szorítkozom.)

Magyar	Beás	Román
férj	cîgân	soț, bărbat
feleség	cîgánkă	soție
após	sokru	socru
anyós	sakră	soacră
vő	žiniri	ginere
meny	ńivăstă	noră
nász	krusku	cuscru
nászasszony	kruskă	cuscră
sógor	șuguru	cumnat
sógornő (ágy)	șugurică (kumnătă ¹⁹)	cumnătă

Összefoglalás

A dolgozatban a beás etnikus identitás reprezentációinak vizsgálata alapján az alábbi következtetések vonhatók le.

1. A nem cigányok beásokról alkotott képe erősen strukturálatlan: alapvetően a cigány-nem cigány dichotómiára szorítkozik.

2. A beások etnikai csoportjába tartozó beszélők magyar nyelvhasználata a „mi és ők” oppozíciót tekintve teljes mértékben alkalmazkodik a többségi környezet nyelvhasználati

mintáihoz. *a)* Az anyanyelvén magát beásnak nevező, román dialektust beszélő személy a magyarokkal mint nem cigányokkal szemben magyar nyelven cigányként definiálja önmagát és az általa beszélt nyelvet. *b)* Ugyanez történik akkor is, ha más cigány etnikai csoportba vagy alcsoportba tartozókhoz viszonyítva határozza meg önmagát és nyelvét. A másik cigány csoportra vonatkozóan magyarul a nem cigánykörnyezet terminusait és sztereotípiáit alkalmazza. (Vö. varázsló cigány, kolompár, kolompárul.)

3. Ha a beások anyanyelvükön beszélnek önmagukról, más cigány csoportokról és a nem cigányokról, valamint az általuk beszélt nyelvekről, jóval differenciáltabb kategóriarendszert használnak. *a)* A nem beások nézőpontjából egységesnek ítélt csoporton belül is differenciálnak: erre utal a „mi, a beások” és az „ők, a mancsánok” distinkció, amely az endogámiában is kifejezésre jut. *b)* A romanit beszélő, a szakirodalomban oláh[cigány]nak nevezett roma csoportokat egységesen *lăkătárnak* nevezik, s a két csoport egymással szemben kölcsönösen érvényesíti az etnikus endogámia elvárásait. *c)* A nem cigányokat általában etnikai hovatartozásuk szerint kategorizálják.

4. A beás cigány/nem beás cigány/nem cigány különbségtételre (is) utaló kifejezések alkalmazásának szabályai a beás kommunikatív kompetencia és kulturális tudás részei, és mint ilyenek, a „beásságot” szimbolizáló eszközök is. Erre utal a beás adatközlő szövegeiben a különböző etnikumú szereplők terminushasználatának különbsége is. A Jóisten (Dimizo) az egyetlen olyan etnikailag nem kategorizált meseszereplő, akinek kommunikatív kompetenciájába a beás nyelvhasználat fenti szabályai beletartoznak. Ez a tény az anyanyelvén megszólaló beás beszélő nézőpontjából szemlélve legalább két, egymást korántsem kizáró magyarázat mérlegelésére ad alkalmat. *a)* Mivel az említett finom distinkciók megfelelő alkalmazása a kulturálisan szabályozott nyelvhasználati kompetencia szignifikáns része, az; hogy a mesebeli Isten e szabályokat ismeri és következetesen alkalmazza, egyenértékű annak kinyilvánításával, hogy a Dimizo a beás mesélő és beás hallgatói szemében voltaképpen a beások közösségébe tartozó létezőként definiálódik. *b)* A mindentudó Isten ismereteinek univerzumába a beások megszólításakor alkalmazott nyelvi és nem nyelvi ismeretek éppúgy beletartoznak, mint bármely más nyelvi és kulturális csoport esetében (az Isten világának a beások is részesei).

5. Az etnikus identitás kialakításában és szimbolizációjában fontos eszközként jelennek meg a párválasztást befolyásoló endogám és exogám szabályok, amelyek részben a *vigă* terminussal leírt patrilineáris leszármazási csoportokkal és a hozzájuk kapcsolódó leszármazási ideológiával állnak összefüggésben.²⁰

JEGYZETEK

- 1 A beás nyelvű szövegek közlésében a Papp Gyula által használt lejegyzési módot követem, azzal az eltéréssel, hogy az a-á, e-é különbségeket (a magyarhoz hasonló módon) jelölöm, a hangsúlyokat viszont nem. Lásd: Papp Gyula: A beás cigányok román nyelvjárása. Várnagy Elemér (szerk.): *Tanulmányok a cigány gyermekek oktatása val-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból*. V. Pécs, JPTE Tanárképző Kar 1982. 2-3. A cigány (romani) nyelvű kifejezések írásakor a Cigányok Világszövetsége által ajánlott, angol alapú ortográfiát használom.
- 2 Az 1971-es reprezentatív szociológiai felmérés nyelvi megoszlásra vonatkozó adatai szerint ebbe a csoportba tartozik a cigánynak tartott népesség körülbelül 8 százaléka. Lásd: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. A kutatást Kemény István vezette. A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének Kiadványai. Budapest 1976. 14.
- 3 Vö. Szuhay Péter: Ki az ember? az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború”, című tanulmányának bevezető részében írottakkal. *Regio* 1993. 4.; vagy: Nagy Gábor Tamás (szerk.): *Félünk. Etnikai és szociális konfliktusok elkerülésének, feloldásának lehetőségei*. A konferencia anyaga. Budapest, Városháza 1993. 111-135.
- 4 A nem cigánylakosság cigány csoportokra a vonatkozó fenti elnevezései (a román anyanyelvű, magukat beásnak mondó, többnyire famunkával foglalkozó cigányokat oláh[cigány]nak, a szakirodalomban oláh[cigány]nak nevezett, a romani valamely változatát beszélőket kolompárnak, varázslócigánynak hívták) a Dél-Dunántúlra jellemzőek. Lásd: *Erdős Kamill cigánytanulmányai* (szerk: Vekerdi József). Békéscsaba,

- Gyulai Erkel Ferenc Múzeum 78. sz. 1989. 45.; Havas Gábor: A Baranya megyei teknővájó cigányok In: Andor Mihály (szerk): *Cigányvizsgálatok*. Budapest, Művelődéskutató Intézet 1982. 61.
- 5 Lásd: Andrásfalvy Bertalan: A baranyai cigány lakosság nyelvi megoszlása a családnév alapján. In: Hoóz Andrásfalvy-Erdődi-Klinger-Kepecs (szerk.): *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében*. Kézirat. Pécs 1989. 128.
- 6 E kifejezések etimológiájával kapcsolatban lásd: Kovalcsik Katalin: A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok. 1.* Salgótarján, Mikszáth Kiadó 1993. 231-232.
- 7 Lásd: Papp Gyula: i. m. 4.
- 8 Lásd: Kovalcsik Katalin: i. m. 232.
- 9 A standardizált normák hiányából, a beás és a muncsán nyelv döntően orális használatából következően minden beszélő a maga és szűkebb környezete (családja, faluja) nyelvhasználatát tekinti etalonnak, s az ettől való eltérést többnyire furcsának, olykor hibásnak minősíti.
- 10 Orsós Anna szóbeli közlése szerint a horvátországi beásoknál a „bãrbát” terminus használata differenciáltabb a magyarországinál: ott a „bũrbát” szó „nem cigány férj”, jelentésű. Segítségéért ez úton mondok köszönetet.
- 11 A vizsgált szövegek a Kovalcsik Katalin és Orsós Anna által elkészített kötetből (Kovalcsik Katalin-Orsós Anna: *Fátã ku pãru dã ar*. Az aranyhajú lány. Beás cigány iskolai népmesegyűjtemény. Pécs, Gandhi Középiskola 1994.), Eperjessy Ernő őrtilosai beás gyűjtéséből (Eperjessy Ernő: A három sorsmadár. Őrtilosai beás cigány népmesék. In: *Ciganisztikai Tanulmányok-Hungarian Gypsy Studies* 8. [Szerk.: Kriza Ildikó.] Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport 1991.), valamint saját gyűjtéséből származnak.
- 12 Lásd az Eperjessy Ernő által az őrtilosai beás Balog Mátyástól gyűjtött és lejegyzett meséket. (Eperjessy: i. m.)
- 13 Az oláh cigányok „nemzeto”-iról, a házasságnak a közösségi kapcsolatok és az identitás alakításában betöltött szerepéről lásd például Stewart, M. S.: *Daltestvérek*. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest, Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára. T-Twins-MTA Szociológiai Intézet-Max Weber Alapítvány Stewart 1994. 122-124.
- 14 Lásd: Erdős: i. m. 59.; Stewart: i. m. 116.; Szuhay Péter: Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *Buksz* 1995. ősz. 333.
- 15 A Baranya megyei Véménden például az idősebb beások rosszallása ellenére előfordult, hogy Németországban élő, de magyarországi rokoni kapcsolatokkal rendelkező német állampolgárságú férfiak beás cigány lányokat vettek feleségül. Van olyan kapcsolat is, amelyben például a német férj a magyarországi beás származású feleség korábbi (beás férfival kötött) házasságából született gyermekeit is magához vette. Néhány beás fiatalasszonynak magyar férje van (a férfiak inkább feleségük családjával tartanak fenn intenzív rokoni kapcsolatokat), de arra is van példa, hogy beás férfi kolompár (vagy ahogyan a beások mondják: *lãkãtãr*) nővel él élettársi közösségben a férj családjánál, tehát döntően beás közegekben.
- 16 Néhány vigár konkrétan említ és hasonló módon jellemez Kalányosné László Julianna. Lásd Adatok az őcsényi (Tolna megye) cigányság terhesség, szülés, csecsemőápolás körében kialakult szokásaihoz, hiedelmeihez, folklórához. In: Várnagy Elemér (szerk): *Tanulmányok a romológia köréből X.* Pécs, JPTE BTK Pedagógia Tanszék 1994. 169.
- 17 Korábbi kutatómunkám során magam is tapasztaltam, hogy a leszármazási csoportokkal kapcsolatos információk a beások körében is a közösség kohéziójának, „befelé” működő önmeghatározásának részeként, intimításként jelentek meg, s a közösségen kívüli kommunikációban tabuként kezelték ezt a témát.
- 18 Ennek szimbolikus kifejezésére vonatkozóan lásd például Stewart: i. m. 116.
- 19 Adatközlőim az „ányg” és a „sógornő” terminusok jelentését különbözőnek tartották: ányg (*kumnãtã*) = a férfi testvér házastársa; sógornő (*šuguricã*) = a házastárs nőtestvére. A spontán használatban azonban a fenti fogalmak gyakran nem különültek el ilyen határozottan egymástól. A románban a *cumnãtã* és a *cumnãt* a sógorsági terminológia része, „sógornő” és „sógor” jelentésben. A román kifejezés hím-nemű alakját beás adatközlőim egyáltalán nem használták, a házastárs férfi testvére viszonylatot a magyarból kölcsönözött és a beás fonológiai és morfológiai rendszerbe beillesztett *šuguru* terminussal jelölték.
- 20 Ezúton is szeretnék köszönetet mondani valamennyi adatközlőmnek, mindenekelőtt O. Istvánnak és feleségének, O. Erzsébetnek, valamint fiuknak, Sándornak. Külön köszönettel tartozom Szépe Györgynek és Szuhay Péternek a munkával kapcsolatos észrevételeikért és tanácsaikért, valamint a Soros Alapítványnak, amely anyagi támogatásával elősegítette e tanulmány létrejöttét.

ANDREA SZÁLAI

The characteristics of the *us and them* opposition in the language use of Beás Gypsies

The paper examines certain aspects of the dual symbolic system of Beás Gypsy ethnic identity through the methods of sociolinguistics and cultural anthropology. It discusses the interrelationships of self-definition and speech situation, through on the one hand examining recordings of Beás and Hungarian texts spoken by Beás-speakers, and on the other hand through an overview of the terminology relating to affinal kin. The paper points out that the image of the Beás among non-Gypsies is rather undifferentiated, being basically limited to a Gypsy - non-Gypsy dichotomy, and that the Hungarian language usage of speakers belonging to the Beás ethnic group with respect to the „us and them” opposition has totally accommodated itself to the language patterns of the majority. At the same time when the Beás speak about themselves, about other Gypsies and non-Gypsies, and about the languages spoken by them in their mother tongue they use a much more differentiated system of categories. The rules governing the use of expressions referring to (among other things) Beás Gypsies/non-Beás Gypsies/non- Gypsies form part of Beás communicative competence and cultural knowledge, and as such they are also symbols of „Beás-ness”.

Adatok a magyarországi kisebbségi önkormányzatok kialakulásáról és működéséről

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló 1993. évi LXXVII. A törvény értelmében a törvény által elismert 13 magyarországi kisebbség helyi és országos kisebbségi önkormányzatokat választhat. Az első kisebbségi önkormányzatok az 1994. december 11-i magyarországi önkormányzati választásokkal egy időben lezajlott kisebbségi választásokon, illetve az 1995. november 19-i kisebbségi önkormányzati választásokon leadott szavazatok alapján jöttek létre.

Alábbi összeállításunk a magyarországi helyi és országos kisebbségi önkormányzatokról a Belügyminisztérium Országos Választási Irodájának *Az 1994. és 1995. évi helyi kisebbségi önkormányzati választások* címmel megjelentetett hivatalos kiadványa, illetve a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal összeállítása alapján készült.

Előbb a Kisebbségi Hivatal által készített összefoglalást, illetve a kisebbségi önkormányzati választások előkészítését szolgáló tájékoztatót közöljük, azt követően pedig az önkormányzati választások eredményeinek táblázat- és térképdokumentációjából adunk válogatást. *(A szerk.)*

*

Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon

A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993-ban elfogadott törvény értelmében Magyarországon honos népcsoport a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán kisebbség. E népcsoportokra jellemző fontosabb adatokat az alábbiak szerint ismertetjük: a kisebbségek élethelyzete, demográfiai és szociológiai mutatói, érdekképviseleti szervezetei, helyi és országos önkormányzatai, az oktatással kapcsolatos kérdések, kulturális intézmények, hitélet; a kisebbségi média, anyaországi kapcsolatok.

A magyarországi bolgárokról

A népszámlálás adatai szerint 1990-ben 1370 személy vallotta magát bolgár anyanyelvűnek. Becsült létszám: 3500.

A mai magyarországi bolgárok elődei, kertészek, kereskedők 1914-ben Budapesten létrehozták a Magyarországi Bolgárok Egyesületét. Saját erőből építettek iskolát és kápolnát Budapesten, Miskolcon és Pécsen, majd 1931-ben a Nagyvárad tér közelében felépült a Szent Cirill és Metód bolgár ortodox templom. 1957-ben közadakozásból elkészült a Bolgár Művelődési Ház, az egyesület székháza.

A bolgár közösség életében napjainkban a bolgár ortodox egyház mellett kiemelkedő jelentősége van a bolgár iskolának és a 80 éve működő egyesületnek. Az egyesület tulajdonát képezi a Bolgár Művelődési Ház, amelyben szállodát és éttermet üzemeltet. Ezeknek bevételeiből fedezi az egyesület működési költségeinek és kulturális tevékenységének jelentős hányadát. Az egyesület támogatásával működik a népszerű Martenica és a Zdravec néptánc- és énekegyüttes, valamint a Zsaránok és a Falkafolk népi zenekar. (Tagjaik java része a bolgár kultúrával rokonszenvező magyar fiatal.)

A 12 osztályos iskolát és óvodát korábban főleg a bolgár állam finanszírozta, 1992 szeptemberétől az iskola magyar-bolgár közös fenntartású állami iskolaként működik. A tanulólétszám változó, tanévenként 100-120 fő között mozog. Elkészült a Művelődési és Köznevelési Minisztérium költségén felépülő diákközpont beruházási terve. 1995 óta a Bolgár

Országos Önkormányzat a magyarországi bolgárok legfőbb érdekképviselői szerve. A fővárosi mellett négy vidéki bolgár kisebbségi önkormányzat működik. 1992-től jelenik meg az egyesület kétnyelvű társadalmi és kulturális folyóirata, a *Haemus*. A kiadvány teljes körű költségvetési támogatást kap. A Magyar Televízió havi rendszerességgel sugároz bolgár kisebbségi műsort. 1996-ban a Bolgár Országos Önkormányzat Bulgarisztikai Intézetet hozott létre. A bolgár önkormányzatok és intézmények intenzív kapcsolatrendszerrel építettek ki anyaországuk politikai, társadalmi, tudományos és kulturális intézményeivel.

A magyarországi cigányokról

A cigány kisebbség létszámára vonatkozó adatok meglehetősen nagy szóródást mutatnak. Az 1990-es népszámlálás során 142 683 magyar állampolgár vallotta magát cigány nemzetiségűnek. A legmértékadóbb becslések szerint számuk jelenleg 450-500 ezer fő. Az országban mindenütt élnek cigányok, ám területi megoszlásuk nem egyenletes. A cigányok becsült száma a három északi megyében (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád) a legnagyobb, 120 ezer. Jelenleg a keleti régióban (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Békés megye) 100 ezer, az alföldi régióban (Csongrád, Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok megye) 60 ezer a cigány népesség száma. A budapesti régióban (Budapest, Pest, Fejér, Komárom-Esztergom megye) 90 ezer, a dél-dunántúli régióban (Baranya, Somogy, Tolna, Zala és Veszprém megye) 115 ezer, a nyugati régióban (Vas és Győr-Moson-Sopron megye) pedig jóval kisebb, 15 ezer a cigányok száma. Eltolódások mentek végbe a településtípusok között is. 1971-ben 45 ezer cigány volt városlakó, jelenleg több mint háromszor annyi, a teljes cigány népesség 30 százaléka. Az országban mindenütt megfigyelhető, hogy a cigányság városokba áramlása gettósodással és a slumosodási folyamatok erősödésével jár együtt. A cigányok által sűrűn lakott megyék előregedő, aprófalvas településeiben nő a cigány lakosság aránya és a nem cigány népesség elvándorlása: a cigányok értéküket veszített, üresen maradt ingatlanokba költöznek. Lakásviszonyaik javulása ellenére 14 százalékuk még mindig elkülönített telepeken él. (A „csökkentett komfortfokozatú” (ún. „Cs”-lakás) lakásépítési program 1988-ban befejeződött.) Sok cigány családnak elviselhetetlen terhet jelent a korábbi építkezések megnövekedett OTP-törlesztési kötelezettségének teljesítése, a lakásfenntartási költségek kifizetése.

Iskolázottság, képzettség. Az 1992-93-as tanévben 74 241 cigány tanuló adatait gyűjtötték össze az MKM statisztikái; az összes általános iskolai tanuló 7,12 százaléka volt cigány származású. A cigány tanulók iskolarendszeren belüli szegregációja igen erős. Az 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat adatai szerint az akkor 25-29 éves cigányok 26 százaléka végezte el az általános iskola nyolc osztályát. 1993-ra az azonos korcsoportba tartozó cigány fiatalok között ez az arány 77 százalékra nőtt. 1970 és 1994 között tehát az alapfokú képzésben jelentős mértékű javulás volt tapasztalható. Minden más iskolafokozatnál a továbbtanulási és lemorzsolódási esélyeket tekintve nőtt a cigány és a nem cigány fiatalok esélyegyenlőtlenségének mértéke. Különösen nagy a lemaradás a középiskolai, illetve a felsőfokú továbbtanulásban. Az iskolai sikertelenség és az iskolából való korai kilépés elsődlegesen szociokulturális természetű okokra vezethető vissza. Az oktatási rendszernek a cigánysággal kapcsolatban a közoktatás világán messze túlmutató problémahalmaz kihívásaira kell választ adnia. Az oktatásnak kiemelkedő szerep jut a cigányság társadalmi helyzetének megváltoztatásában. A Nemzeti Alaptanterv erre vonatkozó részeit figyelembe véve elkészült az MKM *Kisebbségi oktatásfejlesztési és önálló Cigány oktatásfejlesztési programja*. A *Cigány oktatásfejlesztési program* stratégiai célja az, hogy a közoktatás teljes vertikumában biztosítsa a cigány tanulókat sújtó hátrányok kiegyenlítéséhez és iskolai sikerességük biztosításához szükséges feltételeket.

Kultúra. A cigányság nyelvi és kulturális szempontból erősen tagolt kisebbség. Több nyelv és kultúrkör egyidejű jelenléte jellemzi. Problémát okoz az írásos cigány kultúra kiteljesedésének hiányos elterjedtsége, továbbá, hogy a cigányság nem rendelkezik anyaországgal, amely kulturálisan és anyagilag támogatná. Nincs országos szerepkörű cigány közművelődési központ, múzeum, színház. A meglévő hagyományörző cigány közösségek lényegében az utolsó olyan csoportok a magyar társadalomban, amelyekben a népi művészet a mindennapi élet szerves része. Ez kétségtelenül a cigány kultúra megőrzésének esélyét erősítő tényező. Másrészt viszont a cigány kultúráról kialakított kép egybecsúszik egy polgárosodás előtti, igen szegényes életmód képével. A cigány kultúra értékei nincsenek eléggé jelen a társadalmi köztudatban, nem váltak a közműveltség részévé. Ennek megváltoztatására az elmúlt időszakban különböző kezdeményezések történtek, például a „Ki mit tud?” keretében. Az MKM támogatásával 1994 végén a Minoritás Alapítvány létrehozta a Cigányság Kutató Intézetét, amely 1995 júliusától az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat intézményeként működik. A Néprajzi Múzeumban létrejött egy cigány néprajzi dokumentációs központ, amely a később létrehozandó cigány múzeum dokumentációs alapbázisává válhat.

1990-től több időszaki cigány lap jelent meg, nagyrészt állami támogatással. Jelenleg hat cigány lap részesül költségvetési támogatásban. A Magyar Rádióban hetente *Cigányfélóra* címmel cigány kisebbségi műsort sugároznak, a Magyar Televízióban kétszer 25 perces adásidőben hetente látható a PATRIN Cigány Magazin műsora.

Munkaerőpiaci helyzet. A cigányság a rendszerváltás óta eltelt évek során korábban soha nem tapasztalt mértékben és ütemben, az elsők között szorult ki a munkaerőpiacról, és veszítette el az elmúlt negyven év alatt fokozatosan megteremtett - alacsony szintű, de biztonságos - megélhetés alapjait. A munkanélküliségi ráta a teljes népességen belül 11 százalék, míg a cigány népességen belül ennek négyszerese-ötszöröse. Vannak olyan települések, ahol a cigány lakosság 90-100 százaléka munkanélküli. A cigány-munkanélküliséget elemző tanulmányok azt bizonyítják, hogy a cigányság munkavállalói hajlandósága alapvetően nem alacsonyabb, mint a hasonló élethelyzetű nem cigányoké. A munka nélküli cigányoknak azonban a nem cigányokhoz képest lényegesen rosszabbak a munkaerőpiacra történő visszakkerülési esélyei, mert jóval hosszabb ideje állástalanok. A tapasztalatok szerint a cigányság hátrányos munkaerőpiaci helyzetében szerepet játszik a foglalkoztatási diszkrimináció is. Korábban a cigány családok jövedelmének több mint fele bérből és fizetésből származott, mára a fő bevételi forrást a szociális transzfer jövedelmek képezik. Ez a cigány családok segély-, illetve nagymértékű járadék jellegű jövedelmektől való függését eredményezi.

Egészségi állapot. A cigányság körében az egészséget kedvezőtlenül befolyásoló tényezők halmozottan jelentkeznek. Jóval magasabb körükben a fogyatékosok, tartósan egészségkárosodottak aránya. Jelentősebb a csecsemőhalandóság, a cigány gyermekek között nagyon sok a koraszülött, a kis súllyal született csecsemő, s életkörülményeik következtében fejlődésük is lassúbb. A cigányok várható élettartama 10 évvel rövidebb, mint a nem cigányoké.

Diszkrimináció. Az etnikai konfliktusok gyakorisága és súlyossága növekvő tendenciát mutat. Ezekben túlnyomórészt a cigányság a szenvedő alany. A konfliktusokat a jelenlegi joggyakorlat nem tudja hatékonyan kezelni. Kétségtelen, hogy a jogi jellegű konfliktuskezelés eleve korlátozott hatékonyságú lehet, míg a más jellegű, a konfliktusokat megelőző, illetve kezelő eszközök kialakulatlanok. Mérvadó prognózisok a konfliktusok súlyosbodásával számolnak.

A cigányság önszerveződése, a kisebbségi önkormányzatiság intézményrendszere. A cigányság közéleti aktivitásának szervezeti kereteit korábban kizárólag a különféle civil szervezetek jelentették. A kisebbségi önkormányzati választásokat megelőző időszakban

számuk és szerepkörük is jelentősen megnövekedett. A cigány kisebbség társadalmi integrációjának elősegítése szempontjából kiemelkedő jelentőségű a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény megalkotása, amely a cigányságot felvette a tizenhárom elismert kisebbség közé.

1994 decemberében 415, az azt követő év novemberében 61 helyi cigány kisebbségi önkormányzatot választottak, és megalakult az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat is. A helyi cigány kisebbségi önkormányzatok közül eddig 13 szűnt meg.

A cigányság speciális és súlyos problémái miatt a cigány kisebbségi önkormányzatokkal szemben olyan elvárások is megfogalmazódnak, amelyeknek jelenlegi helyzetükben alig tudnak megfelelni. A kisebbségi képviselők többsége most kezdte el tevékenységét, közülük sokan nem rendelkeznek a közéleti tevékenység alapvető elemeire vonatkozó ismeretekkel. Sok kisebbségi önkormányzat kizárólag a központi költségvetési támogatásra alapozza működését, és nem számol más bevételi forrásokkal. A cigány kisebbségi önkormányzatok sajátos helyzetben vannak: míg a többi nemzeti kisebbségi önkormányzat tevékenysége alapvetően a kultúra, a művelődés, az oktatás és a hagyományörzés területeihez kapcsolódik, addig a cigány önkormányzatoknak ezenkívül szociális, egészségügyi, valamint foglalkoztatási feladatokkal is meg kell birkóznuk.

A cigányság tradicionális belső önszerveződése felbomlott, modern polgári önszerveződése pedig csak a kezdeteknél tart. Mindezek ellenére megállapítható, hogy a cigány kisebbségi önkormányzatok létrejötte jelentős mértékben elősegíti a cigányság társadalmi integrációját.

A magyarországi görögökről

Az 1990. évi népszámlálás adatai szerint 1640 görög anyanyelvű személy él Magyarországon. További 1260 fő anyanyelvén kívül beszéli a görög nyelvet. Görög nemzetiség szerinti összeírás nem történt. Becsült létszámuk: 4-4,5 ezer fő.

Görög kereskedők a XVI. században érkeztek hazánkba, a XVIII. század végén 19 városban volt templomuk vagy kápolnájuk. Magyarországon 18 görög iskola, azonkívül Pesten tanítóképző is működött. A liturgia és az iskolai oktatás nyelve a görög volt.

A görögök száma a XIX. században fokozatosan csökkent. A görögök újabb hulláma 1948-50-ben érkezett Magyarországra. A görög polgárháború menekültjeként mintegy tízezer fő telepedett le Budapesten, Pécsen, Tatabányán, Miskolcon. Ivánca határában felépült a Beloianisz nevű görög község, melynek összetétele mára erősen megváltozott, a település azonban megőrizte görög jellegét. Görög nyelvoktatás - Beloianisz mellett - Budapesten, Miskolcon, Tatabányán, Sopronban és Szegeden folyik.

A hívő görögség a görögkeleti ortodox vallást gyakorolja, 1996-ban görög templom épült Beloianiszban. 1993-ban megnyílt a Kecskeméti Görög Kulturális Központ. 1995-ben megalakult a Görög Országos Önkormányzat. A fővárosi mellett öt vidéki kisebbségi görög önkormányzat működik.

Teljes körű költségvetési támogatás mellett jelenik meg a görögök kétnyelvű folyóirata, a *Kafeneio*. A Magyar Televízió havi rendszerességgel sugároz görög kisebbségi műsort.

A görög kisebbség széles körű és intenzív kapcsolatokat tart fenn az anyaországgal.

A magyarországi horvátokról

A magyarországi horvát kisebbség szórványban élő, nyelvjárásait, néphagyományait és kultúrkincsét tekintve alapjában véve egymástól jelentősen nem különböző népcsoportok összessége. A gradistyei horvátok Vas és Győr-Moson-Sopron megyében, a Mura menti vagy „káj” horvátok Zala megye határ menti részein, a Dráva menti horvátok hét egymással határos

településen, a baranyai sokácok és bosnyákok Baranya megye déli részén, a bunyevác és a bácskai sokác horvátok Bács-Kiskun megye déli területén, mintegy 15 településen élnek. Kalocsai horvátok lakják Bácska és Dusnok községet, valamint Tökölön, Ercsiben, Érden található horvát ajkúak. Az 1990. évi népszámlálás adatai alapján Magyarországon 13 570 fő tekinti magát horvát nemzetiségűnek, 17 577 fő nevezte meg anyanyelvének a horvát nyelvet, több mint 17 ezer személy pedig anyanyelve mellett beszéli a horvátot. Becslések szerint a Magyarországon élő horvát nemzetiségűek létszáma körülbelül 80-90 ezer fő.

Népszámlálás éve	Nemzetiség	Anyanyelv
1941	4 177	37 885
1949	4106	20 423
1960	14 710	33 014
1970	...	21 855
1980	13 895	20 484
1990	13 570	17 577

A horvát népesség korcsoportos megoszlását tekintve egyenletes az emelkedés az idősebb korosztályok felé haladva. Községekben él a horvát népesség több mint 80 százaléka. A „Délszláv Szövetség” szétesését követően, 1991-ben megalakult a Magyarországi Horvátok Szövetsége. A szervezet székhelye Budapesten van, működését hat egyenrangú regionális szervezet együttműködésével biztosítja. 57 helyi horvát kisebbségi önkormányzat alakult át. 1995-ben létrejött a Magyarországi Horvátok Országos Önkormányzata.

Oktatás. 40 óvodában, 41 általános iskolában folyik horvát nyelvoktatás, két tannyelvű és úgynevezett átmeneti jellegű nyelvoktató általános iskola 7 működik az országban. Két gimnáziumban, Budapesten és Pécsen folyik középfokú horvát nyelvű oktatás, összesen 214 tanulóval. 1996 szeptemberére készült el az új országos beiskolázású oktatási központ. A budapesti létesítményben óvoda, általános és középiskola, valamint általános iskolai diákotthon működik. Horvát óvónőképzés Sopronban és Baján, tanítóképzés Baján folyik. Tanárok képzését a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola és a pécsi JPTE főiskolai szintű Horvát Nyelv- és Irodalmi Tanszéke végzi. Egyetemi szintű nyelvtanárképzés Budapesten van.

Közművelődés, kultúra. A horvátok által lakott községek többségében hagyományörző együttes, zenekar, énekkar működik. Tevékenységük fontos az identitás megőrzésében. A horvát anyanyelvű olvasók igényeit négy báziskönyvtár, valamint községi és iskolai könyvtárak hálózata elégíti ki. A horvát bázismúzeum szerepét a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum tölti be. Teljes körű költségvetési támogatással hetente jelenik meg a *Hrvatski Glasnik* című hetilap. A horvát rádióműsorok időtartama országosan 30, regionálisan további 90 perc naponta, míg tévéműsor hetente kétszer 25 percen kerül sugárzásra. A horvát nyelv és kultúra átörökítését szolgálja a pécsi Horvát Színház, mely 1994-ben lett önálló kisebbségi intézmény.

A magyarországi horvátok római katolikus vallásúak. Több kistelepülés mellett Baján, Budapesten és Pécsen van rendszeres horvát nyelvű istentisztelet. Kevés lelkész beszéli a horvát nyelvet, további anyaországi segítségre van szükség. A mohácsi és a bajai horvát katolikus közösségek az elmúlt években kapták vissza államosított olvasóköreik épületeit.

1995-ben alakult meg a Horvát Tudományos Kutatók Egyesülete: A horvát kisebbség és szervezeteinek kapcsolatai jók Horvátországgal, a bővülő helyi kapcsolatok ezt erősítik. Horvátországban is növekszik a magyarországi horvátság - amelyet a horvát nemzet részének tartanak - ismertsége és tekintélye. Az 1995 áprilisában aláírt magyar-horvát kisebbségvédelmi egyezmény állami szinten is szabályozza a két ország kisebbségpolitikai együttműködését. Az egyezmény előkészítésében a magyarországi horvátok és a horvátországi magyarok képviselői egyaránt részt vettek. Az egyezmény rendelkezése szerint 1995 szeptemberében megalakult a

Horvát Magyar Kisebbségi Vegyes Bizottság, mely megalakulása óta két ülésen tekintette át az országainkban élő kisebbségek helyzetét.

Az anyaországi támogatás főleg oktatási és kulturális adományokat takar. Az anyaország és a horvát kisebbség kapcsolattartásában jelentős szerepe van a budapesti horvát nagykövetségnek.

A magyarországi lengyelekről

Népszámlálási adatok szerint 1850-ben 53 ezer, 1900-ban mintegy 25 ezer lengyel élt Magyarországon. A 60-as és 80-as évekre jellemző „családi emigráció” következtében Magyarországon jelenleg 10-12 ezerre tehető a lengyelek létszáma. A lengyel kisebbség egyharmada Budapesten él, jelentősebb létszámú lengyel csoportok található Győrött, Tatabányán és Miskolc környékén.

Az első állandó jellegű lengyel Vasárnapi Iskolát 1922-ben alapították, a második világháború idején 27 lengyel elemi iskola, Balatonbogláron pedig - Európában egyedülállóan - Lengyel Gimnázium és Líceum is működött. 1978-tól a budapesti lengyel nagykövetség mellett működik a Petőfi Sándor Általános Iskola és Líceum, amelyben a Lengyelországban érvényes tanterv szerint oktatnak.

Az 1958-ban alakult Bem József Lengyel Kulturális Egyesület évtizedeken át ellátta a magyarországi lengyelség érdekképviselését. 1993-ban jött létre a Magyarországi Lengyel Katolikusok Szent Adalbert Egyesülete, amelynek egyik érdeme, hogy a kőbányai lengyel római katolikus templomot (1930-ban szentelték fel) országos hatáskörű lengyel perszonális plébánia rangjára emelték.

1995-ben megalakult a Lengyel Országos Kisebbségi Önkormányzat. Hét vidéki kisebbségi önkormányzatuk is működik. Az országos és a Fővárosi Lengyel Kisebbségi Önkormányzat a Szent Adalbert Katolikus Egyesülettel közösen szorgalmazza az Óhegy utcai lengyel római katolikus templom szomszédságában lévő szociális otthon visszaszerzését, a rekonstrukció után szociális és kulturális célokat szolgáló Lengyel Házként való működtetését. A fenntartóval, Budapest önkormányzatával az érdemi tárgyalások megkezdődtek. A Wspolnota Polska Egyesület 1997-ben 268 ezer USD támogatást nyújt a rekonstrukciós munkálatokhoz.

1995-ben a *Glos Polonii* időszakos folyóirat mellett új lengyel havilap jelent meg *Magazyn Polonijny* címmel. A kiadványok költségvetési támogatásban részesülnek. A Magyar Televízió havi rendszerességgel sugároz lengyel kisebbségi műsort.

A magyarországi németekről

Becslések szerint mintegy 200-220 ezer német ajkú polgár él Magyarországon. A becslt és bevallott adatok közti nagy eltérés egyik legfőbb oka a keserű történelmi tapasztalat: a második világháború után az 1941-es népszámlálás adatai szolgáltak a kitelepítések, a kollektív jogfosztás alapjául. Az 1980-as népszámlálást követő tanácsi becslés 138 ezer „nemzetiségi kulturális igényű” magyarországi németet mutatott ki, ez a szám azonban nem tartalmazza a városi népességet.

Népszámlálás éve	Nemzetiség	Anyanyelv
1941	302 198	475 491
1949	2 617	22 455
1960	8 640	50 765
1970	...	35 594
1980	11 310	31 231
1990	30 824	37 511

A magyarországi németiség legnagyobb számban Baranyában, Budapesten, Győr-Moson-Sopron, Tolna, Pest, Komárom-Esztergom és Bács-Kiskun megyében él, nagyrészt olyan településeken, ahol a magyarság többségben van. Az eltelt évtizedekben a kitelepítés, a zárt településszerkezet felbomlása a német kisebbség körében nagymértékű nyelvváltáshoz vezetett. A hagyományos többgenerációs családok felbomlása ezt a tendenciát erősítette. Az urbanizáció, a magasabb iskolai végzettség megszerzése, a vegyes házasságok a családokban a magyar nyelv dominanciáját eredményezték.

Gazdaságilag a hazai németiség a 60-as évekre behozta a kollektív jogfosztottságból eredő hátrányait, ma nincs rosszabb helyzetben, mint magyar vagy más nemzetiségű környezete, sőt évszázadokon át megőrzött hagyományos szorgalma és rendszeretete okán helyenként megelőzte környezetét. Az ország általános helyzete természetesen a német kisebbséget is érinti. A németiség jelentős hányada mezőgazdaságból él, hátrányos helyzetű kistelepülési népesség. A korábban „bekörzetesített” - gyakran magyar településhez kapcsolt-kistelepülések népességmegtartó képessége csökkent, az értelmiség, így a potenciális nemzetiségi értelmiség is elhagyta ezen településeket.

A hazai németiség korábbi országos érdekképviseleti szerve, a Magyarországi Németek Szövetsége a kisebbségi önkormányzati választásokat követően feloszlatta magát; szerepkörét az országos önkormányzat 53 fős testülete vette át. A magyarországi német kisebbség 163 kisebbségi önkormányzatából 8 közvetett módon, 136 közvetlenül választott kisebbségi önkormányzat, 19 pedig települési önkormányzattá alakult át.

Közművelődés, kultúra. A Magyarországi Németek Országos Önkormányzatának kezdeményezésére 1996 áprilisában Budapesten megalakult a 374 egyesületet, illetve hagyományőrző kulturális szervezetet tömörítő Magyarországi Német Ének-, Zene- és Tánckarok Országos Tanácsa, majd 1996 novemberében Pécsen megtartották első országos találkozójukat. Az utóbbi években több szakmai egyesület is alakult, ezek közül kiemelendő a Magyarországi Német Iskolaegyletek Szövetsége, valamint a Magyarországi Német Gazdakör, illetve egy vagyonbefektető részvénytársaság, amely főleg a kárpótlási jegyek felhasználásával, befektetésével foglalkozik.

A 80-as évek derekán alapított szekszárdi Német Színház 1989 óta önálló intézményként működik. A Deutsche Bühne Ungarn 1994 novemberében hazai és németországi támogatásból átalakított saját színházépületet kapott. A magyarországi németek tatai Német Nemzetiségi Múzeuma 1972 óta működik. Számos német településen van német nemzetiségi tájház. A magyarországi németek kutatását az ELTE BTK Germanisztikai Intézete által két évvel ezelőtt létrehozott Magyarországi Németek Kutatási és Tanárképzési Központja koordinálja. Országos egyesületként működik a Magyarországi Német írók és Művészek Szövetsége.

Oktatás. Az elmúlt 20-30 évben a nemzetiségi oktatási és nevelési intézmények nem segítettek kellő hatékonysággal az anyanyelvhez való visszatalálást, a végzetek nyelvi kompetenciája messze nem hasonlítható össze azzal a természetes két-, illetve többnyelvűséggel, mely a nagyszülők generációját jellemezte.

Német nemzetiségi óvodák (1994-95)

Megnevezés	Nemzetiségi	Kétnyelvű	Összesen
Óvodák száma	198	16	214
Gyermekcsoport	617	41	658
Gyermeklétszám	13 889	870	14 759
Óvónők száma	...	...	656

Német nemzetiségi általános iskolák

Megnevezés	1994-95	1995-96

Iskolák	254	254
Pedagógusok	870	919
Nyelvcsoportok	2 396	2 668
Tanulók összesen	40 240	41 029
tannyelvű	878	896
két tannyelvű	4 584	5 471
nyelvet oktató	34 778	34 662

A 80-as évek vége óta minőségi fejlődést jelent a két tannyelvű általános iskolák megjelenése, a középiskolák számának megháromszorozódása, illetve a felsőoktatási intézmények hallgatói számának emelkedése. Ma 9 önálló, illetve nemzetiségi tagozattal rendelkező gimnázium és 8 olyan felsőoktatási intézmény működik, ahol nemzetiségi germanista és pedagógusdiplomát lehet szerezni. A német kisebbség oktatása és művelődése a statisztikát tekintve biztosított az óvodától az egyetemig. Jelentős fejlődést hozott az 1995. év a német középfokú oktatásban: Baján, Pécssett iskolai, Budapesten kollégiumi beruházás fejeződött be, valamennyi németországi állami és alapítványi támogatással. A hazai németiség-állami költségvetésből támogatott - hetilapja a *Neue Zeitung*, amely a nyelv- és kultúraközvetítő, illetve informáló szerepkör mellett egyfajta integráló funkciót is felvállal, teret adva a legkülönbözőbb német szervezeteknek, illetve véleményeknek. A Magyar Rádió napi 30 perces országos sugárzású német nemzetiségi adással jelentkezik, a műsorokat Pécssett szerkesztik, ahol napi két és fél órás regionális német műsor is készül. Emellett több helyi rádió (például Baján, Mohácson) is sugároz német programokat.

Ugyancsak Pécssett készül a Magyar Televízió heti kétszer 25 perces országos sugárzású német nemzetiségi televíziós magazinműsora. Az elmúlt néhány évben számos helyi kábeltelevízió is indított német nyelvű programokat.

A magyar kormány 1987-ben a Németországi Szövetségi Köztársaság kormányával Közös Nyilatkozatot fogadott el a magyarországi német kisebbség és a német mint idegen nyelv oktatásának támogatásáról. Az 1992-ben megújított együttműködési megállapodás alapján a kétoldalú együttműködés jelentősen kibővült, sokrétűbbé vált. Németország segítséget nyújt pedagógusok szakmai és nyelvi továbbképzéséhez; iskolák anyagi és módszertani támogatásához; tananyagok, tankönyvek, tantervek készítéséhez; ösztöndíjakat biztosít középiskolások, főiskolások és egyetemisták, tudományos kutatók számára; lektorokat, vendéglelőadókat küld; könyvtárakat támogat; segíti a szekszárdi Német Színházat; támogatja a magyar és német egyházak közötti együttműködést.

Száznál több településnek van testvérvárosa, testvérközsége Németországban, illetve Ausztriában, ily módon is kötődve az anya-, illetve nyelvnemzethez. A kapcsolatok alapvetően kulturális tartalommal bírnak, de jelentős ifjúsági csere is lebonyolódik rajtuk keresztül. Kevésbé kiaknázottak viszont e partnerkapcsolatok gazdasági lehetőségei (vegyes vállalatok, kisipar, kézművesség, kereskedelem). Számtalan segítség a német partnertelepüléseken keresztül érkezik Magyarországra. Legintenzívebb a kapcsolat Baden-Württemberg tartománnyal, mely a második világháború után a legtöbb kitelepített magyarországi németet befogadta, és védnökséget vállalt a Duna menti svábok felett.

A magyarországi örményekről

Az örmények három hullámban érkeztek hazánkba. A XVII. században Erdélyben letelepedtek és onnan Magyarországra átköltöztek természetes asszimiláció folytán beolvadtak a magyarságba, csupán vallási különválásuk (örmény katolikusok) emlékeztet származásukra. Az 1915. évi örmény genocídiumot, majd a második világháborút és az 1990-es örmény-azeri polgárháborút követően a menekültek újabb, arányaiban lényegesen kisebb hulláma érkezett hazánkba.

Az örmények lélekszámára vonatkozó adatok nagy eltérést mutatnak. 1990. évi népszámlálás során 37 fő vallotta magát örmény anyanyelvűnek. Az 1992-ben alakult Armenia Népe Kulturális Egyesület mintegy 1000-1500 családra, azaz 3500 főre, az 1995-ben létrejött Országos Örmény Önkormányzat viszont már 10 ezer főre becsüli az örmény származásúak számát Magyarországon.

Az örmény kolónia 1995-ig három szervezetből állt, melyek tagsága azonos volt: az 1987-ben alakult „ARMENIA” Magyar-Örmény Baráti Körből, az 1992-ben létrejött Armenia Népe Kulturális Egyesületből és az 1924 óta működő Örmény Katolikus Lelkészészből. A kisebbségi önkormányzati választások során 16 örmény kisebbségi önkormányzat jött létre (ebből 10 Budapesten). A szavazatok többségét - szimpátia alapján - az együtt élő magyar szavazópolgároktól kapták. 1995-ben megalakult az Örmény Országos Önkormányzat. 1995 decemberétől jelenik meg az *Ararát* című kétnyelvű folyóirat. Az újság teljes körű költségvetési támogatásban részesül. A Magyar Televízióban havonta jelentkező örmény kisebbségi műsor készül. Oktatási intézményeik nincsenek, az önkormányzatok viszont több helyütt szerveznek nyelvtanfolyamokat.

A magyarországi románokról

A magyarországi románság az első világháborút követő határmódosítások után létszámában erősen megcsappant. Az 1920-as trianoni döntés következtében elszigetelődött a számarányában milliós nagyságrendű erdélyi román nemzeti közegtől, s kis létszámú közösségként, értelmiség nélkül magára maradt. A mai Magyarország területén élő román népcsoport ismert történelme során mindvégig a magyar állam szervezeti keretei között, a román állam területi határain kívül élt. A népszámlálási statisztikák a következő adatokat tartalmazzák a hazai románokról:

Népszámlálás éve	Nemzetiség	Anyanyelv
1941	7 565	14142
1949	8 500	14 713
1960	12 326	15 787
1970	...	12 624
1980	8 874	10 141
1990	10 740	730

Napjainkban a hazai román kisebbség lélekszámát a népcsoport érdekképviselői szervezetei, valamint a Magyarországi Ortodox Román Egyház 20-25 ezer főre becsüli.

A románság földrajzi elhelyezkedése az identitás megőrzése szempontjából viszonylag kedvező. Döntő többsége a Romániával szomszédos megyében él, s ez nagymértékben megkönnyíti a román nyelvvel és kultúrkörrel való kapcsolattartását. A magyarországi román kisebbség gazdasági integrációja befejezett folyamatnak tekinthető. A közösség tagjaira az országosan jellemző tendenciák hatnak.

Az 1994. évi önkormányzati választások során 11 helyi román kisebbségi önkormányzat került megválasztásra. 1995-ben további egy városban (Szeged) választottak román kisebbségi önkormányzatot. Egy település (Méhkerék) önkormányzatának valamennyi tagja és a polgármester is román nemzetiségű. A Magyarországi Románok Országos Önkormányzatának 53 tagja van. Az országos önkormányzat székhelyéül Gyula városát választotta, itt kapott székházat, de Budapesten is irodát nyit. Az országos önkormányzat irányítása alá kívánja vonni a Gyulán működő Román Általános Iskola és Gimnáziumot, az intézmény kollégiumát, a román kisebbség báziskönyvtárát, a nemzetiségi bázismúzeumot, a kétegyházi Román Tájházat, valamint a NOI román nemzetiségi lapkiadót. Az önkormányzati érdekképviselői struktúra alapját a román egyesületek, a kulturális tevékenységet felvállaló

helyi közösségek képezik. Az egyesületek száma 18. Országos szakmai koordinációs feladatokat lát el a Magyarországi Románok Kulturális Szövetsége, a Magyarországi Román Pedagógusok Egyesülete, a Magyarországi Román Kutatók és Képzőművészek Közossége.

Oktatás. A magyarországi oktatási rendszer különböző területein működnek román kisebbségi intézmények, illetve a közoktatás valamennyi szintjén folyik román nemzetiségi képzés:

Év	Óvoda	Általános iskola	Gimnázium
		Tanulói létszám	
1990	453	961	128
1994	683	945	116
1996	638	915	114

Az 1995-96. tanévben Magyarországon 11 településen folyt román kisebbségi oktatás: 12 óvodában, 11 általános iskolában (melyből 5 önálló román kisebbségi iskola) és egy középiskolában. Román nemzetiségi képzésben 1667 gyermek részesült. A pedagógusok száma 164. Az iskolai és óvodai csoportok száma összesen 117. A magyarországi nemzetiségek közül a hazai románságnak van a legtöbb (5) önálló kisebbségi általános iskolája (Battonya, Elek, Kétegyháza, Gyula, Méhkerék). Az oktatás román és magyar nyelven történik. Az önálló nemzetiségi iskola fenntartása, a viszonylag alacsony tanulói létszám miatt, anyagi gondokat jelent a működtető települési önkormányzatok számára. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal közreműködésével 1996-ban és 1997-ben jelentősnek mondható költségvetési többlettámogatás jutott hazai román kisebbségi iskolák működtetésére, felújítására. Az idei esztendőben 50 millió forintos szakminisztériumi beruházással megkezdődik a gyulai Román Általános Iskola és Gimnázium új kollégiumi épületének a kialakítása.

Román óvónőképzés Szarvason, tanítónőképzés Békéscsabán, tanárképzés Szegeden és Budapesten folyik. 1990-től kezdődően évente 8-10 magyarországi román hallgatója van az anyaországbeli felsőoktatási intézményeknek. Felerészt a magyar állam ösztöndíjasai, másrészt Románia Közoktatási Minisztériuma nyújt tanulmányi ösztöndíjat a magyarországi román fiatalok számára.

Közművelődés, kultúra. A magyarországi román kisebbség tradicionális népi kultúráját a hagyományörző együttesei révén örökíti tovább. Két település (Elek, Méhkerék) táncs csoportja országos elismertségre tett szert, az együtteseknek gyermektáncs csoportjuk is van. A népi kultúra tárgyi és szellemi emlékeit a kisebbség köréből származó néprajzosok, muzeológusok gondozzák. Békéscsabán és Gyulán román bázismúzeumi munka folyik. Kétegyházán román tájház alakítottak ki. Az 1993-ban létrejött Román Kutatóintézet a történettudomány, a nyelvészet és a néprajzkutatás területén folytatott tevékenységével a román kisebbségi oktatás számára is segítséget nyújt. A Magyarországi Román Könyvkiadó 1992-től jelenteti meg önállóan a hazai román szerzők szépirodalmi és tudományos publikációit. A kiadó gondozza a kisebbség országos terjesztésű hetilapját is. A Magyar Rádióban napi 90 perces regionális és napi 30 perces országos sugárzású román nyelvű műsor kerül adásba. A Magyar Televízió heti 25 perces országos sugárzású román programot készít. A nemzetiségi televíziós adás ismétlésben is látható.

A magyarországi románok döntő többsége ortodox vallású. A kisebbség identitásának megőrzésében, anyanyelvének ápolásában a nemzeti jegyeket hordozó egyházra jelentős szerep hárul. A Magyarországi Ortodox Román Egyház 19 településen 20 parókiát működtet. Az aktív lelkészek száma- 10, melyből 5 romániai misszionárius pap. A közösség hitéletét a gyulai székhelyű Vikáriátusság fogja össze. Szervezetileg önálló, egyházjogilag azonban a Román Ortodox Patriarkátussághoz kötődik. Az utóbbi években majd' valamennyi hazai román ortodox templomnál felújítási munkák kezdődtek. Gyulán jelentős költségvetési

támogatással megépült a Vikáriátusság székháza. A magyarországi román ortodox közösség hitéletének újjászervezéséhez, az 1948-ban államosított egyházi ingatlanok kárpótlásaként, a költségvetés 1992-1996 között 72,5 millió forintot biztosított.

A magyarországi román kisebbség és anyaországa közötti viszony sosem volt kiegyensúlyozott. 1989 előtt a hivatalos román politika a magyarországi román kisebbség létezését sem ismerte el. E népcsoportnak a más országokban élő románsághoz viszonyított kedvezőbb gazdasági körülményei, kisebbségi intézményeinek infrastruktúrája sajátos helyet biztosít számára a Románia határain túl élő románok sorában. Helyzetük romániai értékelését a magyar-román viszony, Romániának a magyar kisebbségekkel kapcsolatos politikája is befolyásolja. A román kormány 1996-ban jelentősnek mondható (nyomdapapír, egyházi kegytárgyak, iskolai, laboratóriumi eszközök stb., körülbelül 40 ezer dollár értékben) anyagi támogatást nyújtott a hazai románságnak Ösztöndíjak adományozásával támogatja a magyarországi román fiatalok anyaországbeli képzését, misszionárius lelkészeket küld a román ortodox vallású közösségekhez. A pedagógusok számára nyári továbbképzést szervez, román gyermekek (évi 40 fő) anyaországi üdülését biztosítja. A román kormány egyaránt törekszik kapcsolattartásra a román kisebbségi önkormányzatokkal, valamint a románság civil szervezeteivel.

A magyar kormány az államközi kapcsolatok keretében a hazai román kisebbség legitim képviselőit partnerként kezeli. A két ország közötti alapszerződésről folytatott tárgyalások során felajánlotta a Magyarországi Románok Országos Önkormányzata számára a tárgyalásokon való részvétel lehetőségét. A román kormány e javaslatot elutasította. Az 1996 novemberében hivatalba lépett új román kormány megkülönböztetett figyelemmel fordult a magyarországi román kisebbség felé. A román külügyminiszter múlt év végi első hivatalos magyarországi útja során ellátogatott Gyulára, ahol közvetlen tárgyalásokat folytatott a hazai román kisebbség országos önkormányzatának, illetve a román kisebbségi szer-, vezeték és intézmények képviselőivel.

Az Európai Népcsoportok Föderaliztikus Uniója (FUEV) 1996. évi kongresszusán a nemzetközi szervezet tagja lett a Magyarországi Románok Kulturális Szövetsége. A hazai románok kulturális szervezete a FUEV egyetlen határon túli román kisebbségi érdekképviselete.

A magyarországi ruszinokról

A magyarországi ruszinok keleti szlávok, őshonosak a Kárpát-medencében. Az 1920-as népszámlálás szerint 1500 ruszin élt Magyarországon. Az 1930-as népszámlálás demográfiai kötete a ruszinok lélekszámáról, azok csekély voltára való tekintettel, nem közöl adatokat.

Az egymás közötti érintkezés nyelveként a ruszint két községben: Mucsonyban és Komlóskán (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) használják. 1991-ben megalakult a Magyarországi Ruszinok Szervezete (MARSZE). Célja a magyarországi ruszinok érdekképviselete. Mucsonyban 1994-ben ruszin helyi kisebbségi önkormányzat alakult, Komlóskán pedig a települési önkormányzati képviselők egy része ruszin kisebbségi programot is felvállalt. Az 1995-96-os tanévben Mucsonyban kísérleti jelleggel megindult a ruszin nyelvoktatás 18 alsó tagozatos általános iskolai tanulóval. Komlóskán a miskolci Herman Ottó Múzeum ruszin tájházat tart fenn.

1995-ben a MARSZE mellett megalakult az Andy Warhol nevét viselő ruszin művészeti egyesület. 1996 elején a MARSZE kezdeményezésére létrehozták a Magyarországi Ruszinok Kutató Intézetét. A *Ruszinszkij Zsivot* című újságot magyar és ruszin nyelven jelentetik meg, költségvetési támogatásból. 1996-tól beindult a Magyar Televízió ruszin nyelvű adása.

1997 májusában a MARUSZE kezdeményezésére és szervezésében a Ruszinok IV: Világkongresszusára kerül sor Budapesten.

A magyarországi szerbekről

A szerbek Magyarország területére költözésének fő okozója a törököknek a Balkán-félszigetre és később a Duna-medencébe történt behatolása volt. A XIV. századtól a XVIII. század végéig tartó migráció során a hazájukat elhagyó szerbek a Duna mentén Mohácstól Győrig, illetve Egerig vándorolva leltek új hazára. Napjainkban a szerbek Budapesten, Pest, Tolna, Baranya, Bács-Kiskun, Csongrád és Békés megyében élnek. Becsült létszámuk: 4,5-5 ezer fő.

A szerb népesség népszámlálási adatai

Év	Nemzetiség	Anyanyelv
1941	3629	5442
1949	4190	5158
1960	3888	4583
1970	...	7989
1980	2805	3426
1990	2905	2953

A magyarországi szerb lakosság lélekszáma folyamatosan csökken. Ennek oka elsősorban nem az asszimiláció - Magyarországon a szerbség erős nemzeti tudattal rendelkező kisebbség -, hanem az elöregedés, a születési szám csökkenése. (A szerb nemzetiségűek 33,5 százaléka hatvan éven felüli és mindössze 9,1 százaléka 15 éven aluli.)

Oktatás. A szerbek iskolai végzettségének mutatói az országos átlagnál magasabbak. A magyarországi szerbek 20 százaléka rendelkezik felsőfokú iskolai végzettséggel. A magyarországi szerbek anyanyelvű oktatását 1948-ig a felekezeti népiskolai hálózat biztosította. Az 1948-as államosítás gyakorlatilag a szerb iskolahálózat megszűnését jelentette. Ma 6 településen önálló szerb óvoda, illetve szerb óvodai csoport működik.

Nyolcosztályos szerb tannyelvű általános iskola csak Budapesten és Battonyán van. Lóréven és Deszk községben, az alacsony tanulólétszám miatt, összevont alsó tagozat működik. Fakultatív szerb nyelvoktatás 7 településen folyik.

Az ország egyetlen szerb tannyelvű gimnáziuma Budapesten működik, ahol együtt tanulnak a magyarországi szerbek, a jugoszláv kül- és kereskedelmi képviselők dolgozóinak és a jugoszláv menekültek gyermekei. A battonyai szerb iskola 1996-ban két tanteremmel bővült, a kormány 1994 nyarán hozott határozata alapján pedig 1996-ban befejeződött a budapesti iskolaépület teljes rekonstrukciója, amely 726 millió forintba került. Az anyanyelvet oktató tanárok képzése a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem és a szegedi József Attila Tudományegyetemen folyik.

Közművelődés, kultúra. Az azonosságtudat megőrzésének színterei a szerb klubok és amatőr művészeti együttesek. Ma az országban 12 szerb klub működik. Ezek többsége az egykori és napjainkra visszaadott szerb felekezeti iskolaépületekben kapott helyet. Valamennyi klub rendelkezik szerb könyvtárral. Az amatőr művészeti együttesek (táncsoportok, éneklés zenekarok, színjátszó körök) száma 14. 1991-ben alakult meg a Pesti Szerb Teátrum, amely 1995 óta Joakim Vujić Szerb Színház néven pomázi székhellyel működik. 1991 óta jelenik meg 1700 példányban a magyarországi szerbek önálló hetilapja, a *Srpske narodne novine*.

Az önálló szerb nyelvű műsoridő a Magyar Rádióban napi 30 perces országos adás és 70 perces regionális műsor a pécsi adó körzetében, és kéthetenként 25 perces országos sugárzású televízióadás.

A magyarországi szerbek azonosságtudatának, nyelvük és kultúrájuk megőrzésében fontos szerepe van a Szerb Ortodox (Pravoszláv) Egy háznak A Szentendrén székelő püspökség fennhatósága alá 42 szerb templom tartozik A hitéletet a püspök mellett 10 lelkész szolgálja, és újra folyik a hitoktatás a szerb iskolákban. A magyarországi szerbek egyik legrangosabb intézménye a szentendrei püspökséghez tartozó Szerb Egyházművészeti és Tudományos Gyűjtemény, amelyhez hasonló Szerbiában sincs.

A magyarországi szerbek érdekvédelmi, politikai szervezete 1995-ig a Szerb Demokratikus Szövetség volt, amely a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége egyik jogutódjaként alakult meg. Az 1994. évi választások eredményeként az ország 18 településén és Budapesten jött létre helyi szerb kisebbségi önkormányzat. Az Országos Szerb Kisebbségi Önkormányzat megválasztására 1995. március 18-án került sor.

A magyarországi szerbek kapcsolatai az anyaországgal a jugoszláv polgárháború miatt éveken át mélyponton voltak. A két ország között jelenleg még nincs sem érvényes államközi kulturális, sem kisebbségvédelmi egyezmény.

A magyarországi szlovákokról

A Magyarországon élő 13 kisebbség közül, becsült lélekszámát tekintve, a szlovák kisebbség a harmadik legnagyobb népcsoport. Jelenlétük elsősorban a XVII-XVIII. századi nagy népmozgások és betelepedési hullámok folyamán létrejött nyelvszigetekhez kapcsolódik. A történelmi Magyarország nemzetiségei közül Trianon a legnagyobb arányú változást a szlovákok számára hozta. Az a szlovákság ugyanis, amely 1918-ig teljes egészében a régi Magyarország államkeretei között élt, s így semmilyen nemzeti létét elismerő - privilégiummal nem rendelkezett, a cseh nemzettel együtt önálló államot hozott létre. A magyarországi szlovák nyelvszigetek így már államjogilag is elszakadtak nemzetalkotó etnikumuktól.

A két világháború közötti időben és azt követően néhány terület szlovák lakosai elmagyarosodtak. 1946 februárjában megszületett a kétoldalú csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény, melynek során mintegy 73 ezer magyarországi szlovák települt Szlovákiába. Az áttelepülés következtében felbomlottak azok a több mint kétszáz éves hagyományokra visszatekintő, etnikailag viszonylag zárt közösségek; amelyeknek a magyarországi szlovákság nyelvének, szokásainak, kultúrájának megtartását köszönhetette.

A szlovákság legöntudatosabb része és értelmisége élt az áttelepülés lehetőségével. Az áttelepültek helyére szlovákiai magyarokat költöztettek, ami elősegítette a magyarországi szlovákok asszimilációját.

Népszámlálási adatok

Évszám	Nemzetiség	Anyanyelv
1941	16 677	75 877
1949	7 808	25 988
1960	14 340	30 690
1970	...	21 176
1980	9101	16 054
1990	10 459	12 745

Magyarország 11 megyéjének 105 településén élnek ma - zömmel kettős identitású - szlovákok. Az Országos Szlovák Önkormányzat és a Magyarországi Szlovákok Szövetsége becslése szerint több mint 100 ezer szlovák él ma Magyarországon. A hazai szlovákság majd háromnegyede a mezőgazdaságban dolgozik. 1948-ban alakult meg a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége (1990-től: Magyarországi Szlovákok Szövetsége), amely máig is körülbelül 6-8 ezres tagságot számlál. A Csabai Szlovákok Szervezete a

szövetség egyik legaktívabb tagszervezete. 1990-ben, megalakult a Magyarországi Szlovák Fiatalok Szervezete, a Magyarországi Szlovák Írók és Művészek Egyesülete, a Szlovákok Szabad Szervezete, a Pramen Központi Szlovák Együttes, a Szlovák Kutató Intézet, valamint 1993-ban a Magyarországi Szlovákok Keresztény Egyesülete. 1994 decemberében 40 helyi szlovák kisebbségi önkormányzat jött létre, ebből 6 átalakult települési önkormányzattá (4 közvetett, 30 közvetlen módon lett megválasztva). 1995 tavaszán megalakult a Fővárosi Szlovák Önkormányzat is. Az 1995-ben megalakult Országos Szlovák Önkormányzatnak 53 tagja van.

Oktatás. Magyarország jelenlegi területén 1945 előtt egységes szlovák nyelvű oktatás nem folyt. 1948-1958 között 19 óvoda, 6 szlovák tanítási nyelvű iskola jött létre. Az 1958-59-es tanévben 112 iskolában tanították külön tantárgyként a szlovák nyelvet. Középfokú képzés a budapesti Szlovák Tanítóképzőben és a békéscsabai gimnáziumban folyt.

Oktatási adatok (1995-96)

Óvodák száma	Csoportok száma	Gyermekek száma	Pedagógusok száma
74	131	2 968	141

Általános iskolák (1995-96)

	Általános iskolák száma	Tanulók száma	Pedagógusok száma	Nyelvcsoportok száma
Nyelvoktatás	67	4 031	118	326
Kétnyelvű	3	215	12	19
Tannyelvű	5	629	29	46
Összesen	75	4 875	159	391

Középiszkolák (1995-96)

	Iskolák száma	Tanulók száma
Tannyelvű gimnázium	2	165
Szlovák tagozattal működő szakközépiszkola	3	41

Felsőfokú szlovák nemzetiségi képzés több főiskolán, illetve egyetemen folyik. Óvónőképzésben a szarvasi Óvónőképző Főiskola és az esztergomi Vitéz János Tanítóképző Főiskola hallgatói részesülnek Általános iskolai tanári diplomát Szegeden, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán szerezhetnek a fiatalok. Tanítóképzés az esztergomi Vitéz János Tanítóképző Főiskolán és a békéscsabai Körösi Csoma Sándor Tanítóképző Főiskolán folyik. Középiszkolai szlovák nemzetiségi tanárképzés a budapesti ELTE BTK-án és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen van.

Vendégtanárokat 1989-től folyamatosan fogadnak a hazai szlovák iskolákban. Az 1995-96. tanévben 12 szlovákiai vendégoktató működhetett

Magyarországon. Felsőoktatási intézményeinkben eddig három szlovákiai vendégtanár fogadásához teremtődtek meg a feltételek, a negyedik professzort saját költségvetése terhére alkalinazza a Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

Közművelődés, kultúra. A magyarországi szlovákok által lakott mintegy száz település nagyobb hányadában működik a kisebbség kulturális igényeit is kielégítő helyi kulturális intézmény - művelődési ház. A települések több mint felében van pávakör, illetőleg szlovák klub. A kisebbség kultúrájának gyűjtésével az országos szlovák bázismúzeum békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum -, valamint a mintegy két tucatnyi falumúzeum, tájház és magángyűjtemény foglalkozik. A hazai szlovákságnak mintegy 30 felnőtt énekkara, 15 táncgyűjtése, 10 fűvőszenekara, 5 hagyományörző együttese, számos gyermekénekkara, fűvősegyüttese, 10 amatőr színjátszó együttese van. A szlovák anyanyelvű olvasók igényeit a négy regionális báziskönyvtár és az arra épülő települési és iskolakönyvtári hálózat elégíti ki.

A hazai szlovák nyelvű lap- és könyvkiadás - egy ökumenikus vallási folyóirattól eltekintve - teljes egészében állami támogatásból működik. A közszolgálati rádió napi félórányi országos és 90 perces regionális rádióműsört sugároz a szlovák kisebbség számára, míg a televízióban hetente jelentkezik a 25 perces szlovák nyelvű műsor. Az ismétlésben is látható országos sugárzású adást kiegészíti a helyi kábeltelevíziók szlovák nyelvű programja. A magyarországi nemzetiségek közül elsőként a hazai szlovákság hozta létre a kisebbség nyelvének, kultúrájának és hagyományainak tudományos értékű feltárását, történelmének feldolgozását, jelenének tudományos elemzését célul állító kutatóintézetét. Az intézet figyelemre méltó tudományos publikációs tevékenységet folytat. Békéscsabán 1996 novemberétől megkezdte működését Békéscsaba Város Önkormányzata által biztosított ingatlanban a magyar és szlovák kormány anyagi támogatásával a Szlovák Kultúra Háza, amely egyedülálló autonómiaszigete lesz a hazai szlovákságnak.

A hazai szlovákok zöme evangélikus (Nógrád, Pest megye, Dél-Alföld). A legnagyobb katolikus nyelvsziget a Pilis hegységben alakult ki, de szórványban élnek katolikusok Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is. Harmadik éve jelenik meg a Magyarországi Szlovákok Keresztény Egyesületének gondozásában és finanszírozásával a *Cesta, Pravda a Zivot* című ökumenikus folyóirat. 1995 szeptemberétől szlovákiai plébános tart országsszerte szlovák nyelvű istentiszteleteket. Létrehozás alatt áll a magyarországi szlovák evangélikusok missziója.

A hazai szlovákság és anyaországa közötti kapcsolatok az-elmúlt évtizedekben kiegyensúlyozatlanok voltak. (A hazai szlovákság ugyanakkor már két évtizede felismerte a regionális együttműködés szerepét: állandó és eredményes kapcsolatot tart fenn a romániai, valamint a vajdasági szlovákokkal és más kisebbségekkel. Az anyaország hosszú évtizedeken át „leírt” kisebbségként kezelte a magyarországi szlovákokat, és elsősorban a kétoldalú kisebbségpolitikai viszálykodás eszközeként kívánta őket felhasználni. Pozitív változás a legutóbbi egy-két évben tapasztalható azáltal is, hogy Szlovákia ma már kommunikál az Országos Szlovák Önkormányzattal. A civil szervezetek kapcsolattartása az anyaországgal sokrétű, egyre több anyagi, szakmai és erkölcsi támogatást kapnak.

A hazai szlovákság túlnyomó többsége fájjalja az anyaországa és hazája közötti feszültségek meglétét. A magyar kormány a hazai szlovákság legitim képviselőit egyenrangú partnerként vonja be minden őket érintő ügy előkészítésébe és intézésébe. A magyarországi szlovákok Szlovákia által meghirdetett, illetve kívánt „revitalizációjához” átgondolt, következetes, konstruktív és hatékony anyaországi segítségadás még nem tapasztalható. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal kezdeményezésére 1996 januárjában létrehozott Magyar-Szlovák Szakértői Bizottság munkájának elsőrendű célja egy, a szlovákság helyzetét javító cselekvési program előkészítése és a Magyar-szlovák alapszerződés szerint létrehozandó Kisebbségi Vegyes Bizottság tevékenységének megalapozása.

A magyarországi szlovénekről

A hazai szlovének földrajzi értelemben zárt térségben, a Szentgotthárdot övező, egymással szomszédos hét településen élnek. Az 1990. évi népszámlálás kisebbségi adatai szerint anyanyelvének a szlovén/vend nyelvet 2627 fő, magát szlovén/vend nemzetiségű állampolgárnak 1930 fő tekinti. A magyarországi szlovén szervezetek becslése szerint Magyarországon ma mintegy ötezer szlovén él.

Népszámlálás éve	Nemzetiség	Anyanyelv
1941	2 058	4 816
1949	666	4 473
1960	...	...
1970	...	4 205

1980	1 731	3 142
1990	1 930	2 627

A szlovén népesség korcsoportos megoszlását áttekintve egyenletes csökkenést találunk a fiatal korosztályok felé haladva. Az utánpótlás hiánya leginkább az anyanyelvi adatokban tükröződik. A szlovén nemzetiségűek körében alacsony a középiskolát és az egyetemet végzettek aránya. A Rába-vidék szűkös természetadta gazdasági lehetőségei az itt élőket részben az erdőgazdaságba vagy a közeli városokba történő ingázásra kényszerítették. A korábbi sokgyermekes családokat mára az előregedő háztartások váltották fel. A térség lakosságmegtartó ereje fokozódni látszik a kárpótlás során kialakult föld- és erőtulajdonokkal, valamint a Szentgotthárdon telepített autópárral.

A Magyarországi Szlovének Szövetsége 1990-ben alakult, központja Szentgotthárdon van. A szövetség az elmúlt öt évben az anyanyelv megőrzése, a kulturális élet fellendítése érdekében tevékenykedett. Említést érdemel még két egyesületi formában működő szlovén szervezet, a Budapesti Szlovének Egyesülete és a Kosics Alapítvány. A kisebbségi önkormányzati választásokat követően 6 településen alakult szlovén kisebbségi önkormányzat. Közvetlen kisebbségi önkormányzata van Szentgotthárd és Alsószölnök településeknek, míg kisebbségi települési önkormányzat alakult Felsőszölnök, Orfalu; Apátistvánfalva és Kétvölgy településeken. Az Országos Szlovén Kisebbségi Önkormányzat székhelye Felsőszölnök, de Budapesten is irodát nyit.

Oktatás. Öt óvodában folyik anyanyelvi előképzés, az általános iskolákban mintegy 160 tanuló (12 tanár közreműködésével) tanul szlovén irodalmi nyelvet. A tanulók száma fokozatos csökkenést mutat. Ennek oka a demográfiai hullámvölgy és a gyengülő érdeklődés. A kétnyelvű oktatás feltételei mindegyik iskolában adottak. A középiskolai oktatás a szentgotthárdi Vörösmarty Mihály Gimnázium keretében történik, évfolyamonként 1-4 diákkal. Felsőfokú oktatásra részben a szombathelyi tanárképző főiskolán, részben az anyaországban van lehetőség. A szlovéniai továbbtanulást évente 2-3 hallgató választja.

A területen működő iskolák és önkormányzatok rendszeres testvérintézményi kapcsolatokat tartanak fenn szlovéniai településekkel.

Közművelődés, kultúra. A szlovén nemzetiség kulturális életére pozitívan hat az anyanemzet közelsége.

Szentgotthárdon szerkesztik a hazai szlovének kéthetente megjelenő lapját, a *Porabjét*, amely a tájnyelvű írások mellett irodalmi szlovén, esetenként magyar nyelvű írásokat is közöl. A Magyarországi Szlovének Szövetsége kiadói tevékenységet is folytat.

A szlovén kisebbség számára heti 25 perces regionális rádióműsor és havonta kétszer 25 perces televízió-műsor készül.

A szlovén kisebbséghez tartozók római katolikus vallásúak, nehézséget jelent a szlovénul tudó lelkészek hiánya. Előrelépés történt az anyanyelvű hitélet erősítése terén Felsőszölnökön, ahova hetente jár vendéglelkész.

A független Szlovénia megalakulása óta egyre rendszeresebb és bővülő az a kapcsolatrendszer, amelyet a helyi közösségek, az önkormányzat, a szövetség és közvetlenül a lakosság folytat a szomszédos anyanemzettel, annak kulturális és gazdasági szervezeteivel. Ezt segíti a Felsőszölnök-Martinje között megnyitott határátkelőhely. A magyarországi szlovének igényei között további határátkelők megnyitása is szerepel.

A szlovén önkormányzat és a szövetség külkapcsolataira az anyanemzet kiemelt figyelmé, érdeklődése folytán a rendszeresség és a nyíltság a jellemző. A szlovéniai politikai vezetők közül a köztársasági elnök több alkalommal fogadta a hazai szlovének képviselőit, a szlovén külügyminiszter is járt a Rába-vidéken, míg a Szlovén Köztársaság budapesti nagykövete is minden jelentősebb rendezvényen jelen van. Muraszombat és Lendva művelődési és államigazgatási szervezeteivel napi munkakapcsolatokról beszélhetünk. Idesorolható a

Szlovéniai Magyar Nemzeti Közösséggel tartó folyamatos és jó együttműködés, továbbá a Karintiai Szlovének Népcsoporttanácsával felvett új kapcsolat.

Magyarország és Szlovénia együttműködése a kisebbség érdekében példaértékű. Az 1992-ben aláírt „Egyezmény a Magyar Köztársaságban élő szlovén nemzeti kisebbség és a Szlovén Köztársaságban élő magyar közösség jogainak biztosításáról” alapján 1995. április 4-én tartotta meg alakuló ülését a Magyar-Szlovén Kisebbségi Vegyes Bizottság. A bizottság második ülésére Budapesten került sor 1996. májusában. A magyarországi szlovén kisebbség képviselői részt vesznek a bizottság munkájában.

A magyarországi ukránokról

A magyarországi ukránok jelentősebb hányada még szovjet állampolgárként telepedett le hazánkban. Az 1990-es népszámlálás adatai szerint az ukrán anyanyelvűek száma Magyarországon 674. A hazai ukránok kulturális egyesületei számukat mintegy kétezer főre becsülik.

Az ukrán identitású keleti szlávok a négy éve alakult Magyarországi Ukránok Kulturális Egyesületébe tömörültek. 1995 szeptemberében megalakult a hazai ukrán kisebbség második szervezete: a Magyarországi Ukrán Értelmiség Egyesülete. A két szervezet egymástól teljesen elkülönülten tevékenykedik.

A Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület gondozásában 1995 őszétől jelenik meg a *Gromada* című ukrán nyelvű újság, teljes körű költségvetési támogatással. Érdemi munkát végez a kormányzati szintű Magyar-Ukrán Kisebbségi Vegyes Bizottság, amelynek hetedik ülésére 1997 áprilisában kerül sor Budapesten. A magyar tagozat munkájában folyamatosan részt vesz a hazai ukrán kisebbség képviselője ugyanúgy, mint az 1995-ben létrehozott Magyar-Ukrán Parlamentközi Bizottság munkájában is.

Budapest, 1997. február 18.

Tájékoztató a nemzeti és etnikai kisebbségek részvételéről az önkormányzati választásokon

I. Az 1994. évi helyi önkormányzati választásokon a nemzeti és etnikai kisebbségek két formában vehetnek részt: *a)* a települési önkormányzatok választásán; *b)* a nemzeti és etnikai kisebbségi önkormányzatok választásán.

A települési önkormányzatok választásánál a kisebbségeket kedvezmények illetik meg.

A tízezernél kevesebb lakosú településeken az önkormányzati képviselő-testület megválasztásánál, ha a kislistás választáson az adott kisebbség jelöltjéből nem lett képviselő, lehetősége van kedvezményes mandátum megszerzésére, ha a képviselő-testületbe a legkevesebb szavazattal bekerült képviselő szavazatszámának legalább a felét megkapta. A kedvezményes képviselői hely a képviselő-testület eredeti létszámához hozzáadódik; a kisebbségi képviselő jogállása megegyezik a többi képviselő jogaival, illetőleg kötelezettségeivel. A kedvezmény a kisebbségeket külön-külön illeti meg.

A tízezernél több lakosú településeken kedvezménnyel indíthatnak listát a kisebbségek. Míg a pártok, társadalmi szervezetek közül csak azok állíthatnak listát, amelyek az egyéni választókerületek egynegyedében egyéni jelöltet tudnak indítani, addig a kisebbségeket ilyen feltétel nem terheli. A kisebbségi lista a törvény erejénél fogva jön létre, azon valamennyi kisebbségi jelölt (kisebbségi szervezet jelöltje vagy független jelölt) kisebbségenként külön-külön szerepel, de az egyes kisebbségi jelöltek közös listán is indulhatnak. A kisebbségi lista a szavazatok arányában kap mandátumot. Ha azonban az általános szabályok szerint az adott kisebbségi lista nem jut mandátumhoz, akkor a lista már a mandátumszerzéshez szükséges

legkevesebb szavazat egynegyedének elérése esetén is mandátumot szerez. A kisebbségi listáról az egyéni választókerületben megszerzett szavazatszám alapján kapnak mandátumot a jelöltek.

A települési önkormányzatok választásánál a jelöltállításban, továbbá a polgármester, valamint a fővárosi, megyei közgyűlés tagjainak megválasztásában a kisebbségeket külön kedvezmény nem illeti meg, a mandátumokért a pártokkal; társadalmi szervezetekkel azonos feltételek mellett versenyeznek.

1. A kisebbségi önkormányzatok megválasztására a települési önkormányzatok választásával egy időben (egy napon) kerül sor. A kisebbségi önkormányzati választás kitűzését a kisebbségnek kezdeményeznie kell, kezdeményezés hiányában a választás nem kerül kitűzésre. A kezdeményezésre tíz nap áll rendelkezésre, melyet attól a naptól kell számítani, amely napon a köztársasági elnök kitűzi a települési önkormányzatok választását. A határidő jogvesztő, ezért különösen ügyelni kell arra, hogy a sajtó, a rádió, a televízió útján a kisebbségi szervezetek kellő időben tájékoztatást kapjanak a kezdeményezés szükségességéről és annak határidejéről. E cél érdekében a BM Országos Választási Irodája a választási füzetek 14. számában közreadta - 13 kisebbségi nyelven is - a kezdeményezés iratmintáját és az ehhez szükséges tudnivalókat. A választási füzetnek az említett száma mind a 3200 polgármesteri hivatalban rendelkezésre áll, így a kisebbségi választások iránt érdeklődő választópolgárok minden polgármesteri hivatalban teljes körű tájékoztatást kaphatnak.

A kisebbségi önkormányzatok választását öt választópolgár kezdeményezheti a település jegyzőjénél a polgármesteri hivatalban. A törvény előírása szerint a kezdeményezésnek tartalmaznia kell a kezdeményező nevét, lakcímét, személyazonosító jelét, továbbá saját kezű aláírását. A helyi választási bizottság a választást megelőző 45. napon dönt a kisebbségi önkormányzati választás kitűzéséről, és a törvényes feltételek megléte esetén köteles kitűzni a kisebbségi önkormányzati választást. A választáshoz kapcsolódó határidőket és határnapokat a helyi választási bizottság állapítja meg, és a helyben szokásos módon (helyi újság, kábeltelevízió, hangosbeszélő stb.) teszi közzé.

A kisebbségi önkormányzat tagjainak számát törvény állapítja meg: 1300-nál kevesebb lakosú településen: három fő; 1300-nál több lakosú településeken, beleértve a fővárosi kerületeket is: öt fő.

A kisebbségi önkormányzati választáson jelölt lesz minden választópolgár, aki a kisebbség képviselőjét - egyoldalú jognyilatkozattal-vállalja, és legalább öt választópolgár ajánlását összegyűjti. A jelöltajánlásra - a települési önkormányzati választással azonos módon - ajánlóív vagy ajánlólap (titkos ajánlás) szolgál. A kisebbségi önkormányzat megválasztására önálló szavazólap szolgál. A szavazólapra felkerül valamennyi kisebbségi jelölt, kisebbségenként önálló oszlopban, a jelöltek neve ábécésorrendben. A választópolgár érvényes szavazatot csak egy kisebbségre adhat le, és legfeljebb annyi jelöltre szavazhat, amennyi a megválasztható képviselőtestület létszáma. A jelöltek közül képviselő- a kislistás választás szabályai szerint - azok lesznek, akik a megválasztható képviselők száma szerint a legtöbb szavazatot kapták.

A kisebbségi önkormányzati választás érvényességi feltétele, hogy az adott kisebbségi kislistára tízezer vagy annál kevesebb lakosú településen legalább ötven, tízezernél több lakosú településen legalább száz választópolgár érvényesen szavazzon. Az érvényességi feltétel kisebbségenként külön-külön áll fenn, így például ha német, román és cigány kisebbségi választás is van, akkor 3 x 50, illetve 3 x 100 érvényes szavazólap szükséges ahhoz, hogy mindhárom választás érvényes legyen.

Ha a jelölés eredményeként nem volt annyi jelölt, mint a megválasztható képviselők száma, vagy az érvényes szavazólapok száma egy kisebbség vonatkozásában nem éri el az ötvenet, illetve a százat, akkor nem alakul meg a kisebbség önkormányzati képviselő-

testülete. A képviselő-testület megválasztására legközelebb az általános választást követő év novemberében kerülhet sor, feltéve, ha a választás kitűzését - a választás előtt legalább hatvan nappal - öt választópolgár kezdeményezi.

2. A nemzeti és etnikai kisebbség 9 tagú fővárosi önkormányzatát a fővárosi kerületek elektorai választják. Elektorok a kerületi önkormányzati képviselők, akiket kisebbségi képviselőként választottak meg, a kerületekben létrejött helyi kisebbségi önkormányzatok képviselő-testületének tagjai, valamint a külön erre a célra választott elektorok. Ha az adott kisebbség a főváros egyik kerületében sem hoz létre helyi kisebbségi önkormányzatot, akkor tíz, magát az adott kisebbséghez tartozónak valló és a fővárosban lakóhellyel rendelkező választópolgár kezdeményezésére választói gyűlést kell összehívni. A választói gyűlésen a kislistás választás szabályai szerint választják meg a képviselőket. A választás akkor érvényes, ha legalább száz, a fővárosban lakóhellyel rendelkező választópolgár érvényesen szavazott.

II. A nemzeti és etnikai kisebbségek országos önkormányzatának választására a települési önkormányzatok megválasztása után, legkésőbb 120 napon belül kerül sor. Az országos önkormányzat megválasztásának időpontját az Országos Választási Bizottság tűzi ki, az eljárási kérdések szabályozására a belügyminiszter rendeletet alkot.

Az országos önkormányzat tagjainak számát törvény állapítja meg. A választásban részt vehetnek a települési önkormányzatok kisebbségi képviselői, a helyi kisebbségi önkormányzati képviselők (beleértve a kisebbség fővárosi önkormányzatának képviselőit is), továbbá a szószólók, valamint az elektorok. Elektorok választására azokban a községekben, városokban kerül sor, ahol az adott kisebbségnek nincs települési vagy kisebbségi önkormányzati képviselője, illetőleg szószólója. Az elektort „választói gyűlésen” választják azok a választópolgárok, akik valamely kisebbséghez tartozónak vallják magukat. A választói gyűlést, a helyi választási bizottság hívja össze a települési választást követő 60 napon belül. A megválasztott elektorok részt vesznek a kisebbségi országos önkormányzat tagjainak megválasztásában.

A kisebbségek a választások alkalmával saját anyanyelvüket használhatják. A Belügyminisztérium Országos Választási Irodája a kisebbségeket érintő nyomtatványokat a kisebbségek nyelvén is elkészítteti. A szavazólapon - kérésre - a jelölt, illetőleg szervezetének neve a kisebbség nyelvén is szerepel.

A települési önkormányzatok választásári a kisebbségi jelöltek a választási kampányukhoz állami támogatást igényelhetnek. A támogatás összege jelötenként kétezer forint, amelyet a jelölt nyilvántartásba vételéről szóló helyi választási bizottsági döntés alapján a jegyzőtől lehet igényelni. A támogatás a független jelöltet is megilleti. A független jelöltek személy szerint, a kisebbségi szervezethez tartozó jelölt után járó összeget a kisebbségi szervezet kapja meg. A támogatás dologi kiadásokra (nyomda, útiköltség stb.) fordítható, személyi kiadást nem tartalmazhat.

Az önkormányzati választás időszakában valamennyi polgármesteri hivatalban választási információs szolgálat működik. Javasoljuk, hogy a kisebbségek képviselői vegyék fel a kapcsolatot az illetékes választási információs szolgálattal, munkacsoporttal annak érdekében, hogy minél részletesebb tájékoztatást kaphassanak a választás eljárási, technikai kérdéseiről.

Különösen fontos, hogy a települési önkormányzati választásokon valamennyi jelöltet állító kisebbségi szervezet, illetve kisebbségi független jelölt a szavazatszámoló bizottságba, továbbá a helyi választási bizottságba delegálja megbízottját, aki részt vesz a bizottság tevékenységében, és ellenőrizheti a választás tisztaságát, azzal a zökkenőmentes lebonyolítását.

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1997. 8. évf. 1.sz.

Kisebbségek	Anyanyelv szerint Főben		Az állandó népesség %-ában
	1980	1990	1990-ben
Szlovák	16 054	12 745	0,1228
Román	10141	8 730	0,0841
Horvát	20 484	17 577	1,1694
Szerb	3 426	2 953	0,0285
Szlovén, vend	3 142	2 627	0,0253
Német	31 231	37 511	0,3616
Cigány	27 915	48 072	0,4634
Örmény	..	37	0,0004
Görög	..	1640	0,0158
Bolgár	..	1370	0,0132
Lengyel	..	3 788	0,0365
Ukrán, ruszin	..	674	0,0065
Összesen	112 393	137 724	1,3275

Az ország lakónépessége

1980-ban: 10 709 463 fő

1990-ben: 10 374 823 fő

Kisebbségek	Anyanyelv szerint Főben		Az állandó népesség %-ában
	1980	1990	1990-ben
Szlovák	9101	10459	0,1008
Román	8 874	10 740	0,1035
Horvát	13 895	13 570	0,1307
Szerb	2 805	2 905	0,0280
Szlovén, vend	1 731	1 930	0,0186

Kisebbségek	Anyanyelv szerint Főben		Az állandó népesség %-ában
	1980	1990	1990-ben
Német	11 310	30 824	0,2969
Cigány	6 404	142 683	1,3743
Egyéb kisebbségek	16 369	19 640	0,1892
Összesen	70 489	213 111	2,0526

*Forrás: MAPSTAT Központi Statisztikai Hivatal szoftver, Budapest, 1992.

.. Az 1980-as népszámlálás alkalmával nem szerepelt a regisztrált adatok között.

A Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségek becsült száma

Kisebbségek	Létszám/fő
Cigány	40000 000
Német	200-220 000
Szlovák	100-110 000
Horvát	80-90 000
Román	25 000
Lengyel	10 000
Szerb	5 000
Szlovén	5 000
Bolgár	3 000-3 500
Görög	4 000-1500
Örmény	3 500-10 000
Ukrán	1 000
Ruszin	1 000
Összesen:	835 000-1 083 950

Forrás: kisebbségi szervezetek közlése.

*A kisebbségi önkormányzatok szám a megyénként és kisebbségenként az 1997. februári állapot szerint**

Megye	bolgár	cigány	görög	horvát	lengyel	német	örmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén	ukrán	összesen
Budapest	-	20	1	10	3	19	9	-	-	-	2	-	-	64
Főváros	1	1	1	1	1	1	1	-	-	1	1	-	-	9
Bács-Kiskun	-	12	-	9	-	13	-	-	-	2	1	-	-	37
Baranya	1	20	-	11	-	32	-	-	-	1	-	-	-	65
Békés	-	18	-	-	-	4	-	7	-	1	9	-	-	39
Borsod-Abaúj-Zemplén	1	87	1	-	1	2	-	-	1	-	6	-	-	99
Csongrád	-	6	1	-	-	1	-	2	-	4	1	-	-	15
Fejér	-	6	-	-	-	6	1	-	-	-	1	-	-	14
Győr-Moson-Sopron	-	5	1	4	-	9	-	-	-	-	-	-	-	19
Hajdú-Bihar	-	25	-	-	-	-	1	3	-	-	-	-	-	29
Heves	-	41	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	42
Jász-Nagykun-Szolnok	-	26	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	26
Komárom-Esztergom	-	3	-	-	2	11	1	-	-	-	7	-	-	24
Nógrád	-	18	-	-	-	1	-	-	-	-	12	-	-	31
Pest	1	28	1	2	-	22	1	-	-	9	7	-	-	71
Somogy	-	20	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24
Szabolcs-Szatmár-Bereg	-	47	-	-	-	1	1	-	-	-	1	-	-	50
Tolna	-	16	-	-	-	16	-	-	-	1	-	-	-	33
Vas	-	3	-	9	-	9	-	-	-	-	-	6	-	27
Veszprém	-	11	-	-	-	15	1	-	-	-	-	-	-	27
Zala	-	8	-	6	-	1	-	-	-	-	-	-	-	15
Összesen	44	421	6	56	7	163	16	12	1	19	49	6	-	760

*1996 folyamán megszűnt 32 kisebbségi önkormányzat, közülük egy német, a többi cigány önkormányzat.

Összefoglaló adatok az országos kisebbségi önkormányzatok megválasztásáról, 1995

Az elektori gyűlés időpontja	Kisebbség	Az összes elektor száma	A gyűlésen megjelent elektorok száma	A gyűlésen megjelent elektorok aránya	A jelöltek száma	Az országos önkormányzat közgyűlésének létszáma
Február 19.	Örmény	40	38	95	17	17
Március 1.	Bolgár	16	16	100	14	14
Március 3.	Szlovén	25	25	100	21	21
Március 4.	Görög	17	16	94	16	15
Március 4.	Lengyel	20	18	90	15	13
Március 11.	Német	751	589	78	60	53
Március 18.	Szerb	100	86	86	51	37
Március 25.	Román	68	62	91	59	53
Március 25.	Szlovák	241	206	85	72	53
Április 1.	Horvát	270	234	87	50	50

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1997. 8. évf. 1.sz.

Április 10.	Cigány	2	1	79	260	53
		153	695			
-	Ruszin	7	-	-	-	-
-	Ukrán	0	-	-	-	-

* Forrás: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.

Documents on the-history of the formation, election and functioning of the minority self-governments of Hungary

In keeping with law LXVII of 1993 about national and ethnic minorities in Hungary, the most important instrument of self-determination for minorities in Hungary is constituted by local and country-wide self-governments elected by them. The collection of documents published here was compiled from the archives of the Bureau of National and Ethnic Minorities which functions alongside the Office of the Prime Minister. The first part of the paper provides a summary of basic information on the 13 minorities officially acknowledged by the law (Romans, Germans, Slovaks, Croatians, Serbs, Slovenians, Romanians, Bulgarians, Greeks, Armenians, Poles, Ruthenians and Ukrainians). Subsequently the paper provides the text of the official information brochure prepared after the announcement of the minority self-government elections. The tables and maps show the results of local and country-wide minority self-government elections, and fact-sheets, as of February 1997, on the functioning of minority self-governments in a county by county breakdown, as well as according to minority groups.

WERNER HOLZER-RAINER MÜNZ

A magyar nyelvcsoport Burgenlandban

Múltjuk

A mai Burgenland 1921 óta Ausztria hét szövetségi tartományának egyike. Kilencszáz esztendeig ez a terület Magyarországhoz tartozott. 1918-ig Burgenland mai nyugati határa volt a választóvonal a Monarchia osztrák és magyar része között. 1921-től Burgenland keleti határa Magyarország és Ausztria közös államhatára.

Az 1991. évi népszámlálás szerint 1921 óta Burgenland lakosságszáma a körülbelül 295 ezer főről 271 ezerre csökkent. Az 1950-es évek közepéig a tengerentúlra irányuló több kivándorlási hullám tetemes népességvesztést okozott ebben a gyenge struktúrájú régióban. Az Amerikába történő kivándorlást az Ausztrián belüli migráció pótolja. A mai Burgenlandra a napi és heti ingázók magas aránya a jellemző, akik más szövetségi tartományban dolgoznak.

A mai Burgenland területén a magyar népesség körülbelül 900 évvel ezelőtt jelent meg. A magyar fegyveres parasztokat ezen a területen határvédő („speculatores”) funkcióval (Triber 1977) telepítették le a magyar uralkodók. A vármegyarendszer kiépülése után e települések nagy része újból elnéptelenedett (Filla 1982. 47.). Kivétel csupán a dél-burgenlandi Felsőőr (Oberwart), Alsóőr (Unterwart), Órisziget (Siget i.d. Wart) és a közép-burgenlandi Felsőpulya (Oberpullendorf), illetve Középpulya (Mittelpullendorf). A kisnemes magyar szabad parasztok utódai képezik mind a mai napig a burgenlandi magyar nyelvcsoport magját.

A XVIII. század elejétől az őri (Wart) és a közép-burgenlandi nyelvsziget mellett további zárt magyar települési területek alakultak ki a mai osztrák-magyar határ mentén keletkező majorságokban, különösen a Tóköz területén és a dél-burgenlandi pusztán. A XIX. század második felében a Kapuvár környékéről és a Kelet-Magyarországról betelepült földművesek, illetve napszámosok („béres”), valamint a földbirtokos nemesek alkalmazottai alkottak a majorságok területén társadalmilag és nyelvileg izolált magyar nyelvű közösséget. 1923-ban Burgenlandban még 38 majorság létezett (többek között Kleylehof, Paulhof, Edmundshof, Wittmannshof, Apetlonerhof, Albrechtsfeld) megközelítőleg tízezer főnyi magyar nyelvű népességgel. Őt e majorsági települések közül saját népiskolával is rendelkezett (Baumgartner 1989. 74.; Suppán 1983. 91.). A majorsági földművesek a magyar nyelvű társadalom hierarchiájának a legalsó fokán helyezkedtek el, legfelül pedig a magyar mágnáscsaládok (Esterházy, Draskovich, Batthyány, Pálffy, Erdődy és mások), az arisztokrácia képviselői állottak. A már említett észak-burgenlandi uradalmaik; valamint az Észak-, Közép- és Dél-Burgenlandban fekvő nagy kiterjedésű erdeik és másföldtulajdonaik a tartomány összterületének mintegy negyedét foglalták el a századfordulón. Bár ezek a földbirtokos családok politikai hatalmukat 1921 után elveszítették, gazdasági, társadalmi és kulturális dominanciájuk napjainkig érintetlen maradt.

A nyugat-magyarországi határterületen élő magyarok további jelentős csoportját a közhivatali tisztviselők (közigazgatás, bíróság, jegyzőség, oktatásügy, posta, közlekedés, hadsereg), a katolikus és evangélikus klérus, a szabad foglalkozási ágak képviselői (orvosok, patikusok, ügyvédek stb.), továbbá a kereskedők és iparúzők jelentős része alkották. Magyar iskolában képezték őket, s főként 1867 után nevelkedtek magyar nemzeti szellemben, bár közülük sokan nem származtak magyar családból, asszimilálódtak a magyar kultúrához, s kialakult bennük a magyar népcsoportozás való tartozás érzése (ún. „magyarónok”). A magyar nyelv a politikai és a társadalmi elit kommunikációs eszköze volt, amely csoportozás való tartozás megszabta a gazdasági-társadalmi pozíciót. Ez a csoport határozottan Burgenlandnak

Ausztriához való csatolása ellen foglalt állást, sokan közülük 1921 után áttelepültek Magyarországra. A magyar nyelvű lakosságon belül 1938-ig zsidó hitük miatt izolált csoportot képeztek a nagyrészt magyarnak számító zsidó szabadfoglalkozásúak, iparúzők, gyárosok (Gold 1970.; Baumgartner 1989. 76.). Magyar iparosok és szőlőművesek is voltak. Végül nagy csoportot alkotott az 1938 előtt Burgenlandban élő nyolcezer roma magyar, különösen Felső- és Alsóőrön. A helyi magyar népességbe éppoly kevésbé integrálódtak, mint a lokális társadalomba (Baumgartner 1989. 76.).

Összefoglalóan megállapítható, hogy a burgenlandi magyar nyelvcsoporthoz, illetve a nyugatmagyarokhoz nem alkottak homogén csoportot. Burgenland Ausztriához csatolásáig az itteni magyar népességnek teljes társadalmi struktúrája volt. Ez azonban egyáltalán nem volt átjárható. A főnemesség, a „magyarónok”, a kismemesi-paraszti népesség és a földművesek nemcsak térbelileg, hanem társadalmilag is egymástól elkülönülő világban éltek (Suppan 1983.; Gaál 1985.; Baumgartner 1989.).

A többnyelvűség mértéke 1921 előtt a nyugatmagyar megyében a nyelv presztízstől és a beszélő társadalmi helyzetétől függött. „Rendszerint azon népcsoportok tagjai rendelkeztek a legtöbb regionális nyelv ismeretével, akik nyelvük és kultúrájuk alapján a presztízsskála utolsó helyét foglalták el.” (Baumgartner 1993. 215.) Ebben az időszakban a romák gyakran három- vagy négy nyelvűek, a horvátok nagyrészt németül is és magyarul is beszéltek, a magyar és a német nyelvcsoporthoz tartozók a legjobb esetben kétnyelvűek (német-magyar), sőt részben csak egynyelvűek voltak. A magyar nyelvcsoporthoz tartozók között a kétnyelvűség egyértelműen nagyobb, mint a német nyelvű többségen belül (Baumgartner 1993. 216.). 1910-ben a felsőőri magyaroknak több mint fele (57 százalék) németül is tudott (Wallner 1926.), 1920-ban azonban a németnyelvűeknek mindössze 26,8 százaléka beszélt az akkori államnyelvet, a magyart (Szeberényi 1986. 13.).

Politika, kultúra, vallás

A németek és a magyarok viszonyát Burgenlandban mindig a mindenkorai belpolitikai viszonyok határozták meg. A XIX. század első felében a megyei hatóságok intézkedései arra irányultak, hogy a magyar nyelvet a magyar településterületeken kívüli iskolákban is elterjesszék. A magyar nyelv jelentős visszaszorulása, illetőleg a német nyelv térhódítása az iskolákban és a közigazgatásban 1848-1867 közé tehető, majd az 1867-ben Ausztria és Magyarország között létrejött kiegyezés után a magyarosítás politikája lendült offenzívába, amelynek csúcspontját az 1907-es magyar iskolatörvény (lex Apponyi) bevezetése jelentette (Baumgartner 1993. 218. ff.). Burgenland Ausztriához való csatolása 1921-ben ismét új helyzetet teremtett. A két világháború közötti időszakot erősen magyarellenes német nemzeti hangulat jellemezte. A burgenlandi magyarok nemzeti vagy nyelvi alapon történő politikai szerveződésére akkoriban nem került sor (Baumgartner 1989.).

Az 1920-as osztrák alkotmány a németet nyilvánította kizárólagos államnyelvvé. *A de facto* többnyelvű Burgenland helyzetében nem jelentett változást az Anschluss sem. A magyar nyelv használata a templomokban és a felekezeti iskolákban 1921 után is megmaradt, de a többi iskolából gyorsan kiszorult. A húszas, harmincas évekből származó községi jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy az első köztársaság időszakában a kisebbségi nyelveket belső hivatali nyelvként alkalmazhatták a túlnyomóan magyarok, illetve horvátok lakta területeken. Ezzel ellentétben az állami iskolákban és a tartományi hivatalokban 1921 után a német nyelv kizárólagos használatát követelték meg az oktatásban és a hivatalokban. A magyar többségű községek számára csupán az a kevésbé vonzó alternatíva maradt, hogy vagy saját maguk által finanszírozott anyanyelvi népiskolát működtetnek, vagy átalakulnak állami iskolává, amelynek kizárólagos nyelve a német. A katolikus-autoriter rendi állam (1934-38)

által 1937-ben kibocsátott kisebbségi törvény teremtette meg a feltételeket a magyarul beszélő népiskolai tanítók alkalmazására és javadalmazására. Ez azonban csak 1945-ben lépett életbe.

Miután Ausztriát a nemzetiszocialista Németországhoz csatolták (1938), romlott a kisebbségek helyzete. 1945 után is még hosszú ideig kevés történt az érdekükben. Nem hozott jelentős változást jogaik törvénybe foglalása tekintetében az 1955-ös osztrák államszerződés sem. Magyarokról és romákról ebben a dokumentumban egyáltalán nem esik szó. Többnyelvű helységnévtáblák, illetve magyar és horvátnyelvű törvénytövegek mind a mai napig nincsenek, a két- és háromnyelvű feliratok különlegességszámba mennek, a többnyelvű óvodák száma már az előtt csökkent, hogy hálózatuk kiépült volna.

A horvátokhoz hasonlóan a burgenlandi magyarok is lemondtak 1945 után a szóba jöhető hatalmak (Magyarország, Jugoszlávia, Szovjetunió) közbenjárásáról, védelméről azért, hogy az Osztrák Köztársaság iránti lojalitásukat illetően semmilyen kétely ne merülhessen fel. A hidegháború időszakában tovább súlyosbította a helyzetüket, hogy a fent említett országok kommunista irányítás alatt állottak, s ugyanakkor a Szovjetunió Kelet-Európában 1955-ig szövetséges megszálló hatalomként működött.

Az 1962-es iskolatörvény tovább csökkentette a magyar és a horvát nyelvhasználatot az oktatásban. A népiskola időtartamát nyolcra négy évre rövidítette, és helyette tíztől tizennégy éves korig tartó felső tagozatokat alakított ki, amelyek nem estek a kisebbségi törvény hatálya alá. Az 1976-os népcsoporttörvény a magyarok számára némi javulást hozott: először ismerték el etnikumként. Fenyegetettségük ellenére, vagy éppen amiatt, a horvátokat és a magyarokat Burgenlandban lényegesen kevesebb kisebbségi jog illeti meg, mint a tiroli németeket és a ladinokat Bozen tartományban. Ezenfelül ha más szövetségi tartományba költöznek, akkor a burgenlandi magyarok és horvátok elveszítik kisebbségi jogaikat, mivel ezeket az 1995-ös államszerződés és az 1976-os etnikai törvény szerint csak történelmi települési területeiken gyakorolhatják. Belgiummal és Svájcjal ellentétben a bécsi szövetségi hatóságok nem fektettek súlyt arra; hogy bizonyos számú magyar, illetve horvát, szlovén, szlovák vagy cseh anyanyelvű tisztviselőt toborozzanak. Csak a nyolcvanas évek vége hozott alapvető változást mind a kollektív öntudat, mind pedig a kisebbségi nyelvek elismertségét illetően. A kommunista uralom összeomlása a szomszédos országokban, valamint a határok megnyitása nem kis mértékben hozzájárult ehhez. Az osztrák televízió lokális programja 1984-től sugároz magyar nyelven. 1987-ben vezették be, elsőként a felsőpulyai gimnáziumban („Pannon Gimnázium”), a magyar nyelv oktatását. Emellett hat további felsőbb iskola van, amelyekben a magyar nyelv szabadon választható vagy választott kötelező tárgy. Ezeket követte végül 1992-ben a felsőőri két tannyelvű, magyar-német, illetve horvát-német gimnázium megnyitása. A felsőőri és a felsőpulyai iskolában kísérletképpen bevezették a magyar nyelvet mint kötelező tárgyat, amely hat további iskolában választható tárgy. Ezenkívül az egykori tíz (1938-ig) népiskola közül csak kettőben, Óriszigeten, illetve Alsóőrön fogják a magyart kötelező tárgyként tanítani. A felsőőri és a felsőpulyai két tannyelvű népiskolában éppúgy, mint hét további alsófokú oktatási intézményben, a magyar csupán szabadon választható tárgy.

1995-től új kisebbségi iskolatörvény hatályos Burgenlandban; amely számol az obligát két tannyelvű oktatás visszavonásának lehetőségével az autonóm horvát és magyar népcsoportok területén. Két magyar település, Felsőőr és Felsőpulya óvodáiban a magyar és a német nyelvet együtt használják, kétnyelvű gyermeknevelésről azonban a legkevésbé sem beszélhetünk. Magyartanárképzés nincs Burgenlandban. (A kétnyelvű nevelésről az óvodákban és az iskolákban lásd Kaiser 1993.)

A vasfüggöny lebontása óta az osztrákok az úgynevezett keleti nyelvek ismeretét pozitívan értékelik. A Magyarországgal való kapcsolatok normalizálódása gyakoribbá tette az érintkezést a szomszéd országok között, és keresletet teremtett a magyarul beszélő burgenlandi munkaerő iránt. Mivel az 1960 után született magyar anyanyelvű generáció

mindenekelőtt a helyi dialektust ismeri, az irodalmi nyelv közvetítése szempontjából különösen nagy jelentőségre tettek szert a középiskolák.

A horvátokkal ellentétben a burgenlandi magyaroknak 1968 óta van saját kulturális egyesületük (Burgenlandi Magyar Kultúregyesület). Javaslatukra jött létre - mint az első törvényesen megalapított tanácsadó testület - a magyar népcsoport-tanácsadó. Az egyesület tevékenységét a pénzhiány és a XX. századi magyar emigránsok vitatott státusa korlátozta. A burgenlandiak ugyanis egészen 1992-ig nem ismerték el a Bécsben és más nagyvárosokban élő magyar emigránsokat népcsoportjuk részének. A burgenlandi magyar kulturális egyesület, valamint az alsóőrsi és őriszigeti két tannyelvű népiskola tevékenysége mellett jelentős szerepet játszott az egyház is a burgenlandi magyar nyelvcsoporthoz megőrzésében.

A magyar települések Burgenlandban egyáltalán nem képeztek, illetve képeznek kulturális exklávékat. A népmese- és dalkincs, a táncok és a szokások rokonságot mutatnak a környező nem magyar települések kultúrájával. Például csárdást csak a felsőőri magyarok táncolnak, a többi burgenlandi magyar táncművészetére, amely éppúgy átvette a mindenkori divatos táncokat, mint a német nyelvű többség, egyáltalán nem jellemző (Gaál 1977. 325. f.). Másrészt vannak, illetőleg voltak a legtöbb kulturális jelenség vonatkozásában a burgenlandi magyarokra jellemző sajátosságok (népviselet, táncok, specifikus magyar ételek stb.). Egyértelműek a különbségek az unumákok kultúrájához képest (saját népviselet, néptáncok, jellegzetes magyar ételek stb.). Jelentősen eltér a dél-burgenlandi magyar településforma a többi népcsoporttól („nagy családos település” Gaál 1977.).

Abban, hogy a burgenlandi magyar népcsoportokban nem fejlődött ki az összetartozás érzése, heterogén társadalmi struktúrájuk mellett vallási inhomogenitásuk is szerepet játszott. Ma a magyar nyelvűek három felekezethez tartoznak: a római katolikushoz (Alsóőrön és Közép-Burgenlandban), az evangélikus-lutheránushoz (Őrisziget) és a kálvinista-reformátushoz (Felsőőr). 1938-ig a burgenlandi zsidók nagy csoportja magyar nyelvű volt. A vallási különbségek kihatottak a magyar nyelvcsoporthoz való hűség viszonyokra. „A protestáns őriszigetiek és a katolikus alsóőriek vagy a kálvinista felsőőriek között csaknem lehetetlen volt a házasság, pedig szomszédos községek.” (Baumgartner 1989. 73.)

A magyar nyelvhasználat a népszámlálások adataiban

Az 1991. évi népszámlálás szerint 4973 burgenlandi - ez az osztrák állampolgárságú burgenlandi népesség 1,9 százaléka - a magyart (nagy részben a némettel kombinálva) nevezte meg köznyelvként. A külföldieket is számítva összesen 6763 személy használja Burgenlandban a magyart (ÖSTAT 1993.). Az 1991-es népszámlálás szerint 239 097 burgenlandi a németet használja köznyelvként (ebből 237 516 az osztrák = 90,3 százalék), 19 460-an (közülük 19109 osztrák = 7,3 százalék) a horvátot (beleszámítva a némettel való kombinációt is) nevezte meg köznyelvként.

Burgenlandban az autochton magyar nyelvcsoporthoz aránya a német-nyugatmagyar, illetve a burgenlandi népesség körében a XX. század folyamán 9,1 százalékról (1910) 1,5 százalékra csökkent (1981). Csupán az 1991. évi népszámlálás jelezte a trend megfordulását (*I. táblázat*).

Az 1910. évi népszámlálás még 26 ezer magyar anyanyelvű személyt mutatott ki. Akkoriban a német nyugatmagyar népességnek csupán a háromnegyede tartozott a német nyelvcsoporthoz. A magyar népesség visszaszorulása közvetlenül Burgenlandnak Ausztriához való csatolása után, a XX. század elején zajlott le. Döntő szerepet játszott ebben egyrészt a tisztviselők, vasutasok és katonák, jószágigazgatók, továbbá a magyar intelligencia osztrákellenes érzelmű tagjainak el-, illetve visszavándorlása Magyarországra. Másrészt a mezőgazdasági birtokok racionalizálása és a jobb kereseti lehetőségek reménye sok magyar majorsági munkást arra ösztönzött, hogy a szomszédos alsó-ausztriai ipari régióba és Bécsbe

vándoroljon (Suppan 1983. 82. ff.). A magyarelles hangulat és a Burgenland elnémetesítésére törekvő nemzetiszocialista rezsim iskolapolitikai intézkedései is jelentős mértékben hozzájárultak a magukat magyar anyanyelvűnek vallók számának csökkenéséhez és a magyar nyelvcsoport kétnyelvűvé válásához. A háború után a burgenlandi magyar népesség aránya a társadalmi-gazdasági változás ellenére többé-kevésbé állandó maradt. Sőt az 1961-es népszámlálás az 1956-57-es Magyarországról érkező menekülthullám miatt enyhe emelkedést mutatott. Csak az 1971-es és 1981-es népszámlálás között vált érzékelhetővé a magyarnak mint köznyelvnek a visszaesése.

1. táblázat *A magyar nyelv a népszámlálásokban (belföldi)*

Év	Abszolút szám	Százalék
1910	26 225	9,1
1920	24 930	8,4
1923	14 931	5,2
1934	10 442	3,2
1939	8 346	2,9
1951	5 251	1,9
1961	5 629	2,1
1971	5 447	2,0
1981	4 025	1,5
1991	4 973	1,8

1910; 1920: magyar népszámlálás, anyanyelvre” vonatkozó kérdés.

1923: osztrák népszámlálás, a „gondolkodás nyelvére” vonatkozó kérdés.

1934: osztrák népszámlálás, „a nyelv, amelynek kultúrköréhez a kérdezett tartozónak érzi magát”.

1939: birodalmi német népszámlálás, „anyanyelv”.

1951-91: osztrák népszámlálás, „köznyelv”. (Többféle adatmegjelölés lehetséges.)

Források: Magyar Statisztikai Közlemények, ÖSTAT 1993., Filla 1982., Hanika 1986., Holzer-Münz 1993., Suppan 1983.

A magyar és a horvát népcsoport nyelvének ismerete a mai Burgenlandban egyértelműen szélesebb körben elterjedt, mint azt az 1991. évi népszámlálás eredményei sejtetik. Ezt mutatják az 1990-es mikrocenzushoz végzett pótlólagos vizsgálatok és az 1991-es, a nyelvismerettel és a nyelvhasználattal kapcsolatos burgenlandi kutatások (Holzer-Münz 1993. 19. ff.). A több mint 270 ezer burgenlandiból 16 700 személy beszél vagy ért magyarul (6,1 százalék), s több mint 24 ezren (9,0 százalék) beszélnek vagy értenek horvátul. Kizárólag németül tud kereken 232 ezer személy, ez a tartomány népességének 84,9 százaléka (2. táblázat).

2. táblázat *Nyelvismeret Burgenlandban 1990-91*

Nyelvismeret	Abszolút szám	Százalék
Csak német (összesen) ¹	231 893	84,9
Horvát is (összesen) ²	24 459	9,0
passzív	1 595	0,6
aktív	22 864	8,4
Magyarul is (összesen) ²	16 737	6,1
passzív	2 276	0,8
aktív	14 461	5,3
Burgenland összesen	273 089	100,0

¹ Csak német és a német más nyelvvel (a horvát és a magyaron kívül).

² Összesen 1977 személy magyarul is, horvátul is beszél, ebből 121 csak passzívan; ezeket teljes egészében felosztottuk.

A magyar nyelvismerettel rendelkező burgenlandiak közül 14 500 használja a nyelvet aktívan, 2300-uknak csupán passzív a nyelvtudása. Összesen kétezer burgenlandi beszél és ért magyarul és horvátul is. Ezen magyarul beszélők egy része nem tekinthető szűkebb értelemben a burgenlandi magyar etnikai csoport tagjának. A nem magyar anyanyelvűek főként népiskolában tanultak meg magyarul; a két világháború között felsőbb iskolába is Nyugat-Magyarországon jártak, anélkül, hogy magukat a burgenlandi magyar nyelvcsoporthoz tartozónak érezték volna. Az 1930 előtt született, 1991-ben magyarul tudó személyek 23 százalékának sem a magán-, sem pedig a közösségi életében nem játszott szerepet a magyar nyelv.

A magyar nyelvcsoport legfontosabb lakóterületei ma Dél-Burgenlandban, a felsőőri nyelvszigeten vannak: Felsőőr kerületi székhelyen, annak szomszédságában, Alsóőrön és a közelben fekvő Őriszigeten, Vörösvár község (Rotenturm a.d. Pinka). Alsóőr a maga 66 százalékos magyar népességével az egyetlen többségében magyarul beszélő község Burgenlandban. További viszonylag zárt burgenlandi magyar települési területek vannak Közép-Burgenlandban, Felsőpulya kerületi központban, illetve Középpolyán.

Észak-Burgenlandban, Kismarton (Eisenstadt) tartományi központban a tartományi átlag felett van (1991. évi népszámlálás) a magyarul beszélők aránya: körülbelül 250 lakos, az osztrák állampolgársággal rendelkező városi népesség 2,4 százaléka. Neusiedl járásban a magyar nyelvűek, elsősorban a majorsági munkások utódai, lényegében hat községben élnek. Viszonylag legmagasabb a magyarság aránya Boldogasszonyon (Frauenkirchen) és a Tóközben Tarcsa (Andau), valamint a Fertő tó északi részén fekvő Pándorfalu (Parndorf) községben.

A magyar nyelvismeret területi megoszlását illetően világos elkülönülés állapítható meg. A magyarul tudók kereken 60 százaléka a kilenc burgenlandi kerület, illetve város közül kettőben koncentrálódik: Oberwart és Neusiedl körzetben él a 16 700 magyarul tudó burgenlandi közül 10 500 (Holzer-Münz 1993. 21. f.).

A magyar nyelv presztízse a német-nyugatmagyar, illetve a burgenlandi területeken mindig a beszélők társadalmi helyzetével állt szoros kapcsolatban. A magyar nemesfamíliák tagjai és leszármazottai, de a „magyarónok” gyerekei és unokái számára is a magyar nyelv máig elittudatuk része maradt. Tekintettel a modern Burgenland reális társadalmi és politikai viszonyaira, mindez sokuknál csakugyan többet jelent nosztalgikus emlékezésnél és korábbi társadalmi állásuk szimbólumánál.

Az első köztársaság végéig a magyar kisnemesség mint az egykori privilegizált szabad rend tagja nagyrészt megőrizhette hagyományos rendi-lokális és nyelvi öntudatát. A magyar nyelvnek a nemzetiszocialista rezsim általi tiltása a közéletben először ingatta meg ezt az identitást nagymértékben. Ehhez járult még, hogy a megváltozott gazdasági viszonyok következtében az egykor kedvező helyzetben levő felsőőri és közép-burgenlandi parasztok életkörülményei a második köztársaság időszakában megromlottak. Sokan lettek mellékfoglalkozású gazdálkodók. A fiatalabb, szociálisan mozgékonyabb generáció számára a magyar a hétköznapiakban használhatatlan nyelvvé vált, amivel „csupán a paraszti munka végezhető alapos német nyelvismeret nélkül”. (Gál 1977. 317.) A német nyelv egyértelmű presztízsrre tett szert, ismerete gazdasági és társadalmi sikert ígért, a felsőbb iskolai és szakmai képzést és a munkahelyet a háború utáni időszakban születettek túlnyomórészt a német nyelvű világban találták meg. Ez az új öntudat megerősítette ezen községek kétnyelvűségét, amelynek folyamata a felekezeti magyar iskolaügy nemzetiszocialisták általi felszámolása miatt indult meg. Susan Gál a nyelvcserevel kapcsolatos felsőőri terepkutatásai során megállapította (1977), hogy 1974-ben a fiatal kétnyelvű szülők arra gondoltak, hogy gyermekeiket magyar befolyástól mentes, tiszta német nyelvre taníttassák.

Lényegesen korábban - már a húszas, harmincas években - megkezdődött az észak-burgenlandi majorsági munkások nyelvcsereje. E német nyelvi hatástól elzárt, szociálisan

deklasszált réteg számára stigmának tűnt magyar anyanyelve. A társadalmi felemelkedés sokak számára csak az asszimiláció, a kivándorlás vagy az ipari körzetekbe való költözés által tűnt lehetségesnek. Hármat az öt egyosztályos magyar majorsági iskola közül 1938-39-ig bezártak. Sokan, akik a tartományban maradtak, később korlátozott mértékben használták anyanyelvüket a nyilvánosság előtt. Az, aki Bécsbe vagy Alsó-Ausztriába vándorolt át, vagy csak német nyelvű településre költözött, anyanyelvével a hétköznapokban egyébként is keveset kezdhetett.

A magyar kisebbség társadalmi szerkezete

A burgenlandiak azon csoportja, amely beszél vagy legalább ért magyarul (2. táblázat), egyértelműen idősebb, mint a csak németül tudók csoportja. 1990-91-ben csak 10 százalékuk volt 15 év alatti, s 45 százalékuk 60 év fölötti. A magyarul beszélő népességben mind a gyermekek és fiatalok, mind pedig a középkorúak alulreprezentáltak. Az életkori struktúra nem csupán a magyar nyelv kisebb mértékű továbbadását tükrözi a nyelvcsoporton belül. Az idősebbek itt is azért vannak túlsúlyban, mert egyrésztük nem a szülői házban, hanem az iskolában, idegen nyelvként tanult meg magyarul.

A társadalmi struktúra szempontjából ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvűek között szembeötlően több a nyugdíjas (44 százalék), mint a német nyelvűek között (19 százalék). Ellenben láthatóan alulreprezentáltak a tanulók és az egyetemisták (magyar: 11 százalék, német: 17 százalék) körében. Még nagyobb a diszkrépancia az iskoláskor előtti gyerekek körében (magyar: 1 százalék, német: 8 százalék), ami a burgenlandi magyar nyelvcsoport egyértelmű veszélyeztetettségét mutatja. A magyarul tudók csoportjának előregedése - a munkaképes korúak csekély aránya - az önállóak és az alkalmazottak átlagon aluli arányában is megmutatkozik (magyar: 31 százalék, német: 42 százalék). A 113 ezer burgenlandi nő és férfi, akik 1990-91-ben a szövetségi tartományon belül, illetve kívül dolgoztak, nagy többsége nem önálló (80 százalék és 4 százalék ipari tanuló). Nem egészen 16 százalék önálló (beleértve a segédeket). A legnagyobb az önállóak és a segédek aránya a német nyelvűek között. Ezzel ellentétben a magyar nyelvűek nagyobb számban (magyar: 13 százalék, német: 11 százalék) dolgoznak hivatalnokként. Az alkalmazottak és a szakmunkások arányában alig van különbség, ellenben a foglalkozási és a társadalmi hierarchia alsó fokán igen. A magyar nyelvűek között több (27 százalék) a betanított és a segédmunkás, mint a német nyelvűek között (21 százalék). Érdekes módon a mezőgazdasági és erdőgazdasági dolgozók aránya relatíve a legmagasabb (11 százalék), míg a magyarul tudó személyek foglalkoztatottsága a szolgáltatási szektorban magasabb az átlagnál (magyar: 57 százalék, német: 46 százalék). Az 1950 és 1975 között született nemzedék magyarul beszélő tagjai átlagosan valamivel képzetebbek, mint a németül beszélők. Ezt mutatja mind a felsőfokú végzettségük magasabb aránya, mind az érettségizettek tartományi átlagot meghaladó száma.

A körülbelül 12 ezer tíz év feletti burgenlandinak, akiket szűkebb értelemben a magyar nyelvcsoporthoz tartozónak tekinthetünk, több mint fele használja a közéletben (község, templom vagy munkahely) a magyar nyelvet (is). Miközben Neusiedl körzetében a magyar nyelvet csak a magánszférában, Felsőőr és Felsőpulya környékén túlnyomórészt a nyilvánosság előtt is használják. Bár a közéletben és a templomban a magyar a horvátnál kevésbé elterjedt, a kisebbségi nyelvek munkahelyi és gazdasági életben való használatában ilyen különbséget nem találunk. Éppen az utóbbi területen szembetűnő a magyar nyelv jelentőségének növekedése a burgenlandi munkavállalók számára. Adatokkal bizonyítható, hogy a fiatalabb generáció munkahelyén ismét valamivel gyakrabban beszél magyarul, és hogy a magyar nyelvű felsőőriek munkavállalásában szerepet játszik a magyar nyelvtudás (47 százalék, 35,6 százalék). Az Ausztria és Magyarország közötti határ- és úti forgalom

liberalizálása óta Felsőőr vonzereje egyértelműen megnőtt a szomszédos régió fogyasztói és iparosai szemében.

Összességében a burgenlandi társadalom a magyar nyelvűeknek, ha informális keretek között is, de lehetőségeket kínál arra, hogy magyarul beszéljenek. Mindez azok magas arányából derül ki, akik alkalomszerűen magyarul beszélnek (86 százalék). Utazás közben tíz magyarul tudóból nyolc (78 százalék) használja nyelvismeretét. Ez kétségtelenül Magyarország földrajzi közelségéből fakad.

A mai magyar nyelvhasználat

Tízből négy házasságban, illetve életközösségben a partnerek egyike (42 százalék) nem érti a magyar nyelvet. A vegyes házasság vagy élettársi kapcsolat egyértelműen korrelál az életkorral: lényegesen több fiatal (62 százalék) él vegyes párkapcsolatban, mint idősebb (18 százalék). A homogenitás mértéke elsősorban az egyes települések nyelvcsoportjának erősségétől függ. Azt, hogy milyen szerepet játszhat a magyar nyelv a házasságban vagy az életközösségben, világos módon az befolyásolja, hogy a partner érti-e a kisebbségi nyelvet. A magyar nyelvűek 15 százaléka a partnerével való beszélgetésben csak a németet használja, akkor is, ha mindketten tudnak magyarul. Azok számára, akik a házasságban, illetve az élettársi kapcsolatban a magyar nyelvet használják, ez a nyelv domináns szerepet játszhat: döntő többségük azt állítja, hogy a partnerével gyakran beszél magyarul. A magyar nyelvű anyáknak és apáknak csupán a fele beszél gyakran, illetve időnként magyarul. A döntő ebből a szempontból elsősorban az, hogy mindkét szülő kétnyelvű-e, vagy csak egyik beszél a kisebbségi nyelvet.

Azok a burgenlandiak, akik tudnak magyarul, sokkal kevésbé intenzíven kísérik figyelemmel a médiumokat, mint például a német nyelvű többség. Csupán 32 százalékuk olvas magyar nyelvű könyvet, folyóiratot, újságot, és 33 százalékuk hallgat rádiót, illetve 28 százalékuk néz tévét. Az osztrák televízió magyar adásainak mérsékelt nézettsége a szűkös kínálatra is visszavezethető (nincsenek naponta adások). A nyelvcsoport egy része ehelyett rendszeresen a Magyarországon készített és sugárzott rádió- (22 százalék) és tévéadásokat (26 százalék) hallgatja-nézi.

Felsőőr, az egykori határőr-település magyar dialektusában, amely már több mint 800 esztendeje, főként Kőszeg XVI. századi török ostroma óta (Imre 1977. 305.) teljesen el van zárva keletről a magyar nyelvterülettől, mind a mai napig őrzi a XVI. századi magyar nyelv jellegzetességeit. Másrészt a burgenlandi magyarságot mindig német nyelvi környezet vette körül, ahonnan új szavakat és fordulatokat vett át. Bár Felsőőr magyar települései nagyon közel fekszenek egymáshoz, ezek a helyi magyar dialektusok - különösen a kiejtésben - vitathatatlan különbségeket mutatnak. A különbségek a községek lakóinak vallási hovatartozásából fakadnak. A kálvinista-református prédikátorokat és iskolamestereket korábban nagyrészt Pápán képezték, a katolikus Alsóőr egyházi adminisztráció szempontjából a vasvári egyházmegyéhez tartozott. Őrsziget ezzel szemben mint evangélikus-lutheránus egyházközség az északnyugat-dunántúli lutheránus településekkel, egyúttal egy egészen más dialektussal állt kapcsolatban (Imre 1977. 308.).

Az alábbi példák a felsőőri burgenlandi magyar dialektus sajátosságait pontosabban Felsőőr község dialektusát - dokumentálják, s ha külön nem jelezzük, Imre Samu *A felsőőri magyar dialektus* című tanulmányából származnak (Imre 1977.).

A legfontosabbak a felsőőri dialektus és a magyar köznyelv hangrendszerét illető különbségek:

Az *ó*, *ő*, *é*, hosszú magánhangzók helyett a felsőőri dialektusban gyakran *az uo*, *üö*, ie diftongusokat ejtik: *juo*, *kiez*, ahelyett, hogy *jó*, *kéz*. Az *e* helyett a német jövevényszavakban gyakran *ee*-t vagy *ie*-t hallani: *reen*. Az *ez* mutatónévmás és az *el* igekötő *e*-je elé a felsőőri

dialektusban egy j-hang lép: *jerre, jeladom*, ahelyett, hogy *erre, eladom*. A felsőőri magyar legegységertelműbb ismertetőjegye, hogy a *ty* és *agy* helyett *cs-t* és *dzs-t* használ: *bácsám, ádzs*, ahelyett, hogy *bátyám, ágy*. Alsóórsön és Óriszigeten ezzel szemben ez a kiejtés nem jellemző. Az *i* hang gyakran lép az irodalmi nyelvi *e* helyére: *kefi*, kefe helyett. Az *o* helyett gyakori az *a* vagy fordítva.

Ami a szóképzést illeti, a felsőőri magyarban a *-dos, -des, -dös* végződés *-doz, -dözzé* alakul: például *fogdoz, lögdöz*. A magyar irodalmi nyelvi *-tat, -tet* műveltető képző esetenként *-at, -et* lesz, például *ropogat*. A felsőőri nyelvjárásban teljesen ismeretlen a *-val, -vel* rag, és a *-ve*, illetve a *-je* ősi forma pótolja. Azaz *autóve megyek* és nem *autóval megyek* (Baumgartner 1993. 231.). Különbség van a többes birtokos jelzésében is, amely például *-aim* helyett *-iek* lesz, például *liányokiek* „lányaim”.

A szókinccset illetően a magyar nyelvjárásban mind a magyar nyelv archaikus formái (például *eves, hieb, keszkönyüö*), mind sajátos felsőőri szóalkotások (vastagborsuo, kelep) fennmaradtak.

Különösen jellemző a burgenlandi magyar dialektusra a német jövevényszavak nagy száma. Az átvételek gyakoribbá váltak az egykor egynyelvű magyar falvak kétnyelvűsödése következtében a harmincas évek vége körül. A paraszti életforma mindinkább háttérbe szorult, a modern élet vívmányai, tárgyai pedig új fogalmakat igényeltek. A szóalkotás rendszerint úgy zajlott le, hogy a német szavakat magyar végződéssel látták el, és így iktatták a magyar köznyelvbe (Imre 1977. 311.). Bár a standard magyar nyelv fejlődése során az osztrák németből sok szót kölcsönzött és asszimilált, Imre kimutatta, hogy a felsőőri magyar nyelvbe jelentékeny számú német jövevényszó nem a magyar irodalmi nyelv közvetítésével került bele (mivel ezek egy része ott nem is fordul elő), hanem a szomszédos dél-burgenlandi német dialektusból ered. Ezt a tendenciát a második világháború utáni új geopolitikai helyzet felerősítette, amikor is a Magyarországgal való kapcsolat a vasfüggöny miatt évtizedekre megszakadt.

A leggyakrabban igét és főnevet kölcsönöztek a németből, más szófajok átvétele viszonylag ritka. Csaknem az összes ige *-l* végződést kapott, úgymint *foarul* „fahren” vagy *pittül* „bitten”. A következő leggyakoribb kölcsönzött szófaj a főnév, amely gyakran veszi fel a *-li* vagy a *-ni* végződést, mint például, *flekkelli* „Fleckkerl”, *vinkli* „Winkel”, *rentni* „Rente”. Szemantikai eredetük alapján ezek a szavak a következő csoportokba sorolhatók: étel- és italelnevezések (*prezbuost* „Prewurst”, *foarfelli* „Foafel” = „Teigflocke”, *kráhell* „Kracherl” = Brause); gyümölcsök (heccelli „Hetscherl” = „Hagebutte”); ruha (*suorc* „Schurz”); háztartási eszköz, szerszám, mezőgazdasági eszköz (*eszcajg* „Esszaig” = „Eßzeug”, *vájdling* „Waidling” = „große Schüssel”, *siërhokli* „Schirhagl” = „Schürhaken”); a modernizáció éveiben keletkezett elnevezések gépek, intézmények, hatóságok, foglalkozások stb. megjelölésére. Bár a magyar évszázadokon át az elit nyelve és 1867-1921 között a mai Burgenland államnyelve volt, a burgenlandi német köznyelv viszonylag kevés magyar nyelvi elemet vett át. Ezek olyan kifejezések és beszédfordulatok, mint például a *bieresch, die maschik Seitn, Bokantsch* (Baumgartner 1993. 230.), kiváltképpen felkiáltások (például *nohát!*), nevek (például *Laci, Sanyi*) és személyes megszólítások (például *bácsi, néni*) (Gál 1977. 314.).

Manapság a teljes burgenlandi magyar népesség német nyelvű is. A helyi magyar dialektus vagy a magyar irodalmi nyelv mellett beszéli a burgenlandi német dialektust és/vagy a német irodalmi nyelvet. A két nyelv tájnyelvi és irodalmi variánsán kívül Felsőőron elterjedt az úgynevezett „pidgin” magyar, amely a német szerkezetek és lexémák átvételének egy furcsa formája (Gál 1977. 314.). Összességében a kétnyelvű burgenlandi népesség nyelvi forrásai a következő öt pontban foglalhatók össze: 1. a német irodalmi nyelv osztrák variánsa; 2. a burgenlandi német dialektus; 3. a „pidgin” magyar, német elemekkel; 4. a burgenlandi magyar dialektus; 5. a magyar irodalmi nyelv (vö. Gál 1977. és Baumgartner 1993.).

A burgenlandi magyar népesség kétnyelvősége függ a nemzedéki hovatartozástól és a társadalmi ismertetőjegyeiktől. Az 1921 előtt született generáció a lokális magyar dialektus mellett ismeri az iskolában tanult magyar irodalmi nyelvet. Német nyelvi ismeretei azonban többnyire a helyi dialektuson nem terjednek túl. A „magyarónok” csoportja rendszerint a magyar és a német standard nyelvet és a burgenlandi nyelvjárást egyaránt beszéli. A középgeneráció (az 1960 előtt születettek) gyakran a német-magyar kétnyelvőségnek mind az öt formáját gyakorolja, míg az ifjabb (1960 után született) nemzedék, amely többnyire nem részesült magyar nyelvi oktatásban, a magyar irodalmi nyelvet alig ismeri. Az 1945, 1956 és 1989 után Magyarországról és Erdélyből bevándorlók mindenekelőtt a magyar és a német irodalmi nyelvet (Baumgartner 1993. 230. f.), illetve szülőföldje dialektusát beszélik.

Fordította: Nagy Ildikó

IRODALOM

- Baumgartner, Gerhard: Idevalósi vagyok. Einer, der hierher gehört. Zur Identität der ungarischen Sprachgruppe des Burgenlandes. In: *Identität und Lebenswelt. Ethnische, religiöse und kulturelle Vielfalt im Burgenland*. Hg.: Baumgartner, G.-Müllner, E.-Münz, R. Eisenstadt 1989. 69-84.
- Baumgartner, Gerhard: Prolegomena zum Sprachverhalten ungarischsprachiger Burgenlander. In: *Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland*. Hg.: Holzer, W.-Münz R. Wien 1993. 215-235.
- Benkő Loránd-Lőrincze Lajos: *Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817-1949*. Budapest 1961.
- Filla, W.-Flaschberger, L.-Pachner, F.-Reiterer, A. F.: *Am Rande Österreichs*. Ein Beitrag zur Soziologie der österreichischen Volksgruppen. Wien 1982.
- Gaál Károly: Zur Volkskultur der Magyaren in der Wart. In: *Die Obere Wart*. 325-350.
- Gaál Károly: *Kire marad a kisködmön?* Szombathely 1985.
- Gál, Susan: Der Gebrauch der deutschen und ungarischen Sprache in Oberwart. In: *Die Obere Wart*. 313-324.
- Gál, Susan: *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York 1979.
- Gold, H.: *Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes*. Tel-Aviv 1970.
- Hanika, A.: Volkszählung 1981. Umgangssprachen in Österreich. *Statistische Nachrichten* 1986. 1. 4-8. (Berichtigte Ergebnisse).
- Holzer, W.-Münz, R. (Hg.): Landessprachen: Deutsch, Kroatisch und Ungarisch im Burgenland. In: *Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland*. Wien 1993. 19-85.
- Holzer, W.-Münz, R. (Hg.): *Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland*.
- Imre S.: *A felsőöri nyelvjárás*. Budapest 1971.
- Imre S.: Der ungarische Dialekt der Oberen Wart. In: *Die Obere Wart*. 305-312.
- Kaiser, A.: Zweisprachige Erziehung in Kindergarten und Schule. In: *Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland*. 243-265.
- Suppan, A.: *Die österreichischen Volksgruppen*. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert. Wien 1983.
- Szeberényi, L.: *Die ungarische Volksgruppe im Burgenland und ihr volksgruppenbeirat*. Wien 1986.
- Triber, L. (Hg.): *Die Obere Wart*. Oberwart 1977.
- Wallner Ernő: A felsőörvidéki magyarság település. *Földrajzi Közlemények* 1926. 54. 1-36.

WERNER HOLZER - RAINER MÜNZ

The past and present of the Hungarian language group in Burgenland

The future of the Hungarian language group of Burgenland may be decided by three important factors: 1) the extent of the protection of formal and material rights actually extended to this linguistic minority; 2) the social attractiveness and everyday practical significance of the Hungarian language; 3) the interest of the language group in defining itself as a minority and to avail itself of the rights deriving from this. The alternative is voluntary or forced linguistic assimilation. An important indicator of the wish to define themselves as a group is the readiness of parents to pass on the mother (or family) tongue to the children. In

this respect the case is unequivocal: out of 10 children born after 1994 the parents of 4 (45%) pass on their minority language to their children.

SZESZTAY ÁDÁM

Párthatározat a szlovákiai magyar kisebbség helyzetéről 1959-ből

Miközben Bukarestben a Babeş és a Bolyai Egyetem összeolvasztása érlelődött, Pozsonyban a Szlovák Kommunista Párt (SZLKP) Központi Bizottságának (KB) irodája¹ határozatot hozott a magyarokról, amely - legalábbis látszólag - elejétől végéig egyenjogúságukkal foglalkozott.

A határozatot a párton belül ekkor még egészen szokatlan módon propagálták: kétnyelvű brosrút adtak ki, amelyben a szlovák szöveg magyar tükörfordítása is helyet kapott.² E brosrúában az alábbiakban közreadott határozaton kívül kinyomtatták azt a jelentést is, amelyet az iroda a határozathozatal előtt elfogadott, és amely a határozatnál is következetesebben szorgalmazta a kétnyelvűséget a közigazgatásban, illetve a helységnevek feltüntetésében.³ A fordítás Pozsony kivételével magyar helységneveket használt. Mindez nem a budapesti diplomácia nyomására, még csak nem is megnyerésére történt: a pozsonyi magyar főkonzult majdnem egy hónappal a döntés után rendelték be a pozsonyi pártközpontba, és kezébe nyomtak egyet a brosrútból, majd külön kérésére kapott még két példányt, hogy tájékoztathassa a magyar fővárost.⁴ Maga. a határozat azonban nem jelentett áttörést, fordulatot a kisebbségi politikában. Hasonló szellemű intézkedések, illetve megnyilvánulások egy év óta szinte gyakorta jelentkeztek. A római szerkesztésű Katolikus Szemle 1958-ban hírt adott arról, hogy előkészületek folynak a magyar helységek szlovák nevének revíziójára.⁵ A határozathoz hasonló szellemű felszólalások hangzottak el az SZLKP 1958. május 16-18-i kongresszusán.⁶

A fordulat egy teljes évvel korábban, 1958. január 9-én következett be, amikor az SZLKP KB - a moszkvai nemzetközi pártértekezlet hatására - határozatban ítélte el a szlovák „burzsoá nacionalizmust” és szeparatizmust.⁷ Ez nemcsak a magyarságra vonatkozó kitételei miatt fontos, hanem elsősorban azért, mert ezzel befejeződött Szlovákiának az a lassú és szerény önállósodása, amely 1956-ban a XX. kongresszus hatására indult meg. Helyette újra kezdetét vette az ország központosításának, egységesítésének politikája, amely a Csehszlovákiát szocialista köztársasággá nyilvánító 1960-as alkotmányban jutott a csúcra. (Ennek az alkotmánynak a kapcsán született az a közigazgatási átszervezés is, amely néhány kivétellel felszámolta Szlovákia magyar többségű járásait.) Az 1958. januári határozattól a csehszlovák szocialista hazafiságot propagálták, tehát a két nemzet köztársasága helyett egy olyan csehszlovák államnemzet építését, amelynek az ország minden állampolgára egyenjogú tagja. A magyarok „egyenjogúsításának” újabb hulláma részben az egységesítést szolgálta, részben pedig valószínűleg - a szlovák nemzeti törekvések ellensúlyozását.

Nem csoda, hogy a pártapparátus az 1959. január 16-i határozat végrehajtását több ponton elszabotálta. Jóllehet például az utasítás szerint e dokumentumot az SZLKP minden alapszervezetében elemezni kellett volna (lásd a határozat 1. b pontját), 1961-ig csak a párt „kerületi és járási bizottságai, valamint azok az alapszervezetek, amelyeknek magyar nemzetiségű tagjai vannak”, tárgyalták meg.⁸ Ugyanakkor nagy lelkesedéssel láttak a magyarok között a szlovák nyelv oktatásának megjavításához, ami azonban nem hozott látványos sikert. A határozatra hivatkozva a szlovák nyelv elsajátítása és a csehszlovák hazafiságra való nevelés érdekében olyan módszert is foganatosítottak, amely nem szerepel konkrétan az SZLKP 1959-es határozatában, hanem csak a CSKP 1961-es határozata deklarálja: „A Szlovák Nemzeti Tanács iskola- és kulturális ügyi bizottsága (...) a vegyes nemzetiségű községekben gondoskodik közös iskolaépületek létesítéséről a szlovák és a magyar gyermekek számára, és arról, hogy a közös épületben a két iskolának közös igazgatósága legyen. Ez lehetővé teszi a tanítók és a tanulók közös szerveinek megalakítását is.”⁹ „A gyakorlatban ezt úgy hajtják végre, hogy az egységes iskola igazgatója az lesz, aki

erre rátermettebb, alkalmasabb, és ahol az igazgató szlovák lesz, ott helyettese magyar és fordítva.”¹⁰ Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyarok egyenjogúsítása címén nagyjából ugyanaz történt Csehszlovákiában, ami ugyanebben az időszakban a magyar nacionalizmus elleni harc jelszava alatt Romániában: a magyar iskolák önállóságának felszámolása. A különbség az volt, hogy a felvidéki magyarság az erdélyinél sokkal rosszabb helyzetből startolt a második világháború után, így ami Romániában egyértelműen sérelemként hatott, azt Csehszlovákia mint ajándékot tudta „csomagolni”.

Ezt az „ajándékot” az alább közölt határozat meg is indokolja: nem véletlenül szerepel a szöveg elején a magyar kisebbség CSKP iránti hűsége 1956-ban (ami egyébként nem volt igaz¹¹, de itt is és Romániában is¹² doktrínaként hirdették, hogy a magyar kisebbség kollektívan elutasította a magyar forradalmat). 1961-ben az SZLKP után a CSKP is határozatot hozott a magyarokról, amelyben lényegében megismételte a szlovák kommunisták állásfoglalását.¹³ Némi eltérés mégis volt a kettő között. Egyrészt a CSKP határozatával a magyar kisebbség ügyeinek kezelése szlovák hatáskörből csehszlovák hatáskörbe ment át, másrészt az indoklásból kimaradt az 1956-os forradalom. Más lett a hivatkozási alap: „A párt sikeres harcot folytat a szlovákiai burzsoá nacionalisták ellen, és megvalósítja a magyar nemzetiségű állampolgárok teljes egyenjogúságának elvét.”¹⁴

JEGYZETEK

- 1 Ez Szlovákiában nagyjából az MSZMP Politikai Bizottságának felelt meg, azzal az eltéréssel, hogy a Prágában székelő Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) KB-nak, illetve a CSKP Politikai Irodának alárendelt szervként működött.
- 2 *O niektorých politických otázkach života občanov mad'arskej narodnosti na Slovensku.* (Uznesenie a zpráva byra ÚV KSS.) A szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság életének egyes politikai kérdései. (Az SZLKP KB irodájának határozata és beszámolója.) Len pre stranický aktív. Kizárólag a pártaktív használatára. ÚV KSS / SZLKP KB, Bratislava 1959. február. Mivel a párt belső használatú kiadványáról van szó, nálunk csak levéltárban található meg: Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-1-j Csehszlovák TÜK, 78.d. 27/a 001975/1959.
- 3 Ugyanebben a füzetben: *Jelentés Szlovákia magyar nemzetiségű lakossága életének egyes politikai kérdéseiről.*
- 4 Sztankó Pál főkonzul: *A Szlovák Kommunista Párt PB-határozata a magyar nemzetiséggel kapcsolatban.* Bratislava 1959. február 24. MOL XIX J-1 j Csehszlovák TÜK, 78.d. 27/a 001975/1959.
- 5 Révay István: A csehszlovákiai magyarság mai helyzete. *Katolikus Szemle* 10. 1958. 80.
- 6 Vö.: *Új Szó* 1957. május 17-20., Vago, Raphael: *The Grandchildren of Trianon.* Hungary and the Hungarian Minority in the Communist states. New York, Columbia Univ. Pr. 1989. 94. Révay István: A csehszlovákiai magyarság élete. *Katolikus Szemle* 11. 1959. 142.
- 7 A Szlovák Kommunista Párt (SZLKP) határozata. *Dokumentumok a moszkvai tanácskozásról.* A CSKP KB politikai irodájának és az SZLKP KB határozatai. Pozsony, Szlovákiai Politikai Könyvkiadó 1958. Arra, hogy milyen jelentős fordulatról van szó, a budapesti Külügyminisztériumban is felfigyeltek: *A Szlovák Kommunista Párt KB-ülése.* Másolat a II. politikai osztály előadójának 1958. január 20-án kelt feljegyzéséről. [Budapest] St. 00391. MOL I. XIX-J-1-j Csehszlovák TÜK 78.d. 27/d 708/1.1958.; és uo. 003753/1958.
- 8 *Jelentés a CSKP politikájának eredményeiről a Csehszlovák Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségű lakossága körében végzett munkában.* Prága 1961. március 8. MOL XIX J-1-j 54.d. 16/b 005626/61. 3.
- 9 Uo. 14.
- 10 *A magyar nemzetiségről szóló párthatározat felterjesztése.* Bratislava 1961. június 30. MOL XIX J-1-j 54.d. 16/b 005626/61.
- 11 Vö.: Révay István idézett két cikke és benne a hivatkozás nyugati lapokra: Times, New York Times, Neue Züricher Zeitung.
- 12 Vö.: Balázs Lajos (szerk): *A szocializmus védelmében.* Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956. októberi-novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban. Marosvásárhely, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó 1957.
- 13 Legalábbis így vélekedett erről Karol Bacilek, az SZLKP főtitkára. *A magyar nemzetiségről szóló párthatározat felterjesztése.* Bratislava 1961. június 30. MOL XIX-J-1-j 54.d. 16/b 005626/61.
- 14 *Jelentés a CSKP politikájának eredményeiről a Csehszlovák Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségű lakossága körében végzett munkában.* Prága 1961. március 8. MOL XIX-J-1-j 54.d. 16/b 005626/61. 2.

Az SZLKP KB irodájának határozata a magyar dolgozók életével összefüggő néhány politikai kérdéstről

Az SZLKP KB irodája 1959. január 16-án megtárgyalta a szlovákiai magyar nemzetiségű dolgozók életének egyes politikai kérdéseiről tett jelentést, és megállapítja:

a Csehszlovák Köztársaságban élő magyar nemzetiségű dolgozók népi demokratikus köztársaságunk egyenjogú polgárai. Teljes mértékben biztosítottuk sokoldalú politikai, gazdasági és kulturális fejlődésüket. Életünk valamennyi szakaszán aktívan kiveszik a részüket a szocialista építésből. Szlovákia iparosításának keretében a magyar nemzetiségű polgárok által lakott szlovákiai járásokban az üzemek egész sora épült fel és bővült ki.

E járásokban még szembetűnőbb sikereket arattunk a mezőgazdasági termelés szövetkeztesítésében. A magyar nemzetiségű parasztok megértették, hogy helyük az EFSZ*-ben van, és így még következetesebben kivették részüket a szocializmus építéséből.

A nagyvonalú gazdasági felvirágzás és az életszínvonal állandó emelkedése alapján fejlődik a tartalmában szocialista, formájában nemzeti kultúrájuk.

Teljes mértékben fedezzük a magyar nemzetiségű lakosság igényeit a nemzeti iskolák építésében. Lényegesen növekedett a szak- és középiskolák száma, biztosítottuk a pedagóguskaderek főiskolai nevelését.

Naponta szak- és kulturális folyóiratok jelennek meg a Csehszlovák Köztársaságban élő magyar nép szükségleteire. Különböző kulturális egyesületekben és intézményekben, mint például a Magyar Területi Színházban fejlődik a magyar nemzeti kultúra. A magyar nemzeti kultúra fejlesztésében jelentős szerepet játszik a Csemadok, a magyar nemzetiségű állampolgárok kulturális egyesülete.

E politikának, valamint a pártszervek és szervezetek rendszeres politikai munkájának eredményeképpen a magyar nemzetiségű dolgozók tudatában érvényesül a proletár nemzetköziség, és ennek alapján bontakozik ki csehszlovák szocialista hazafiságuk. A Csehszlovák Köztársaságban élő magyar dolgozók a szomszédos Magyarországon 1956 októberében lezajlott, az imperialistáktól és a hazai reakciótól szervezett ellenforradalom idején sikraszálltak a CSKP és köztársaságunk kormányának politikája mellett, a népi demokrácia mellett, és szembeszegültek az ellenforradalommal.

A gazdaság, az iskolaügy és a kultúra terén elért eredmények igazolják pártunk politikájának kedvező hatását és a magyar nemzetiségű dolgozók kulturális, politikai és gazdasági életének teljes mértékű fejlesztéséről való nagy gondoskodását. A magyar nemzetiségű dolgozók a Csehszlovák Köztársaságban hazájukat, a CSKP-ben pedig pártjukat látják, és teljes bizalmukat helyezik belé.

A nemzetiségi politikai gyakorlati megvalósításában elért említett eredményeken kívül egyes esetekben még fogyatékoságok merülnek fel, különösen a nemzeti bizottságok, az iskolaigazgatás és a kulturális intézmények munkaszakaszán. Így például - noha a nemzeti bizottságok választott szerveinek összetétele lényegében megfelel a lakosság nemzetiségi összetételének - nem mindig és minden olyan járási nemzeti bizottságban és tanácsaikban, amelyekben a magyar nemzetiségű polgárok is képviselve vannak, biztosítják következetesen, hogy tárgyalásaikon a nemzeti bizottság minden tagja az általa folyékonyan beszélt nyelven fejezhesse ki véleményét, és hogy mindenki értse a tárgyalatokat. Ki kell küszöbölnünk e fogyatékoságot, és minden tárgyalást úgy kell technikailag biztosítanunk, hogy mindenki szlovák vagy magyar nyelven adhassa elő javaslatait és hozzászólását, és emellett mindenki teljesen megértse a tárgyalat problémáit.

A vegyes lakosságú járásokban előnyös, ha a járási nemzeti bizottság tagjai és funkcionáriusai szlovákul és magyarul is tudnak. Ez megkönnyíti kapcsolatukat a lakossággal, és lehetővé teszi problémáik jobb ismeretét. De azok a nemzeti bizottsági funkcionáriusok is, akik nem beszélnek a magyar nyelvet, a magyar nemzetiségű állampolgárokkal való személyes

kapcsolatukban kötelesek úgy intézni a dolgokat (például tolmács közvetítésével), hogy a felek minden funkcionáriussal az általuk ismert nyelven beszélhessenek.

A szlovák és magyar nemzetiségű lakosságtól egyaránt lakott járásokban eddig még nem járnak el egységesen a nemzeti bizottságok határozatainak és rendeleteinek kiadásában, mivel rendszerint csak egy nyelven, azaz vagy csak szlovákul, vagy csak magyarul adják ki. Helyes, ha a magyar nemzetiségű lakosságtól lakott járásokban mindkét nyelven kiadják a nemzeti bizottságoknak és végrehajtó szerveinek közhírré tételre szánt határozatait és rendeleteit. Hasonlóan kell eljárnia kerületi nemzeti bizottságok és szerveik határozatainak és rendeleteinek kiadásában is akkor, ha magyar nemzetiségű lakosságtól lakott körzetekre is vonatkoznak. A pártszervek és szervezetek mutassanak példát a magyar nemzetiségű lakossággal való kapcsolatra vonatkozó elvek betartásában, és ellenőrizzék teljesítésüket.

Egyszersmind biztosítandó, hogy a központilag kiadott és a magyar nemzetiségű állampolgárokat közvetlenül érintő rendeleteket, törvényeket és utasításokat a megszabott határidőn belül adják ki magyar nyelven is, hogy a magyar lakosságú járások és falvak helyi szervei és polgárai idejében és azonmód tájékozódhassanak.

A magyar iskolák tantervei abból az elvből indulnak ki, hogy a Csehszlovák Köztársaságban élő magyar ifjúságnak egyenlő műveltséget kell adni. Ám eddig nem sikerült lényegesen megjavítani a szlovák nyelv tanítását. Az eddigi tantervek és tervezetek elégtelenül gondoskodnak főként arról, hogy a magyar nemzetiségű állampolgárok iskolakötelezettségüket végző gyermekei annyira elsajátítsák a szlovák nyelvet, hogy minden nehézség nélkül folytathassák tanulmányaikat szlovák tannyelvű főiskolákon, és teljes mértékben érvényesülhessenek életünk bármelyik szakaszán. Ezért nagy hiba terheli az iskolák, főként a magyar nemzeti iskolák szlovák nyelvoktatóit, mivel sokan közülük nem töltik be kellőképpen küldetésüket a szlovák nyelv oktatásában. Kívánatos, hogy az Iskola- és Kulturális Ügyek Megbízotti Hivatala** olyan tantervet és tervezeteket dolgozzon ki a magyar tannyelvű iskolák számára, amely biztosítaná a szlovák nyelv kellő ismeretét.

Ezért helyes lesz, ha a közművelődési intézmények, a Csemadokkal karöltve, a magyar nemzetiségű felnőttek számára is szlovák nyelvű tanfolyamokat rendeznek. Ez a magyar nemzetiségű állampolgárok érdekében, egyenjogúságuk teljes biztosításának érdekében történik. Egyszersmind megfontolandó a magyar lakosságú járásokban élő szlovákok számára magyar nyelvtanfolyamok szervezésének szüksége is.

Fontos, hogy a magyar pedagógiai iskolákon megjavítsuk a szlovák nyelvoktatók szaknevelését, és fokozzuk a felettük gyakorolt tanulmányi felügyeletet.

A magyar nemzetiségű lakosság jelentős sikert ért el formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúrájának fejlesztésében. Ebben nagy érdeme van a Csemadoknak, amely a társadalmi szervezetekkel karöltve és az államigazgatás segítségével elősegíti a magyar dolgozók kulturális életének fejlődését. Az elért eredmények azonban nem arányosak a szocialista építés lehetőségeivel és szükségleteivel. Több olyan új művet követelünk íróinktól is, melyek a cseh, szlovák és magyar dolgozók közös harcáról és munkájáról tanúskodnak.

Sokkal szigorúbban kell értékelnünk a magyar népművészeti együttesek műsorpolitikáját. Gyakran eszmei homályosság észlelhető náluk. Egyes esetekben, különösen a színjátszó együttesek műsorszámait, burzsoá nacionalista irányzatúak, gyakran az Osztrák-Magyar Monarchia idejéből származó darabokat vagy olyan darabokat játszanak, melyeket az állami szervek beleegyezése nélkül egyesek a Magyar Népköztársaságból hoznak át.

Továbbra is növelnünk kell a népkönyvtárak magyar nyelvű köteteinek számát, és olyan állapotot kell elérnünk, hogy a könyvalap összetétele teljes mértékben megfeleljen az egyes falvak nemzetiségi összetételének. E kérdések megoldásával egyidejűleg előtérbe kerül a Szlovákiai Szépirodalmi Könyvkiadó vállalat helyes kiadópolitikája, mivel ez a vállalat gondoskodik szépirodalmi művek kiadásáról a magyar nemzetiségű dolgozók számára,

valamint a szovjet szerzők magyar fordításban megjelenő műveinek közös kiadásáról a Magyar Népköztársasággal.

A SZLKP KB irodája megállapítja, hogy a burzsoázia nemzetiségi kérdésben folytatott politikájának megdöntése, Husák és társai burzsoá nacionalista politikájának leleplezése után a CSKP lenini nemzetiségi politikájának megvalósítása jelentős eredményekhez vezetett a magyar nemzetiségű lakosság körében. Fontos azonban, hogy minden pártszerv és szervezet a lenini nemzetiségi politika alapelveinek érvényesítésével, a gyakorlati élet konkrét kérdéseinek megoldásában küzdjön az egyes ártalmas jelenségek ellen, melyeknek előidézői rendszerint a levett burzsoázia és a fasiszta pártok volt tagjai. A burzsoá nacionalista csökevényekkel terhelt egyének részéről ez leggyakrabban abban nyilvánul meg, hogy azt követelik a magyar dolgozóktól, hogy velük csak szlovákul beszéljenek. Másrészt egyes magyar nemzetiségű egyének helytelenül magyarazzák a nemzeti egyenjogúság kérdését, és követelik, hogy a velük való érintkezésben csak a magyar nyelvet használják. A pártszervek és szervezetek feladata, hogy arra készítsék a kommunistákat: járjanak élen és mutassanak példát a szlovák és magyar dolgozók lehető legszorosabb kölcsönös közeledésének és megértésének elérésére irányuló törekvésben, hogy lépjenek fel az összes negatív jelenségek és a burzsoá nacionalizmus, sovinizmus, valamint mind a szlovákok, mind a magyarok részéről megnyilvánuló megkülönböztető irányzatok ellen, melyek megbonthatnák a magyar nemzetiségű állampolgárok, valamint a szlovák és cseh nemzetiségű dolgozók s hazánk többi nemzetiségeinek testvéri együttélését. A nyelvek különbözősége sehol sem lehet akadály abban, hogy nemzetiségre való tekintet nélkül megszilárdítsuk lakosságunk erkölcsi-politikai egységét. E szempontból nagyon fontos, hogy állandóan javítsuk a dolgozóknak a proletár nemzetköziség, a csehszlovák szocialista hazafiság szellemében történő nevelését, büszkeségérzetre neveljük őket a szocialista építésben elért sikerek láttán, és ösztönözzük az összes nemzetiségekhez tartozó dolgozók lelkesedését a hazánk szocialista építésének befejezésére irányuló alkotó törekvésben.

Az SZLKP KB irodája a szlovákiai magyar lakosság között végzett munka megjavítására feladatul tűzi ki:

1. a) A kerületi és járási bizottságok a magyar nemzetiségű lakosság által lakott járásokban értékeljék a magyar lakosság körében végzett pártpolitikai munka elért eredményeit, és az előbb feltüntetett elvek értelmében tegyenek intézkedéseket a felmerülő fogyatékoságok kiküszöbölésére és a magyar nemzetiségű dolgozók nevelésének megjavítására a csehszlovák szocialista hazafiság és a proletár nemzetköziség szellemében.

b) Biztosítsák az SZLKP minden alapszervezetében az SZLKP KB irodája határozatának megtárgyalását.

Határidő: 1959. március.

2. A Megbízottak Testülete***

a) értékelje a magyar nemzetiségű lakosság körében végzendő munkáról szóló párt- s kormányhatározat teljesítését az állami szervek szakaszán, és tegyen intézkedéseket az ezen a szakaszon felmerült eddigi fogyatékoságok kiküszöbölésére;

b) biztosítsa a magyar nemzetiségű állampolgárokkal közvetlen kapcsolatban álló nemzeti bizottságok végrehajtó szerveire vonatkozó irányelvek és utasítások egységes kiadását úgy, hogy ezek legkésőbb 5 nappal a szlovák szöveg megjelenése után magyar nyelven is megjelenjenek;

3. Jelen elvtárs, belügyi megbízottnak, hogy nyújtsa be az SZLKP KB irodájának azon községek névváltoztatásával kapcsolatos tervezetet, amelyeknek elnevezése politikailag hibás avagy helytelen.

4. Az Iskola- és Kulturális Ügyek Megbízotti Hivatalának (Bilak elvtársnak):

a) vizsgálja felül a magyar tannyelvű iskolák eddigi rendszerét, tantervét, tanmenetét és tankönyveit, dolgozzon ki ezen iskolák számára olyan tanterveket és tanmenetet, hogy a

tankötelezettségnek eleget tevő és a 11 éves középiskolát járt gyerekek annyira bírják a szlovák nyelvet, hogy nehézségek nélkül érvényesülhessenek politikai, gazdasági és kulturális életünk bármelyik szakaszán, avagy folytathassák tanulmányaikat bármelyik főiskolán;

b) gondoskodjon kellő számban a magyar iskolákban szlovák nyelvet oktató tanítók szakmai neveléséről, és erre a feladatra csak olyan elvtársakat jelöljön, akik szóban és írásban bírják a szlovák, valamint a magyar nyelvet. Ugyanakkor a magyar iskolákon tökéletesítse a tanfelügyelői tevékenységet. 1959. március 30-ig terjessze az SZLKP KB titkársága elé az ezzel kapcsolatos intézkedések tervezetét;

c) tökéletesítse a népművészeti alkotás magyar együtteseinek műsorát, és ennek érdekében a hazai és a szovjet művek fordításával elegendő anyagot biztosítson. A Csemadokkal együtt dolgozza ki a magyar nemzetiségű lakosság körében végzendő népművelő munka távlati tervét, szervezze meg a szlovák nyelv önkéntes tanfolyamait, a magyar lakosságú járásokban javítsa meg a népművelési dolgozók nevelését, adjon ki részükre módszertani anyagot, nemcsak fordításban, hanem a magyar nemzetiségű lakosság körében végzendő népművelés sajátos kérdéseivel összhangban álló eredeti anyagot is;

d) vizsgálja felül a hazai gyártmányú filmek magyar nyelvű feliratainak kérdését, és javasolja az SZLKP KB titkárságának ezen kérdés megoldásának módját;

e) értékelje a magyar irodalom kiadásában végzett eddigi munkát, és tökéletesítse a Magyar Népköztársaságból hozzánk érkező irodalom kiválasztását, valamint szállítását, hogy teljes mértékben ellássuk a magyar nemzetiségű lakosság szükségleteit.

5. Vojtech Daubner elvtársnak, a Szlovák Szakszervezeti Tanács elnökének:

a) gondoskodjék arról, hogy a Szlovák Szakszervezeti Tanácsban megvitassák az SZLKP KB jelentését és határozatát a magyar nemzetiségű lakosság körében végzett munkáról. A szakszervezeti szövetségekben tegye meg a szükséges intézkedéseket ahhoz, hogy a Forradalmi Szakszervezeti Mozgalom szlovákiai szerveinek munkájában fordítsanak nagyobb gondot a szlovák és a magyar nemzetiségű dolgozók baráti együttműködésének szilárdítására;

b) gondoskodjon arról, hogy több figyelmet fordítsanak a magyar nemzetiségű szakszervezeti tagok és funkcionáriusok nevelésére és funkcióba való bekapcsolására. A FSZM bevált magyar nemzetiségű funkcionáriusait nagyobb mértékben kell küldeni szakszervezeti iskolázásra;

c) a magyar nemzetiségű dolgozókat nagyobb mértékben be kell vonni a FSZM üzemi klubjainak életében és tevékenységébe. Tökéletesíteni kell a FSZM üzemi klubjai mellett működő magyar együttesekről való gondoskodást.

6. M. Rázus elvtársnak, a CSISZ Szlovákiai Központi Bizottsága elnökének, hogy a CSISZ⁺ illetékes kerületi bizottságaival tárgyalja meg a magyar lakosságú járások ifjúsági szervezeteinek általános helyzetét, és a CSISZ III. kongresszusa határozatainak megvalósítása során gondoskodjék a CSISZ-szervezetekben dolgozó szlovák és magyar ifjúság legszorosabb együttműködése feltételeinek lényeges tökéletesítéséről.

7. J. Tokár elvtársnak, a CSSZBSZ⁺⁺ szlovákiai bizottsága vezető titkárának, hogy a CSSZBSZ illetékes kerületi bizottságaival vitassa meg a magyar nemzetiségű lakosság megszervezését és aktivitását a CSSZBSZ-ben, gondoskodjék arról, hogy jobban tájékoztassák őket a Szovjetunió kommunista országépítésének feladatairól, békepolitikájának eredményeiről és arról, hogy sokoldalúan szilárduljon a nép szövetsége a Szovjetunióval.

8. Lőrincz elvtársnak, a Csemadok Központi Bizottsága elnökének, hogy a Csemadok Központi Bizottságában vitassák meg a magyar nemzetiségű lakosság életének néhány kérdésével kapcsolatos pártokmányt, gondoskodjanak a Csemadok nevelőtevékenységének általános javításáról, a népművészeti együttesek és a színjátszó körök számára elegendő mennyiségű értékes kulturális anyagról. Törekedjenek arra, hogy a Csemadok kulturális tevékenysége hozzájáruljon a szlovák és a magyar lakosság közötti együttműködés megerősítéséhez.

JEGYZETEK

* EFSZ = egyesült földműves szövetkezet, ugyanaz, mint Magyarországon a termelőszövetkezet (tsz).

**A megbízotti hivatalok állami végrehajtó szervek voltak, Szlovákián belül ezek feleltek meg a minisztériumoknak.

*** A Megbízottak Testülete volt a kvázi szlovák kormány.

+ Csehszlovák Ifjúsági Szövetség.

++Csehszlovák-Szovjet Baráti Szövetség.

ÁDÁM SZESZTAY

1959 party resolution on the position of the Hungarian minority of Slovakia

Under the impact of the criticism relating to Czechoslovakia of the January 9, 1958 International Communist Party Congress held in Moscow, the process which may be regarded as a peculiar side issue of the modest Slovakian centralizing tendencies had been slowed down. This is evident from the January 16, 1959 resolution of the Slovakian Communist Party, which dealt with the position of the Hungarian minority and was published at the time with its full text in an official Hungarian translation. The Slovakian Communist leadership - no doubt acting upon the warnings of the Prague leadership of the Czechoslovak Communist Party - wished to finally put an end to persistent, continued manifestations of anti-minority nationalism. However, the practical execution of the resolution mostly concerned itself with the strengthening of Slovakian language education in Hungarian schools in Slovakia, and the unification of Hungarian schools with Slovakian schools. In 1961 the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party with slight modifications also accepted the Slovakian Party resolution as its own resolution, but the justification was no longer the behaviour exhibited by the Hungarian minority during the 1956 Revolution in Hungary, but rather "the fight against Slovakian bourgeois nationalists", and "the principle of the full equality of citizens of Hungarian nationality".

DONÁTH PÉTER

Lux Gyula emlékezete

„Nem ék, hanem összetartó kapocs akarunk lennie két nép között”

Rövid írásomban egy félig elfeledett kiváló pedagógus, kutató és oktatásszervező, a negyven éve elhunyt *dr. Lux Gyula életművére* s egy szinte teljesen elfelejtett intézmény- az 1939-1944-ig a budai állami tanítóképző épületében működött *Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Lyceum* - történetére szeretném felhívni a német nemzetiségi oktatás és a magyarországi tanítóképzés története iránt érdeklődő olvasók figyelmét.¹

Miért állítottam azt, hogy - a német nyelvű tanítóképző küldetését 1940. június 15-én a címben idézett módon összefoglaló - Lux Gyula életműve félig elfeledett? Mert mind az 1930-as években, mind az 1970-es években megjelent pedagógiai lexikonban csak rövid címszót szenteltek neki,² megemlítve tanítóképző intézeti tanári működését, de hallgatva igazgatói, tanfolyamvezetői, tanfelügyelői stb. munkásságáról. Kiemelik a modern nyelvoktatás, „főleg a német nyelv tanítása körüli buzgó és sikeres működését” s „műveiben a korabeli pedagógiai és metodikai irányzatok, valamint az asszociatív lélektan” eredményeinek alkalmazását, de hallgatnak a német nemzetiségi oktatásügy terén kifejtett sokirányú tevékenységéről s a Német Akadémia Humboldtermével honorált nyelvtörténész, helytörténész munkásságáról. Ha a következőkben éppen ezen „árnyékban hagyott” mozzanatokra igyekszem némi fényt vetni, azt korántsem az öncélú polémia szándékával teszem, hiszen tudom, hogy éppen Lux Gyula volt kénytelen adatszolgáltatásai során „elfeledkezni” az 1945-ös rendszerváltást követően a Horthy-korszak egyetlen állami nemzetiségi tanítóképzőjének élén kifejtett tevékenységéről.³

Az 1884. április 20-án Henczkón született, német ajkú Lux Gyula⁴ népiskolai és polgári iskolai tanulmányait Dobsinán, a tanítóképzőt pedig Losoncon végezte.⁵ Ezt követően két tanéven át kántoroskodott a kesnyői evangélikus egyház szolgálatában.⁶ A szlovákok lakta faluból a budapesti Pedagógiumba került, ahol a nyelv- és történettudományi szakcsoport tárgyainak felső nép- és polgári iskolai oktatására nyert oklevelet 1907-ben.⁷ Az Apponyi Kollégiumban folytatott további tanulmányainak eredményeként 1909-ben magyar-német szakos tanítóképző intézeti tanári oklevélhez jutott, „dicséretes” minősítéssel.⁸

Tanítóképzős pályafutását 1909 szeptemberében a Kolozsvári Magyar Királyi Állami Intézetben kezdte, ahol a miniszter úr „a történelmi és a német nyelvi tanszékek ellátásával méltóztatta megbízni” helyettes tanári, segédtanári, majd 1912-től „rendes tanári” besorolásban.⁹ Mindaddig szabályos pályafutását - annyi kortársához hasonlóan - az első világháború szakította meg. 1914-től 1918-ig katonáskodott az orosz, majd az olasz fronton.¹⁰ Hadnagyi rendfokozattal s három kitüntetéssel szerelt le 1918. november végén.¹¹

Budapesten, a Polgári-iskolai Tanárképző Főiskolán folytatta pályáját, előbb helyettes tanárként, majd a gyakorlóiskola igazgatójaként s végül (1925-től) a német nyelv tanáraként.¹² A főiskola Szegedre költözésekor, 1928-ban a budai állami tanítóképzőbe helyezték,¹³ ahol 1937 szeptemberéig tanított, amikor is az egyéves német nyelvű tanítói továbbképző tanfolyam vezetésével bízták meg címzetes igazgatóként¹⁴ az időközben (1933-ban) a szegedi egyetemen ledoktorált Lux Gyulát. 1939 szeptemberétől szervezte-irányította a Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Lyceumot, 1940-től tanügyi főtanácsosi-igazgatói kinevezéssel az ötödik fizetési osztályban.¹⁵ Innen vonult nyugdíjba 1944. szeptember 1-jén.¹⁶

A „nemzet napszámásától” a tanügyi főtanácsosi-igazgatói posztig látványosan ívelő karrierje során Lux Gyula megismerkedett a közoktatás minden szintjével; az Országos Közoktatási Tanács tagjaként s a Tankönyvügyi Bizottság előadójaként személyes

tapasztalatokat szerzett az oktatásirányítás mechanizmusáról,¹⁷ német nyelvi, majd általános tanfelügyelőként,¹⁸ illetve az országos felső nép- és polgári iskolai tanárvizsgáló bizottság tagjaként, képesítővizsga-elnökként, kormány megbízottként¹⁹ széles áttekintést nyert az ország különböző részein, különböző feltételek között működő népiskolák és tanítóképzők munkájáról s a bennük folyó nemzetiségi tanfolyamokról. 1920-tól többször felkérték a nyári német nyelvű tanítói továbbképző tanfolyamokon való részvételre,²⁰ majd őt bízták meg az 1928-tól (Baján, illetve Pécssett) rendszeressé váló kéthetes, később egy hónapos kurzusok szervezésével, vezetésével.²¹ Az évente körülbelül hetven résztvevővel induló tanfolyamokon reális (szomorú) képet nyert a német nyelven tanítani hivatott pedagógusok felkészültségéről, illetve felkészületlenségéről. Hamarosan rá kellett jönnie például; hogy a C típusú nemzetiségi iskolákban foglalkoztatott tanítók közül sokan nem értik a továbbképző tanfolyam német nyelvű előadásait, ezért azok egy részét magyarul tartották.²² Arról is meggyőződhetett, hogy a „nemzetiségi vidékeken működő tanítók felfogása hivatásukat és működésüket illetőleg nemcsak hogy nem egységes, de nem is felel meg... a haza és az állam jelenlegi helyzetének és érdekeinek”.²³ Ebből adódott azután a további tanfolyamok céljának meghatározása: „egyfelől pótolni kívánják... azokat a pedagógiai hiányokat, amelyek a háború utáni törvényes rendeletek folytán természetesen álltak elő a tanítóságnál, másfelől egységes tanítói közfelfogást, egységes gondolkozást akarnak létrehozni a kisebbségi kérdés pedagógiai vonatkozásaiban.”²⁴ Ezért elsősorban a módszertani előadások és a mintatanítások fontosságát hangsúlyozták.

A nyelvi és módszertani továbbképzés mellett az idő előrehaladtával egyre nagyobb jelentőségre tettek szert az úgynevezett „kisebbségi ismeretek”, azaz a hazai nemzetiségek történetére, életmódjára, jogaira vonatkozó tudásanyag közvetítése s állampolgári elkötelezettségük megszilárdítása.²⁵

A munkaiskola propagálójaként többször fellépett Lux Gyulának amúgy is meggyőződése volt: „A pedagógust az különbözteti meg a többi szellemi munkástól, hogy nem lehet egyoldalú... a pedagógiai műveltségen felül sokoldalú általános műveltségre is szüksége van... A munkaiskola tanítójának jól kell ismernie községének földjét, talaját, földtani szerkezetét, földrajzi vonatkozásait, történetét, ismernie kell népét, népének minden megnyilatkozását, építészetét, viseletét, szokásait, költészetét, művészetét stb. Igaz, ennek anyagát... magának a tanítónak kell összegyűjteni, de nem ismerek szebb feladatot a tanító számára, mint azt, hogy szeretettel tanulmányozza azt a népet, amelynek gyermekeit tanítja... És nincs szebb feladat, mint tanítványainkkal megszerettetni a szülőföldet” - írta saját ilyen irányú elkötelezettségéről is vallva.²⁶

Egész élete során tiszteletre méltó következetességgel és sokoldalúsággal kutatta ugyanis szeretett városa, a korábban tiszta evangélikus-német lakosságú, ám idővel magyar, szlovák és zsidó lakossággal kiegészült, az ágostai hitvallásúak mellett immár katolikusok, reformátusok és zsidók lakta *Dobsina* történetét, az ottani „öslakosok”, az 500-600 éve betelepült németek származását.²⁷ Sziszifuszi munkával feltárta a helyi nyelvjárás rétegeit,²⁸ kimutatta, hogy Németország különböző területeiről, különböző időben, különböző foglalkozást űző csoportok települtek be a hajdan soltészek alapította, később igen jómódú, királyi privilégiumokkal bíró bányavárosba. Gondosan tanulmányozta a városi levéltár latin, német, magyar és szlovák nyelvű anyagait, az Országos Levéltár gyűjteményeit, a Központi Statisztikai Hivatal kéziratárát, s szisztematikusan rekonstruálta a város történetét, az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás adatait is feldolgozva. Különösen a nemzetiségi és vallási csoportok alakulásának dinamikája, kölcsönhatásaik, sajátosságaik s a céhes, iparos, illetve bányász-kohász szervezetek sorsa, a város életét, virágzását vagy hanyatlását befolyásoló tényezők foglalkoztatták e tudós lokálpatriótát.²⁹ A többnemzetiségű városban nyert személyes s a kutatásai sorú szerzett történeti tapasztalatai busásan kamatoztak az időközben a német nemzetiségi oktatásügy kulcsfigurájává, a gróf Teleki Pál nevével fémjelezhető

nemzetiségi politika egyik gyakorlati exponensévé vált Lux Gyula tevékenységében. A miniszterelnök gyakran utalt arra, hogy milyen nagy jelentősége van a nemzetiségpolitikai kérdések megértése, kezelése szempontjából annak, hogy lévén erdélyi származású, személyes tapasztalatok révén kristályosodhatott ki álláspontja e kérdésben.³⁰ Véleményem szerint mutatis mutandis ez áll Lux Gyulára is, s egyebek között ebből adódhatott az a mély rokonszenv, mely őt Teleki Pál személyéhez és politikájához fűzte. Szakértelme mellett nyilván ez is alkalmassá tehetett őt arra, hogy 1939 szeptemberében rábizzák az első (és egyetlen) német tannyelvű állami tanítóképző irányítását, a Volksbundvezér Basch Ferenc mindentiltakozása ellenére.³¹ Lux Gyulának ugyanis életútja során, meggyőződésévé vált a Kápat-medencében együtt élő népek sorsközösségének gondolata, így mélységes hittel képviselte azt (Heimatsgedanke) a vérségi kötelékek mindenekfölöttiségét valló „népi német” gondolkörrel (Volkstumsgedanke) szemben.³²

Már az 1939. szeptember 24-i tanévnyitó ünnepségen egyértelművé tette álláspontját: „A kisebbségi tanítóképzés ma az ország egyik legfontosabb feladata a kisebbségi kérdés keretén belül... A kisebbségi tanító... a kisebbség népi kultúrájának megalapozója. ... Egy nép sajátos kultúrájának legnagyobb értéke a nyelve. Ezért ez az intézmény elsősorban a német nyelv ápolását van hivatva szolgálni. De... akik ebből az intézetből kikerülnek, Magyarországon fognak tanítani... a magyar államnyelvet is ismerniük kell... hogy e nyelvek segítségével elvezessék tanulóikat saját népi kultúrájukhoz és a magyar nép kultúrájához is... A kisebbségeket... az államnépvel ezerféle szálak fűzik egybe, valamennyien sorsközösségben élnek. Ha nyelvben, szokásokban, kultúrában különböznek is egymástól, azért mégis egy hazának a gyermekei... A haza fogalmában... benne van a haza területén élő népek összessége is... a hazaszeretet fogalmában benne kell lenni a haza minden polgárára, minden néprétegére és népcsoportjára kiterjedő szeretetnek is” - hangsúlyozta az ettől bizonyára nem túl lelkes Basch Ferenc jelenlétében Lux Gyula,³³ majd néhány nap múltán tovább árnyalta álláspontját.³⁴ „Kétségtelen, hogy ennek az iskolának egyik legfontosabb rendeltetése az, hogy hazafiasan gondolkodó és érző kisebbségi tanítókat neveljen” - ajánlotta tanártársai figyelmébe a „legnagyobb gonddal és tapintattal” megvalósítandó feladatot, melynek egyik legjobb eszköze a szülőföldhöz s a szűkebb közösséghez fűző szálak erősítése. Ezért - mondotta - össze kell gyűjteni a hazai németiség anyagi és szellemi kultúrájának az értékeit, hogy mindenekelőtt azt ismerjék meg a magyar kulturális értékek mellett”, az akkoriban nemzetiszocialista köntösben jelentkező birodalmi német kultúra helyett.

Az Országos Táj- és Népkutató Intézet felhívására több tucat - tanulók által készített - pályázatot eredményező program³⁵ s a tudatos, szisztematikus nevelőmunka ellenére az ország hadba lépését követően nőtt a Volksbund befolyása, hatása a német nyelvű tanítóképző növendékeire is, ami 1942. február végén drámai helyzetet eredményezett. A 25-i tanári értekezlet jegyzőkönyvéből idézem: „Sajnálattal kell tapasztalnunk, hogy ifjúságunk a nemzetszemlélet dolgában mindjobban eltávolodik a tanári testület nemzetszemléletétől, és hogy olyan befolyások hatása alatt áll, amelyeket a tanári testület képtelen ellensúlyozni, s amelyek a tanári testületet súlyos lelkiismereti problémák elé állítják... Tanulóink ugyanis kevés kivétellel a Magyarországi Németek Szövetségének (Volksbund), illetve e szövetség ifjúsági csoportjának tagjai... Az utóbbi napokban... a Volksbund állítólagos felszólítására valamennyi tanulóink, aki ebben az évben tölti be a tizenharmadik életévét, hajlandó volt elhagyni a hazáját, és egy más állam kötelékébe (az SS-be) lépni, jól tudván azt, hogy ezzel magyar állampolgárságukat elvesztik... Nagy részük valószínűleg nem kapja meg a szülői beleegyezést, s így nem tud majd kimenni. ... Ha... itt is marad, fennmarad a kérdés: vajon nevelhető-e ez az ifjúság a magyar nemzeti társadalom öntudatos tagjává?”

Mindazonáltal sikerült megőrizni a humánus viszonyt az átmenetileg nemzetiszocialista hatás alá került fiatalok jó részével: „Tanítványaink a kellő tiszteletet és szeretetet tanúsítják irántunk, a tantestület és az ifjúság között a legjobb összhang állapítható meg. Ez

kétségtelenül annak tudható be, hogy a tanári testület nagy tapintattal kezeli az ifjúságot... (s mindez) reményt kelt bennünk az iránt, hogy nevelői feladatunkat talán mégis sikerül megelégedésre megoldanunk” - olvashatjuk az ifjúság zömét illetően látnokinak bizonyult jegyzőkönyvben.³⁶

Empátia és humánus jellemezte a kortársak (kollégák, tanítványok) visszaemlékezése szerint Lux Gyula emberi-pedagógiai habitusát. S az elvei mellett nehéz helyzetben is kitartani kész ember szilárdsága. Ezt érzékeltetendő, egy korabeli jegyzőkönyvre, majd néhány kortárs visszaemlékezésére hívnám fel az olvasó figyelmét. Először egy 1944. január 18-i, a Magyar Országos Levéltárban található dokumentumból idézek, amelyben arról olvashatunk, hogy tanfelügyelői látogatásán a Volksbund által fenntartott újverbászi tanítóképzőben Lux Gyula a következőket mondta: „... sorsdöntő időket élünk, amely időben országok és népek jövője dől el. A jövő ismeretlen ugyan előttünk, bizonyos azonban, hogy nekünk a jövőben is itt kell majd élnünk Egy oszthatatlan élet- és sorsközösséget képeznünk, közös célokkal, melyekért közösen harcolnunk is kell... Ne menjünk... külön utakon, hanem minden tettünkben törekedjünk állandóan arra, hogy céljainkat és törekvéseinket az államalkotó nép céljaival és törekvéseivel összhangba hozzuk, és így készüljünk a jövő nagy feladataira... az ifjúságot úgy neveljük, hogy az államalkotó nemzet és köztünk való viszony súrlódás nélküli és örvendetes, a jövőnk pedig boldogabb legyen...”,³⁷

A kérésemre nyilatkozni kész hajdani tanítványok valamennyien meleg szeretettel szóltak, írtak „Lux papáról”, akit a szigorúsága, szakértelme okán respektált internátusi igazgatótól; Padányi-Frank Antaltól eltérően - „atyai tanárunknak, tanácsadójuknak” tekintettek.³⁸

Korábbi tanítványa, majd kollégája, dr. Uherkovich Gábor professzor így írt erről: az intézet törekvései „...nem realizálódhattak volna, ha nincs az intézménynek olyan kiváló igazgatója, mint Lux Gyula dr. ... Ő nem »örökölt« egy kész garnitúrát, mint a legtöbb igazgató, hanem rövid idő alatt magának kellett mind az állandó, mind... az óraadói minőségben dolgozó tanerőket összeválogatnia. Hogy milyen kitűnő érzékkel tette ezt, azt túl a tantestület harmonikus munkáján - az is igazolja, hogy az intézmény egykori tanerői közül később többen egyetemi, főiskolai vagy zeneakadémiai tanárok lettek, illetve akadémikusként, a tudományok doktora fokozat birtokosaként tudományáguk nemzetközileg ismert művelői.³⁹ Lux Gyula dr. maga is kitűnő tájnyelvi és településtörténeti kutató, igen jó emberismerő, a pedagógiában is kezdeményező szellemiségű és munkatársai jó kezdeményezéseit messzemenően támogató személyiség volt... mindenki, aki ismerne őt, igaz nagyrabecsüléssel gondol vissza működésére és személyére. A magyar kormányzatnak azt a józan nemzetiségi politikáját, amely a hazai nemzetiségeknek az identitásuk teljes megtartását kívánta biztosítani, ugyanakkor elvárta az államhoz való hűséget... ő mindenkor a legjobb szándékkal és legjobb tudásával szolgált. Örülök, hogy idős koromra ennek a pozitív vonásokban gazdag személyiségnek az egykori fiatal munkatárs, sőt még előbbre gondolva, az egykori tanítvány hálás szeretetével állíthatok emléket.”⁴⁰

Donáth Péter

JEGYZETEK

- 1 Lásd erről bővebben az *Iskola és Politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919-1944* című kötetemet. Budapest 1996., illetve Trezor Könyvkiadó 1997.
- 2 *Magyar Pedagógiai Lexikon. II* Szerk.: Fináczy Ernő-Kornis Gy.-Kemény F. Révai Irodalmi Intézet 1934. 250.; *Pedagógiai Lexikon. III*. Főszerk.: Nagy S. Budapest 1978. 56.
- 3 Egy, a fiai (Lux Emil és dr. Lux Gyula) által rendelkezésünkre bocsátott önéletrajzból idézek: „Miatán a főiskolát (a polgári iskolai tanárképzőt-D. P.) Szegedre helyezték át, viszont tudományos működésem és családi körülményeim miatt oda nem mehettem, így hát a XII. ker. áll. tanítóképzőhöz helyeztettem át magamat, ahol 1944 szeptemberéig működtem.,,

- 4 A személyi dokumentumokat a Lux fiúk bocsátották rendelkezésünkre, hálás köszönet érte. A birtokunkban lévő, május 2-án készült „Keresztelési kivonat”, szerint, melyet az Alsó-Sajó-Henczkői ágostai hitvallású evangélikus egyház nevében Chotvács Pál lelkész állított ki, Lux Gyula János 1884. április 20-án született, s 29-én kereszteltetett meg Buzágh János lelkész által:
- 5 „A losonci m. kir. áll. tanítóképzőben” 1902. június 26-án kiállított Elemi népiskolai tanítói oklevél szerint (anyakönyvi száma: 9) Lux Gyula magyar nyelvű népiskolába nyert képesítést.
- 6 A Wargha János evangélikus lelkész által Kesnyőn 1909. április 21-én kiállított „Működési bizonyítvány” szerint „Lux Gyula úr egyházamban mint kántortanító 1902. szeptember 21-től 1904. május 14-ig az egyház teljes megalapozására működött,.. (65/909.sz.)
- 7 Lux Gyula „Felső nép- és polgári iskolai tanítói oklevelét,, 1907. június 8-i dátummal állították ki, tanúsítva, hogy az egyetlen „jó,, minősítésű német gyakorlati tanításon kívül minden osztályzata „jeles” lett. Az 1907. június 11-i keltezéssel, az 549/1907. VI. 11. szám alatt kiállított „Felső nép- és polgáriszkolai tornatanítói oklevél” szerint egyedül „nevelés- és tanítástanból,, kapott „jó”, minden másból „jeles” minősítést.
- 8 Az Országos Tanítóképző-Intézet Tanárvizsgáló Bizottságának elnöksége által 1909. június 15-i dátummal, 25. szám alatt kiállított oklevelet Pauer Imre, Fináczy Ernő, Heinrich Gusztáv és Petz Gedeon „vizsgálati bizottsági tagok” hitelesítették
- 9 Lásd a vallás- és közoktatási miniszter 89104/1909. június 27-1,1316281910. sz., 1910. december 21-i, valamint 84 865/1912. június 20-i rendeletét.
- 10 A Nógrád vármegye alispánja által 1922. szeptember 10-én kiállított 2373/N. K.1922. számú igazolás szerint Lux Gyula a volt cs. kir. 25. gyalogezred állományában szolgált 1914. augusztus 2-től 1918. november 12-ig, „több mint 12 hónapot az arcvonalban teljesített szolgálatot”. Saját feljegyzései szerint 1914. szeptember 6-tól 1915. augusztus 8-ig szolgált az orosz, majd 1917. március 24-től 1918. november 3-ig az olasz fronton.
- 11 A Budapesti Hadkiegészítési Kerületi Parancsnokság által Lux Gyula János hadnagy részére 1918. november 12-én kiállított leszerelési igazolvány adata. - A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium 405 360/8.-1934. sz., 1934. január 20-án kiállított igazolvány szerint a „bronz katonai érdemérem, a katonai érdemkereszt szalagján a kardokkal és az 1918. évi 155. sz. Pers. Verordn. Blattal adományoztatott” Lux Gyulának.
- 12 Lásd erről a Gyulai Ágost igazgatóhelyettes által 1919: szeptember 28-án, 600. sz. alatt kiállított bizonyítványt, mely szerint 1919. március 10-től a VKM utasítására helyettes tanárként működött a Tanárképző Főiskolán; valamint az Imre Sándor államtitkár által aláírt, 127 625/1919. V/2. sz., 1919. augusztus 18-i rendeletet, mellyel a főiskola gyakorlóiskolájának igazgatásával bízták meg; továbbá a VKM 75 281. VI. üo. sz., 1925. október 31-i keltezése rendeletét, mellyel a „német nyelvi órák ellátására... a tanárképző főiskolához osztotta be”.
- 13 A VKM 69 811. V. üo. sz. rendeletével 1928. szeptember 14-én: „Önt további szolgálattételre a budapesti I. ker. állami tanítóképző intézetbe visszahelyezte
- 14 Lásd A VKM 18 995/1937. eln. sz. 1937. augusztus 23-i és a VKM 116 206/1937. IX. üo. sz. 1937. december 31-i rendeleteit.
- 15 Lásd *A Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum Évkönyvét* az 1939-40. iskolai évről, az intézet első iskolai évről. Közzétette: Lux Gyula. Budapest 1940. 4.; továbbá: a VKM 176 042/1940. V.-3. üo. sz., 1940. július 1-i és 177 189/1940. V.-3. üo. sz., 1940. december 30-i rendeleteit.
- 16 Lásd a VKM 215 712/1944. XVI. sz., 1944. július 24-i rendeletét.
- 17 A VKM 532/1925. eln. sz., 1925. február 11-i rendeletével bízta meg Lux Gyulát a Tankönyvügyi Bizottság előadói teendőivel 1930. december 31-ig, 510/1931.XIX. sz., 1931. szeptember 17-i rendeletével pedig az Országos Közoktatási Tanács tagságával, 1936. augusztus 31-ig.
- 18 Lásd *a Budapesti I. kerületi Magyar Királyi Állami Népiskolai Tanítóképző-Intézet Értesítőjét* az 1937-38. iskolai évről az intézet fennállásának 69. évében. Közzétette: Padányi Frank Antal. Budapest 1938.16.; továbbá: *a Budapesti Tankerület Évkönyvét* az 1940-41. iskolai évre. Közzétette: v. Fraknóy József. Budapest 1941. 9.
- 19 Lásd pl.: Az Állami Polgári iskolai Tanárképző Főiskola 865/1920. sz., 1920. szeptember 29-i igazolását; továbbá a 840-05-127-1929. sz. és a 840-05-134-1930. sz. miniszteri biztosi kiküldetéseken továbbá: A Budapesti Magyar Királyi Állami Népiskolai Tanítóképző-Intézet 1934-35. évi értesítőjét. Szerk.: Padányi-Frank Antal. Budapest 1935. 35.; továbbá: Magyar Országos Levéltár (MOL) K 502-1937-44-1-10. Újverbász 93 374/44.
- 20 Lásd pl.: a VKM 70 510/920. B. VIII. sz., 1920. júliusi, valamint a 84155/1923. VI. üo. sz., 1923. június 30-i rendeleteit.
- 21 Lásd a VKM 44 212/1928. VIII. a. sz. rendeletét.
- 22 MOL K 28-216-ME 1934. C. 16 258 (558-559) 1-2.; és MOL K 28-216-ME 1934. C. 15 626.
- 23 MOL K 28-216-ME 1934. C.
- 24 Uo.
- 25 Uo.
- 26 Lux Gyula: Munkaiskola és tantói önképzés. *Néptanítók Lapja* 67. évf. 17. sz: 1934. szeptember 1. 656.

- 27 Lux Gyula: Adatok Dobsing településföldrajzához. *Föld és Ember* (II. évf.) 1921. 129-137.; továbbá: Lux Gyula: Téves adatok Dobsing településtörténetéről. *Egyetemi Philológiai Közöny* 1933. 165-170. stb.
- 28 Lásd pl.: Lux Gyula: *Nyelvi adatok a délszepesi és dobsingi német nép településtörténetéhez*. Pécs 1938.; továbbá: Lux Julius: *Eine deutsche Sprachinsel im Karpatenraum Dobschau (Dobsing)*. München 1959.; továbbá: Lux Julius: *Wörterbuch der Mundart von Dobscha 29 (Zips)*. Marburg 1961. stb.
- 29 Lásd pl.: Lux Gyula Dobsina város népességi statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle* 1935. (XIII. évf.) 12. 1055-1079.; továbbá: Lux Julius: Siedlungsgeschichte und Rechtsverhältnisse der Stadt Dobschau-Dobsing. *Ungarisches Jahrbücher* 1935. 259-295. továbbá: Lux Julius: *Das Zunftleben in Dobschau*. München, Südostdeutsches Archiv 1958. 40-46. stb.
- 30 Lásd erről: *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933-1944. Összeáll.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránd, Juhász Gyula. Budapest 1968. 387.; továbbá: Teleki Pál: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest 1940.; továbbá: Katona Tamás: Bevezető. In: *Teleki Pál öröksége*. Lakitelek 1992. 7-11.
- 31 Tilkovszky Loránd: *Ez volt a Volksbund*. Budapest 1978. 41.
- 32 A Heimatsgedanke és a Volkstumsgedanke közötti különbségről lásd Szentmiklóssy berlini ügyvivő 1941. május 17-i jelentését. In: *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936-1945*. V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940-1941. Összeáll.: Juhász Gyula. Budapest 1982. 1126.
- 33 A Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum Évkönyve az 1939-40. iskolai évről. 10. (Kiemelés tőlem - D. P.)
- 34 Budapest Főváros Levéltára (BFL) VIII. 132. a. 3. Az 1939. október 5-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében. (Kiemelés tőlem - D. P.)
- 35 A Lux Gyula mellett dr. Uherkovich Gábor által irányított ifjúsági csoport 42 pályázatot nyújtott be az évek folyamán az Országos Táj- és Népkutató Intézethez, melyből négyet jutalomban, tízet dicséretben részesítettek. Az 1940-41. tanévben az intézet a közösségi verseny III. helyezését érte el. (Lásd az intézeti évkönyvekben!)
- 36 BFL VIII. 132. a. 3.
- 37 MOL K 502-1937-44-1-10. Újverbász 93 374/44. (Kiemelés tőlem - D. P.)
- 38 Köszönet illeti Rieder Antalt, Beck Jánost és Zielbauer Józsefet a számunkra megküldött visszaemlékezéséért.
- 39 Uherkovich professzor úr itt önmagán kívül *Benda Kálmán* és *Király István* akadémikusokra, *Gárdonyi Zoltánra* és *Wagner Ferencre* gondolhatott.
- 40 A kutatásomhoz nyújtott segítségért s a megküldött memoárért hálás köszönet illeti dr. Uherkovich Gábor professzort.

Donáth Péter: Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919-1944. Budapest 1966. 299 p.

A szerény cím nem mindennapos teljesítményt takar: Donáth Péter tulajdonképpen a budapesti német nemzetiségi tanítóképző történetét írta meg, valójában azonban ennél sokkal többet ad. A nemzetiségek egyenjogúsítása ügyében 1919 augusztusában kelt rendelet a nemzetiségi nyelvű közoktatás ígéretét tartalmazta. Valójában a békekötés után a megmaradt nemzetiségek igényeinek a kielégítése már nem látszott sürgősnek. Így az iskolaügy terén is az úgynevezett C típusú nemzetiségi iskolák valósultak meg, amelyekben az oktatás magyar nyelven folyt, az illető nemzetiség nyelvét csak tanították, mint egyik tantárgyat a sok közül. Akár mai, akár akkori szemmel nézve ez mindenképpen kevés. És ez csak az elemi oktatás volt, a középfokú oktatás szóba sem került.

Ez volt a helyzet a legnagyobb létszámú nemzetiség, a németek esetében is. A tanítóképzés teljesen megoldatlan, ezért német sürgetésre (és itt jön be máris a politika) 1937-ben egyéves tanfolyamot indítottak, és a birodalmi német igényeknek megfelelően 1939-ben létrehozták a budai magyar tanítóképző épületében a német nyelvű tanítóképzőt. Első (és utolsó) igazgatója, Lux Gyula már addig is érdemeket szerzett a tanítóképzésben, tankönyveket és szakfolyóirati cikkeket is írt.

A szerző ennek az iskolának a történetét kíséri figyelemmel 1944 tavaszáig, amikor a csonka iskolaév után az épületben német hadikórházat rendeztek be, s ezzel az iskola meg is szűnt. Szűkebb szakmai szempontból is felmerültek nehézségek, hiszen nem voltak tankönyvek, a német birodalmiakat a kultuskormányzat nem engedélyezte. Az elhelyezés is problematikusá vált, hiszen ahogy jöttek az újabb évfolyamok, egyre nehezebben fértek el a magyar tanítóképző épületében. Ráadásul az internátus is közös volt, a német tanulókat pedig mindenképpen ott kellett elhelyezni, tehát kiszorították a magyarokat, s ez súrlódásokhoz vezetett.

A tanítóképző évkönyvei alapján Donáth Péter részletes képet fest az iskola mindennapjairól, nehézségeiről. De végül mégsem ez az igazi témája, hanem a politika hatása, amelyet szintén nyomon kísér, persze inkább csak utalásszerűen. Már említettük: az iskola német sürgetésre jött létre. De a cél éppen az volt - Teleki Pál intenciói alapján -, hogy olyan német tanítókat képezzenek, akik a magyar haza iránti hűséget oltják majd bele tanítványaikba. Mindenképpen el akarták kerülni, hogy a tanulók a német nemzetiszocialista ideológia befolyása alá kerüljenek. Az iskola léte viszont éppen abban a korban vált fontossá, amikor a magyarországi németeket már a Volksbund szervezte. És természetesen igényt tartott az itteni növendékekre is. Minduntalan konfliktusok adódtak abból, hogy a tanulók viselhetik-e a Volksbund egyenruháját vagy jelvényeit legalább az iskolában. A magyar hatóságok ezt tiltották, aztán jött az újabb német nyomás, s kénytelenek voltak engedélyezni. Azt is el szeretnék volna kerülni, hogy a diákok a Deutsche Jugend rendezvényein részt vegyenek, de ebbe is bele kellett törődniük. Az igazgató még a Teleki által kezdeményezett táj- és népkutatásba is beszervezte növendékeit, tízen-tizenöt pályázatot adtak be, s országosan a harmadik helyre kerültek.

Az első SS-sorozás alkalmával többen kimaradtak az iskolából, és jelentkeztek a testületbe. Néhányan ugyan visszatértek, de a további sorozásoknál már nem lehetett megakadályozni távozásukat. Pedig Basch „népcsoportvezető” is igyekezett őket az iskolában tartani, mert szükségesnek látta az öntudatos német értelmiség megmaradását az országban. Távoli lehetőségként persze a magyar-német tárgyalásokon többször is szóba került az egész németiség kitelepítése Magyarországról, hogy elejét vegyék minden további súrlódásnak, de a háborús viszonyok miatt erre nem kerülhetett sor.

Az eredeti elképzelés, amely a hitleri Németország árnyékában nagyjából a „Hűséggel a hazáért”-mozgalom szellemében szerette volna nevelni a diákokat, nem bontakozhatott ki,

Teleki halála súlyos csapást mért az egész elképzelésre, amely végül is reménytelen kísérletnek bizonyult. A náci ideológiát távol akarták tartani, de a hatóságok olyan világnézetet erőltettek, amely harciasságával kevésbé különbözött a német elképzelésektől, csak éppen magyar keretben gondolkodott.

Donáth Péter - különösen a lábjegyzetekben, amelyek fantasztikusan részletesek- sok mindent elmond a korszak hazai közgondolkodásáról, a németellenesség erőltetéséről, amely azonban nehezen ment a háború viszonyai közepette. A kép gazdagon adatolt: nemcsak a meglévő írásos forrásokat használta fel a szerző (ezek amúgy is korlátozottan álltak rendelkezésére, mert az iskola irattára az ostrom során elpusztult, így elsősorban a Fővárosi Levéltár anyagára támaszkodhatott), hanem kihasználta az *oral history* lehetőségeit is: megszólaltatott még élő egykori növendékeket, vagy rokonaik közléséből merített. Utánajárt a Németországba került diákoknak, akik a háború után több ízben összejöttek visszaemlékező találkozókra. A szerző ezeknek az írásos nyomait is felkutatta.

A könyv végén három rövid melléklet egészíti ki a képet: az egyik az iskola történetét ismerteti, a másik kettő pedig képet nyújt az itteni táj- és népkutató munka eredményeiről, és a benyújtott pályázatok egy részét tartalmilag is ismerteti.

Donáth Péter több ízben hangsúlyozza, hogy ő csak az események krónikása, az értékítéletet az olvasóra bízta. Valójában mégis azt sugallja, hogy a hivatalos állásponttal rokonszenvezik, bár természetesen vannak fenntartásai azzal kapcsolatban. Fél évszázad múltán visszatekintve persze, az azóta szemünk láttára zajló események ismeretében, meg lehet kérdezni: reális volt-e ez az ungarndeutsch álláspont és az ennek meggyökereztetésére irányuló kísérlet. Vajon fogékonyak lehettek-e erre a politikára azok a német parasztfiatalok, akik ebben a korban éltek? Mert hiszen zömmel parasztfiatalok voltak, maga az iskola is büszke volt erre a paraszti származásra. Lux Gyula a falu iránti szeretetre igyekezett nevelni diákjait. De az adott pillanatban, a világháború kellős közepén, különösen a nagy német győzelmek idején, mit tehetett egy német fiatal? Nyilván elkápráztatta a német nagyság, és nyilván részt akart venni a harcban: De ha a nemzethez való tartozás az alapvető, ahogyan ezt ebben a korban mindenki hirdette, akkor egy németnek nem a németek közt van a helye? A magyar nemzethez és az államhoz való hűség az iskola fő követelménye volt. De lehetett-e valaki egyszerre hű a magyar nemzethez meg a némethez is? Sztálingrád után persze a német lelkesedés is csökkent, csakhogy ennek az állásfoglalásnak már nem volt kifutása a rohanó események sodrában.

Izgalmas könyv Donáth Péteré, gondolatébresztő, olykor vitára sarkalló. Hűvös tárgyilagosságát mindvégig megtartja, és valóban állásfoglalásra készíti az olvasót. Lehet ennél többet mondani dicséretként egy könyvről?

Niederhauser Emil

Zielbauer György (szerk.): A magyarországi németek elhurcolása és elűzése, hálogatott személyvények a korabeli magyar sajtóból 1944-1948. Budapest, Országos Német Önkormányzat 1996. 172 p.

Közép- és Délkelet-Európában a nemzeti-etnikai és az állami-területi status quo a második világháború után sem került még viszonylagos szinkronba sem egymással - a győztes nagyhatalmak (Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Szovjetunió) érdekei vagy ellenérdekeltsége miatt. A győztes hatalmak a kollektív felelősség elvét hangoztatva és annak gyakorlatát érvényesítve kitelepítésekkel, lakosságcserékkel, deportálásokkal kívánták a nemzeti és az állami status quót „összhangba hozni”. Ebbe a „sorba” tartozott többek között a német nemzetiségű lakosság intézményes kitelepítése a győztes Csehszlovákia és Lengyelország, valamint a vesztes Magyarország területéről.

Bár Potsdamban a német nemzetiségű magyar állampolgárok kitelepítésének a végrehajtását - de jure - a Szövetséges Ellenőrző Bizottságra bízták; mégis a legyőzött Magyarország a hazai németekkel szemben - de facto - skizofrén módon a „kvázi- győztes” helyzetébe került. A kitelepítés tényével, a kollektív büntetés következményeivel ugyanis a korabeli közéleti tényezőknél is szembesülniük kellett (legalábbis a fegyverszüneti státusból eredő, rendkívül korlátozott szuverenitás mértékének megfelelően).

E szembesülés egyik fóruma a sajtó volt. A sajtó, amely lényegében kettős funkcióval bírt. Egyrészt valamiképpen tükrözte a hazai németek helyzetét, másrészt megfogalmazta a nyilvánosság számára a politikai élet és a közélet szereplőinek a kitelepítéssel kapcsolatos véleményét. Ennélfogva a Zielbauer György által összeállított és szerkesztett *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944-1948* című kiadvány a hazai sajtótörténet és sajtópolitika sajtós szeleteként is értelmezhető; s mint ilyen, a kitelepítés történetét illetően hiányt pótló publikáció.

Szakmai és módszertani szempontból egyaránt korrekt szerkesztési megoldás, hogy a szemelvénygyűjtemény elején - Kerner Lőrinc elnöki előszavát és Zielbauer György bevezetőjét követően - Korom Mihálynak a magyarországi németek kitelepítéséről szóló, összefoglaló tanulmánya található; a kötet végén közölt Függelék pedig a kitelepítéssel kapcsolatos főbb jogszabályokat, illetve dokumentumokat tartalmazza. A kötet nívója elsősorban az, hogy kronológiai sorrendben összegyűjtve, egy helyen adja közre a központi és a vidéki újságoknak a hazai németekre vonatkozó fontosabb cikkeit, illetve azok részleteit. A kiadvány több mint egy tucat újságból (például *Dunántúli Népszava, Kis Újság, Magyar Nemzet, Népszava, Szabad Nép, Szabad Szó, Új Dunántúl, Viharsarok* stb.) merít több mint másfél száz cikket.

Ha végigtekintjük a cikkek címeit, elgondolkodtató kép rajzolódik ki előttünk. Némelyik cím felszólító vagy óhajtó módja a radikális „megoldás”, igényéről árulkodik. A kérdéseket tartalmazó címeket töprengés és kételkedés, esetenként bizonytalanság hatja át. Egyes címek sommás általánosításai és leegyszerűsítései vagy véletlennek nem tekinthető csúsztatásai pedig eleve egyfajta bűnbakkereső, negatívan minősítő álláspontot fejeznek ki.

A cikkek némelyike a kitelepítést szükségesnek tekintette a közbiztonság megteremtéséhez, a földosztás realizálásához és a demokrácia erősödéséhez (*Magyar Nemzet*, 1945. június 2.; *Szabad Nép*, 1945. május 3.; *Szabad Nép*, 1945. január 24.). Az is leegyszerűsítés és csúsztatás volt, hogy a kitelepítés megakadását számos baj egyedüli okának minősítették. A csúsztatásokat még inkább felnagyították a létszámadatokra történő hivatkozások. Ugyanis az 1941. évi népszámlálásnak a korabeli (magnagyobbodott) Magyarországra vonatkozó nemzetiségi mutatóit mérvadónak tüntették fel a háború utáni állam területére is - ami tényszerűségében alapvetően irreális volt (*Kis Újság*, 1945. április 18.; *Szabad Nép*, 1946. február 7.). A leegyszerűsítés további, tipikusnak tekinthető példája az is, hogy az újságok kevés kivételtől eltekintve - a magyarországi németeket „a svábok” kifejezéssel illették.

Sajátos módon a pozitív kicsengésű címek jobbára az éppen „rendben zajló”, kitelepítésekkel kapcsolatban jelentek meg; nem kevés eufemizmust hordozva magukban. A címek sorában szinte csak szívet képeztek azok, amelyek a hazai németek több mint ellentmondásos helyzetének és a kitelepítés körüli anomáliáknak is hangot adtak, mértéktartó módon. Tényszerűségről és mértéktartásról tanúskodnak azok a cikkek, amelyek a hazai németek munkakultúráját és munkabírását méltatták. Az elismerő szavak azonban nem önmagukban, hanem a telepések vonatkozásában jutottak kifejezésre: „ez a szorgalom legyen mintaképe minden telepésnek, bárhonnán jött is” (*Dunántúli Népszava*, 1945. szeptember 16.).

A kötet sajtószemelvényei a kitelepítés folyamatához igazodva tulajdonképpen három szakaszra tagolódnak: 1944-1945, 1946 és 1947-1948. Ha a különböző periódusokban az

egy-újságok gyakoriságát nézzük, akkor első megközelítésre egyfajta aránytalanságot tapasztalhatunk. Az első szakaszban a *Szabad Nép*; a másodikban a *Magyar Nemzet*; a harmadikban viszont az *Új Dunántúl* közölte a legtöbb cikket, illetve a válogatásban ezek a súlypontok rajzolódni ki. A látszólagos aránytalanság azonban korántsem szerkesztői szubjektívizmust takar: 1945-ben ugyanis a *Szabad Nép* forszírozta legtöbbször a kitelepítést, bár taktikai okokból nem a kommunista párt lépett először ezzel a nyilvánosság elé. 1946-ban - amikor a kitelepítés a legnagyobb méreteket öltötte - a *Szabad Nép* már jobbra hallgatott. A legtöbbször megszólaló *Magyar Nemzet* a kitelepítés tényszerű bemutatásának szentelt teret. 1947-1948-ban pedig az *Új Dunántúl* volt az a lap, amely a leggyakrabban megszólalt, követelve a kitelepítés maradéktalan befejezését.

Tény, hogy a koalíció pártjainak 1945. május 14-i értekezlete egyhangúlag elfogadta azt az elvet, miszerint: „Magyarországon nincs svábkérdés, csak német fasiszták kérdése van”; vagyis elutasította a kollektív felelősség elvét és gyakorlatát. Az is tény azonban, hogy a koalícióban kevés olyan párt akadt, amely ezt a szemléletes gondolkodásmódot (a sajtóban is) konzekvensen képviselte volna.

Közismert a Nemzeti Parasztpárt radikalizmusa a kitelepítéssel kapcsolatban, amely a *Szabad Szó* 1945. április 10-i számában kapott nyilvánosságot. Az is ismeretes, hogy a Független Kisgazdapárt kezdetben nem zárkózott el a kitelepítés elől. Új adaléknak tekinthető viszont, hogy a *Kis Újság* 1945. április 18.-i beszámolója szerint Nagy Ferenc már 1944. november 28. után, egy pécsi kisgazda-nagygyűlésen - a Nemzeti Parasztpártot mintegy „megelőzve” - „a hazai svábság kitelepítése mellett foglalt állást”. Ugyanekkor azonban a *Kis Újságban* felmerül a kitelepítés egyéni elbírálásának igénye is.

A Magyar Kommunista Párt álláspontja 1945 tavaszán (*Szabad Nép*, 1945. április 18.) bizonyos tekintetben a Nemzeti Parasztpárt radikalizmusát is meghaladta. A kommunista párt, mintegy a Parasztpárthoz „csatlakozva, - („A Nemzeti Parasztpárt a magyar nép szívéből beszélt”) - az egész magyar nép nevében követelte a kollektív kitelepítést, a múlt, a jelen és a jövő vonatkozásában egyaránt. A *Szabad Nép* 1945. november 22-én a „Ki a svábokkal!”, jelszót közölte; 1947. július 20-án pedig azt hangsúlyozta, miszerint „a magyar demokrácia nemzeti és szociális kötelessége a svábok kitelepítése,„

A kommunista párt, csakúgy, mint a Nemzeti Parasztpárt, a kollektív felelősség elvét és gyakorlatát fogalmazta meg a sajtóban. De amíg a *Szabad Szó* cikkei jobbra névvel (például Kovács Imre) jelentek meg, addig a *Szabad Népb*ben publikált írások inkább anonimek (szerkesztőségi vagy vezércikkek) voltak. Mindez arra enged következtetni, hogy nem egyéni véleményt; hanem pártállásfoglalást fejeztek ki.

A Szociáldemokrata Párt a sajtóban (is) elutasította a kollektív felelősség elvét: „egyéniileg kell megvizsgálni minden egyes ember magatartását; a bűnösök szigorúan bíráltassanak el, de senki ne szenvedjen csupán azért, mert valamely nemzetiséghez tartozik, vagy egy kisebbség nyelvén beszél, (Népszava, 1945. június 23.). Történelmi léptékkal mérve a Szociáldemokrata Párt méltányos magatartást tanúsított. A párt az akkori politikai palettán a legrégebben (1890 óta) működő, demokratikus párt volt, melynek soraiban hagyományosan jelen voltak a hazai németiség képviselői is. A kitelepítéssel kapcsolatban a Szociáldemokrata Párt felfogásához közel állott a Polgári Demokrata Párté. A koalíció legkisebb pártjának sajtójával (*Világ*) sajnálatos módon a szemelvénygyűjteményben nem találkozhatunk. Részleteket találunk viszont a kötetben a magyar püspöki kar 1945. november 17-én kelt pásztorleveléből, amelyet a magyarországi német nemzetiség érdekében és a személyes szabadság védelmében adtak ki. E dokumentumra történő hivatkozást a tények tisztelete messzemenően indokolja. (Az egész pásztorlevél közzétételével még teljesebbé válna a kép.)

Beszámoltak az újságok arról is, hogy a német nemzetiségű lakosság hogyan fogadta a kitelepítés hírének és tényét. A *Viharsarok* című lap 1946. április 27-én ezt írta: „Általában

megértő a hangulat, a távozók beletörődtek a sorsukba. A vagonokat felvirágozzák, feldíszítik piros-fehér-zöld színekkel és zöld gallyakkal. Mindössze egy kocsi falán buggyant krétavégre a keserűség: Itt születtem, itt nőttem fel, kidobtak egy batyúval. A vagon utasai maguk törlik le a felírást.”

A vagon oldaláról letörölhető volt a felirat, de a magyarországi német nemzetiségű lakosság kollektív kitelepítése XX. századi történelmünk kitörölhetetlen ténye maradt...

Föglein Gizella

Bat Ye'or: The Decline of Eastern Christianity under Islam From Jihad to Dhimmitude. Madison-Teaneck, Farleigh Dickson University Press 1996. 552 p.

Bat Ye'or egyiptomi születésű kutató 1959 óta brit állampolgár. Számos, az iszlámon belüli kisebbségekkel foglalkozó cikke mellett két jelentősebb műve (*A dhimmi: zsidók és keresztények iszlám kormányzás alatt, 1980* és a jelenleg ismertetésre kerülő *A keleti kereszténység hanyatlása az iszlám uralom alatt*) tette elismert szakértővé a témában.

Könyve első részében a szerző a dzsihád és a dhimmi-állapot (dhimmitude) kapcsolatáról ír, második részében pedig forrásokat közöl az egészen korai időktől a XX. századig, melyekkel nyomtatékot kíván adni koncepciójának. Ez a koncepció teszi nagyon érdekessé a könyvet, fontossá a leírtakat. Bat Ye'or szerint a dzsihád amelyet ő az iszlám szent háborújaként értelmez - természeténél fogva maga után vonja a dhimma kialakulását. A szerző szerint a dzsihád mint ideológia ma is létezik, ma is fenyegeti a keresztény világot. 1990 után, a „keleti ellenség” megszűnésével a Nyugat Délen vélte megtalálni a rá leselkedő veszélyt, s ekkor jelent meg ez a könyv, a fenyegetettség érzetét sugallva... Európa viszont mára „hivatalosan” túllépett a „déli ellenség”-képen, inkább partnert keres Délen.

Félreértés ne essék, a könyv nem politikai röpirat. Bat Ye'or célja az, hogy cáfolja azt a nézetet, miszerint az iszlám toleráns lenne a kisebbségeivel; a türelmes iszlám-kép - szerinte - hamis, és a muzulmánok között élő nem muzulmánoknak valójában két története van. Egyik az, amelyet ezek az emberek valóban átéltek: a megaláztatás; a jogfosztottság, a bizonytalanság és a veszély története. A másik pedig a történészeké, akik nem ezt írták le. Ő azért írta meg ezt a könyvet; hogy az igazság ismertté váljon.

A valódi történet leírását a preiszlám Közel-Kelet bemutatásával kezdi. Ezt a megosztott érdekeltségű területet éri a VII. században az arab támadás. A lakosság azt hitte, hogy ez is egy a sok razzia közül, melyet a nomád arabok részéről már elszenvedett. „Tévedtek - ez dzsihád volt” - írja Bat Ye'or.

A dzsihád történetét a szerző Mohamed medinai tartózkodásáig vezeti vissza. A prófétát ottani hívei nem tudták eltartani, ezért Alláhtól való jogot adott nekik, hogy harcoljanak az akkor még pogány Mekka ellen. A harc a mekkai karavánok kifosztását jelentette, a szerzett zsákmányt pedig elosztották maguk között. Ez a „pogányok ellen vívott szent háború” kapta a dzsihád nevet. A lelkesedést növelte, hogy a dzsihád által szerzett javak a muszlim közösséget illették.

A dzsihád ideológiája szerint a világ két részből áll. Egyik része a dár ul-iszlám, a muzulmánok által birtokolt és igazgatott terület („iszlám háza”), másik része a dár ul-harb, a nem muszlimok földje, amelyet háborúval kell meghódítani („a háború háza”). Ez a háború folyamatos, békével meg lehet ugyan szakítani, ám véget csak a dár ul-harb megszűnésével ér. A dzsihád minden muszlim számára kötelező, de alkalmazhatók békés eszközök is, mint például a propaganda. A dzsihád egyik fő következményeként tartja számon Bat Ye'or a dhimma kialakulását. Akik rendelkeznek az egy Isten kinyilatkoztatásával (a Könyvnepei) és

a muszlim hódítás révén a dár ul-iszlamba kerülnek, azok a muszlim közösség adófizetői lesznek, és a közösség védelme (dhimma) alá tartoznak Így válnak a zsidók, keresztények, zoroasztriánusok *dhimmivé*. Bat Ye'or hosszasan sorolja az arab hódítás borzalmait. Az ilyen leírásra önkéntelenül is úgy reagálunk, hogy ez nem az *arabok*, hanem általában a *háború* sajátja! Bat Ye'or is tisztában van ezzel, ezért megjegyzi: minden hadsereg hasonló módon viselkedik a háborúban, csak hogy a dzsihádban a rombolás rendszeressé vált, még hozzá ideológiai alapon. A török (oszmán) és az arab hódítás hasonlóságát két tényezőre vezeti vissza. Egyik az, hogy mindkét háborút a nomádok viselték, a másik pedig, hogy azonos ideológia nevében.

A dhimma-rendszer valójában a hódítások után, a X XI. században alakul ki. A rendszer lényegét a szerző példákkal világítja meg, s céljához híven konfrontációs jellegét hangsúlyozza. A dhimmák csak a *földhasználat* jogával rendelkeztek, a tulajdonjog a kalifáé, később a szultáné volt. Szállást, ellátmányt és kíséretet kellett biztosítaniuk a muzulmán hadsereg és az utazók számára. (Magyarországon megtanultuk, hogy a porció és a forspont nem muszlim sajátosság...) A szerző a dhimmik „általános” terhei mellett (amelyek a nadzsráni szerződésben és az Omár kalifa nevéhez kötött rendeletben vannak leírva) szól az ezen felüli megaláztatásokról is. Közülük csak egy: 1806-tól Jemenben a zsidóknak *szombat*on kellett tisztítaniuk a közlatrinákat, egészen 1949-50-ig, amikor tömegesen Izraelbe vándoroltak. A protekció ellenére, amelyeket szerződés és a rendelet biztosított számukra, folytak az erőszakos térítések, eladták őket rabszolgának, vagyonukat elkobozták.

A különféle vallású dhimmik egymással szemben is bizalmatlanok voltak A katolicizmus terjedésének megakadályozásában a más felekezethez keresztények együttműködtek a törökökkel. A Nyugat a kapitulációs rendszer létrehozásával a XVI. század óta védelmezi a kisebbségeket. Bat Ye'or vallási és nemzeti alapú, valamint a nagyhatalmi politika érdekeit szolgáló protelatori politikát különböztet meg.

Európa a humanizmus és a felvilágosodás révén megalkotta a jogegyenlőség, az elidegeníthetetlen emberi jogok fogalmát. Ennek hatására a dhimmik körében is megjelenik a jogegyenlőség követelése. Ha viszont a muszlim közösség elfogadja ezt az elvet, akkor az eddigi *megettűrés* (toleration) helyett a *jog* (rights) válik a dhimmi létének alapjává. A XIX. században újabb eszme támadta a dhimma rendszerét: a nacionalizmus. A vallási kötelek mellett, illetve helyébe a nyelvi-kulturális kötelek léptek. A dhimmik között megjelenik a nyelv művelés, a saját múlt keresésének igénye. Mozgalmaikat Nyugatról is támogatták A törökök kétféleképpen válaszoltak egyrészt 1855-ben eltörölték a dhimma rendszerét, másrészt például az örmények ellen dzsihádot vezettek. Bat Ye'or szerint ez azért nevezhető dzsihádnak, mert muzulmánok vívták nem muzulmánok ellen, zsákmányért. A szerző szerint a dhimma-rendszerből következett az örmények elleni népiirtás. Hitler is példának tekintette...

Az arab nyelvű keresztények számára a nacionalizmus lehetővé tette, hogy azonosuljanak hódítóikkal. A zsidók viszont nem tudtak azonosulni: Bat Ye'or a cionizmust tekinti a dhimmi zsidók nacionalizmusának. A dhimma megszűnésével nem ér véget Bat Ye'or könyve. A dzsihád ideológiája még ma is él. A dhimma egyik jellemzőjeként említett devshirme, a keresztény gyerekek muszlimmá tétele ma is létezik, ahogyan azt Bíró Gáspár Szudánból küldött 1993-as és 1994-es ENSZ Emberi Jogok bizottsági jelentéseiből ismerjük. A mai muszlim propaganda nyíltan hirdeti, hogyan kell meghódítani a gazdag Nyugatot: áttérés, házasság és mindenekelőtt immigráció révén. Bat Ye'or szerint ez a fenyegetés csak akkor szűnik meg, ha a muzulmánok „átgondolják” a dzsihádot, vagyis letesznek róla.

Bat Ye'or könyve forrásokban gazdag (a kötet második része csak forrásokból áll), új szemléletű írás. Új abban az értelemben, hogy szembe akar szállni azzal az uralkodó nézettel, amely az iszlámot toleránsnak tartja. Bat Ye'or könyvét viszont intolerancia hatja át. Az arab hódítás után nyolcszáz évvel az arabokat megszállóként aposztrofálja, akik idegenek a dhimmik földjén. Tudósok hosszas névsorára hivatkozva bizonygatja, hogy a muszlim

kultúra megteremtői tulajdonképpen dhimmi származású emberek. A kultúra, a mezőgazdaság, majd a XIX. században a modernizáció mind-mind a dhimmikhez kötődik, kiknek legjobbjai a muzulinánok miatt kénytelenek voltak Nyugatra vándorolni.

Végezetül úgy gondolom, hogy Bat Ye'or - kinek célja a dhimmik történetének megírása volt-könyvében nagyon érdekesen és alaposan leírta a dhimmik egyik történetét. Munkájával nagyban hozzájárul ahhoz, hogy igazabb képet alkothassunk az iszlámról, a dhimmikről, az arabokról és az egész Közel-Keletről.

Lőkös István

Boeckh, Katrin: Von den Balkankriegen zum ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan. München, R. Oldenbourg Verlag 1996. 418 p.

A Südosteuropäische Arbeiten sorozat 97. köteteként megjelent mű a történészek és a problémakörrel megismerkedni kívánó igényes olvasók érdeklődésére egyaránt számot tarthat. A szerző óriási anyag (levéltári iratok, nyomtatásban megjelent források, számos politikus visszaemlékezései, a korbeli időszakos sajtó, az egyes országok történészeinek összefoglalásai stb.) feldolgozása alapján írta meg művét, melynek középpontjában az 1912-1914-es évek eseményei állanak. A történész, aki a téma kutatását a legújabb délszláv összecsapások előtt kezdte meg, a mű elején leszögezi, hogy a Balkánon az eltelt időszakban nem sokat változtak a háborús célok, a hadvezetés módszerei, valamint az események publicisztikai „tálalása”.

A szerző egészen röviden ismerteti a balkáni népek XIX. századi törökellenes, nemzeti függetlenségi küzdelmeit. Ez a küzdelem a XX. század elején, nagyrészt Bosznia annektálása következményeként, új szakaszába lépett, és nagymértékben befolyásolta a nagyhatalmak magatartása is. Az orosz külpolitika törekvése olyan balkáni szövetség megteremtése volt, amely offenzívan lép fel a török birodalom ellen, és védelmet nyújt az Osztrák-Magyar Monarchia terjeszkedésével szemben, és persze komoly lehetőséget teremt Oroszország számára, hogy erőteljesebben jelen lehessen a térségben. Boeckh tisztességesen ismerteti az első és a második balkáni háború legfőbb eseményeit, adatait és összefüggéseit - például részletes statisztikai adatokat közöl arról, hogy a hadviselő államok milyen terület- és lakossággyarapodással, illetve veszteséggel zárták a háborút, mennyi volt a halottak és a sebesültek száma, mekkora költségeket emésztett fel a háború -, munkája középpontjában azonban a békekötés eredményeképpen kialakult helyzet elemzése áll.

Mindenekelőtt a határok problémája, amelyeknek kijelölésében nem az etnikai szempontok, hanem a politikai és katonai megfontolások játszották a főszerepet. Erre vonatkozóan talán a legérdekesebb az albán-szerb határ kialakításának története. Először is azért, mert amíg a többi balkáni állam határait egymás közötti vitákon és megállapodásokon döntötték el, addig az albán határokat a hat nagyhatalom képviselőiből alakult bizottság állapította meg. Másodszer azért, mert az akkor felmerült problémák mind a mai napig megoldatlanok maradtak, illetve mert a vitázó felek érvelése az azóta eltelt időszakban alig változott.

A londoni konferencia ugyanis 1913. április 15-én felvázolta Albánia északi és északnyugati határait, s közölte a szerb vezetéssel, hogy a balkáni háborúban elfoglalt albán területeket haladéktalanul ki kell ürítenie. Belgrád megtagadta a terület teljes kiürítését, és azt követelte, hogy a szerb-albán határra vonatkozó előírásokat váltóztassák meg. Szerb vélemény szerint a határkijelölő bizottság a szerbekkel szembeni rosszindulatról tett tanúbizonyságot, és figyelmen kívül hagyta a stratégiai alapelveket. Belgrád szerint ez a

határvonal nem csupán Szerbia számára jelent állandó veszélyt - hiszen a rosszul kijelölt határok nagyon nehezen és csupán jelentős költségek árán védhetők, míg az albánok a határt igen könnyen megközelíthetik -, de emiatt fenyegeti az európai békét is. Az ezen a határon bekövetkező bármilyen kis összecsapás - szól a szerb érvelés - hatással lesz a nagyhatalmak egymás közötti viszonyára. Feltűnő, hogy a boszniai béketárgyalások alkalmával a szerb politikusok egy része szinte szó szerint ugyanezeket az érveket hangoztatta - hosszú ideig eredményesen.

Boeckh ezután az egyes államok (Szerbia, Montenegró, Bulgária, Görögország) bel- és külpolitikáját, a nagyhatalmakkal kialakított kapcsolatát, gazdasági és igazgatási, illetve speciális problémáit elemzi. Az egyes országok tárgyalásánál azonban a szerző sajnos nem követett egységes szempontokat. Szerbia bemutatásának például 55 oldalt szentelt, Bulgária viszonyainak ismertetésére viszont elegendőnek vélt 28 oldalt. A térség problémáinak jobb megértését az újonnan létrejött államok külpolitikai orientációjának, valamint nemzetiségi viszonyainak megismerése segítheti elő. Boeckh könyve mindkét területen, de főleg az utóbbi témában ad kitűnő eligazítást.

Az egyes országok külpolitikai orientációját több külső és belső szempont s maga a kisállamiság határozta meg. Például Oroszország balkáni befolyását inkább Szerbiában akarta növelni, mint Bulgáriában, mert számára kedvezőbb volt Nagy-Szerbia létrejötte, mint Nagy-Bulgáriáé. Szerbia jó viszonyban volt az antanthatalmakkal, de amíg Angliával és Franciaországgal főként gazdasági kapcsolatait fejlesztette, Oroszországtól - amellyel elsősorban a pánszláv eszmék kötötték össze - katonai támogatást is elfogadott. Szerbiának azonban számolnia kellett azzal, hogy ezen a téren esetleg függeni fog Szentpétervártól. A hármas szövetség tagjai közül az Osztrák-Magyar Monarchia és Szerbia között 1878 óta komoly viszályok voltak, míg a német-szerb kapcsolatok kedvezően alakultak. Sőt a szerb értelmiségiek szimpátiával tekintettek Berlinre, hiszen annak nem a Balkánon, hanem Törökországban voltak közvetlen érdekeltségei.

Bulgáriának szinte egyik nagyhatalommal sem volt felhőtlen a viszonya. Az orosz befolyás növekedése 1912-ben az országot eltávolította az Osztrák-Magyar Monarchiától, de a következő évben a helyzet javult, igaz, Bécs szerette volna elérni, hogy Bulgária és Románia építsen ki jobb kapcsolatot egymással. Anglia és Oroszország viszont Bulgária második balkáni háborúban játszott szerepét kifogásolta. Németország ugyancsak az orosz befolyás esetleges növekedése miatt aggódott, illetve azért, hogy Bulgária támogatása Romániát az antant oldalára állíthatja. Görögország királya a német kapcsolatokat kívánta ápolni, míg Venizelosz kormányfő az antantra, elsősorban Franciaországra szeretett volna támaszkodni. Emiatt persze komoly ellentét alakult ki köztük, ami Venizelosz menesztéséhez vezetett.

A térség igazi feszültségei azonban az újonnan létrejött országok nemzetállami törekvései, a kisebbségekkel szemben követett magatartása, az egyes országok ebben megnyilvánuló érdekkülönbségei miatt alakultak ki, s ezek a feszültségek lényegében a mai napig megmaradtak. Ami Bulgária, Görögország és Szerbia kormányainak közös vonása ebben az időben, az a más nemzetekhez tartozókkal, az etnikai és vallási kisebbségekkel szemben megnyilvánuló intolerancia. Mindegyik ország nemzeti homogenizációra törekedett. Ennek érdekében rendkívül kemény törvényeket hozott, alkalmanként erőszakos módszereket alkalmazott, az ellenszegülők jelentős részét elűzte vagy kivándorlásra kényszerítette. Arra törekedtek; hogy megszüntessék a kisebbségek iskoláit, illetve hogy a kisebbségek gyermekeit a többségi nemzet iskoláiba kényszerítsék Hasonló módon jártak el az egyházak és templomaik ügyében. A többségi nemzet iskoláinak és egyházainak látogatását nemegyszer fegyverrel kényszerítették ki. A személy- és helységneveket mindegyik országban az ott uralkodó írásmódnak megfelelően kellett alakítani.

A mindegyik országot jellemző általános módszereken kívül mindenhol voltak specialitások is. Szerbiában - ahol az aromunok iskoláztatási helyzetét egy Romániával kötött megállapodás rendezte - a muzulmán fejfedő viselését provokációnak minősítették, és ötvenéves pénzbírsággal vagy tíznapos elzárással büntették. Bulgáriában - ahol a muzulmán iskolákat megkímélték - nem csak a görögökkel szemben voltak rendkívül türelmetlenek. A bolgár nyelvű, de muzulmán vallású pomákokat egy különbizottság segítségével kívánták ismét keresztény vallásra téríteni. Görögországban a szlávok asszimilálását úgy próbálták elősegíteni, hogy görög nemzeti viseletet kényszerítették rájuk.

Boeckh ezután a népmozgalmaknak (migrációnak), az egyes országok ezzel kapcsolatos politikájának, a Románia, Szerbia és Görögország között létrejött „új balkáni szövetségnek”, a bolgár-török közeledésnek, a balkáni háborúk valláspolitikai összefüggéseinek szenteli figyelmét, majd részletesen tárgyalja az anyanemzettel nem rendelkező kisebbségek- az önálló állam elnyerésére törekvő macedónok, a szentpétervári macedón kolónia, valamint az aromunok és zsidók - helyzetét.

Boeckh kötete a balkáni háborúk idejének valamennyi lényeges kérdését magas színvonalon, egy összefoglaló kötetői elvárható részletességgel tárgyalja, s biztos, hogy a téma megkerülhetetlen kézikönyve lesz.

Szilágyi Imre

A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke 1996. 388 p.

A mai inséges időkben, amikor alapvető tudományos művek tucatjai maradnak kéziratban a könyvkiadás áldatlan állapota és a pénzhiány miatt, Frisnyák Sándor tevékenységét nem lehet érdemén felül méltatni: a hivatalosság- nota bene eléggé visszafogott - millecentenáriumi lelkesedését és az ennél fogva kicsit bővebben csurgó pénzforrásokat kihasználva nemcsak színvonalas történeti földrajzi konferenciát szervezett, amelynek fényét a lelkes köznépen és az ígéretes fiatal kutatói generáció néhány képviselőjén kívül az egyes szakmák nagy öregjeinek - köztük akadémikusoknak és nagydoktoroknak - a jelenléte is emelte, hanem az utóbbi években szinte példátlan módon a konferencia előadásait - amelyeknek begyűjtése, jól tudjuk, szintén embert próbáló feladat! - alig hat hónap elmúltával, még abban az évben igen szép kivitelű kiadványban meg is jelentette. Noha a kötet címe - Frisnyák Sándor korábbi munkáit (*Történeti földrajz* 1985; *Magyarország történeti földrajza* 1990) ismerve - óhatatlanul olyan várakozást kelt egy nagyobb, átfogó szintézis iránt, amelyet ez az előadás-gyűjtemény természetesen nem tud kielégíteni, a szerzők mégis szakmai tudásuk legjavát igyekeznek nyújtani és összefoglalni.

Dr. Marosi Sándor akadémikus, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke bevezetőjében az előadások mintegy kétharmadát a földrajzi (elsősorban társadalom- és gazdaságföldrajzi) témakörbe sorolja, a maradék tízet pedig történeti, régészeti és nyelvészeti, valamint jórészt néprajzi tárgyúnak tartja (ami nem véletlen, hiszen a néprajz valaha a földrajztudomány keretei között bontakozott ki). (A recenzens csak zárójelben tenne egy - talán nem Feltétlenül ideillő - észrevételt: paradox módon, noha minden szakma egyfolytában az elnöiesedéstől tart, a kötet 33 szerzője között egyetlenegy sem akad, akinek a személyi száma kettessel kezdődik.) Marosi Sándor felosztását azonban ki kell egészítenünk: a szerzők egy része saját tudományterületének és saját munkásságának pillanatnyi ismereteit szeremé összegezni, és e rövid, tíz-tizenöt oldalas áttekintések során hosszabb időmetszetekben, gyakran a honfoglalástól napjainkig igyekszik nyomon követni az egyes jelenségek alakulását, míg

mások egy-egy részterület (kor vagy hely) részletesebb ismertetését tűzik ki célul, s néhányuk ebből kíván általánosabb következtetéseket levonni.

A kötet szerkezete elsősorban tematikus jellegű, de az átfedések miatt számos tanulmány kicsit kilóg a környező dolgozatok közül. A sort a honfoglaló magyarság által lakott földrajzi környezetet ismertető átfogó tanulmány nyitja meg Somogyi Sándor tollából, s ehhez, valószínűleg az azonos kor okán, Németh Péter részletekbe menő cikke kapcsolódik egyetlen terület, a Nyírség honfoglalás és kora Árpád-kori régészeti leleteiről. Rácz Lajos kandidátusi disszertációjának rezüméje (a Kárpát-medence kora újkori történeti ökológiájáról) jelenti az átmenetet a következő nagyobb, az etnikai térszerkezettel foglalkozó tematikus egység felé. Kocsis Károly több mint ezer évet felölelő általános leírása után Paládi-Kovács Attila és Vuics Tibor munkái elsősorban a XVIII-XX. századi helyzetre és változásokra összpontosítanak egy-egy tájegység, Abaúj-Torna és Gömör-Kishont megye, illetve Baja környékén. Magyarországnak az utóbbi ezer esztendő során Európában elfoglalt helyzetével foglalkozik a következő két dolgozat: Beluszky Pál az ország kulturális és politikai helyzetét, súlyát és annak változásait vizsgálja, Süli-Zakar István pedig a tényleges határok alakulását követi nyomon.

A következő nagyobb egység közös nevezőjének talán a gazdaságtörténetet tarthatjuk. Az első tanulmány Frisnyák Sándor nagyigényű munkája Magyarország kultúrgeográfiai korszakairól, tehát arról, hogy a magyar gazdaság térszerkezete hogyan változott a honfoglalástól a trianoni békeszerződés aláírásáig. A szerkesztés szempontjából semmi sem indokolja, legfeljebb az udvariasság, hogy ezt megelőzi Tóth József és Golobics Pál cikke a magyarországi gazdasági régiókról és az interregionális kapcsolatokról, ők ugyanis ezt a kérdést időben kevésbé átfogóan, csak a XIX-XX. században tárgyalják, mert szerintük definitív interregionális kapcsolatokról Kelet-Közép-Európában csak a XIX. század végétől beszélhetünk. A következő három cikk a kisebb régiók gazdasági kapcsolataival foglalkozik Viga Gyula a Felföld és az Alföld kapcsolatait a földrajzi és társadalmi környezet szempontjából elemzi; Dankó Imre a magyar vásárvárosokat és külföldi kapcsolataikat, Vofkori László (a határainkon túli magyarság képviselőjeként) az erdélyi piachelyeket veszi szemügyre. Dám Lászlónak a Kárpát-medence építészeti régióiról szóló tanulmányát Becsei Józsefnek az alföldi tanyarendszer történeti földrajzát taglaló vázlatát köti az előző. részhez. A gazdaságtörténeti tanulmányokat a közigazgatás történeti földrajzával, illetve a Kárpát-medence közlekedési hálózatával foglalkozó cikkek zárják, az előbbi Hajdú Zoltán, az utóbbi Erdős Ferenc tollából.

A konferencia anyagához talán lazábban kapcsolódik Papp-Váry Árpád rövid áttekintése arról, hogy mit adott a magyar térképészet hazánknak és a világnak Lázár deák 1528-as mappájától az Irmédi Molnár László kezdeményezésére alakult térképtudományi tanszékig. Hajdú-Moharos József politikai kérdéseket is boncolgató cikke (amelynek alapkérdése, hogy mennyiben lehet összeegyeztetni a magyar és román tájbeosztást) zárja a földrajz művelői által fémjelzett részt. (Paládi-Kovács Attila azért tartozik ide, mert a debreceni egyetemen a néprajzon és történelmen kívül földrajz szakot is végzett.)

A következő egységet néprajzi, történeti és nyelvészeti cikkek alkotják. Az erdővel foglalkozik a következő két tanulmány: Petercsák Tivadar az Északi-középhegységben, Takács Péter és Udvari István pedig Máramarosban vizsgálja az erdő szerepét az adott tájegység népének életében. Boros Lajos bebizonyítja, hogy a környezetvédelem nem XX. századi találmány: a tokaji szótóművelés már a XVI-XIX. században is talajvédő, erózióelhárító technikával folyt. Szabadfalvi József a kül- és belterjes állattartás történeti kapcsolatait elsősorban a tudományos szóhasználat pontosítása érdekében vizsgálja. Az ártéri gazdálkodás két cikk központi kérdése. Bellon Tibor általános áttekintést ad erről a gazdasági rendszerről, Mizser Lajos pedig a Latorca környékén fennmaradt nyelvi emlékekben kutatja ennek nyomát. A kötet végén szereplő öt tanulmány egyik korábbi részhez sem sorolható,

külön egységet alkot. Ezek mindegyike egy-egy régió gazdasága valamely aspektusának elemzésével foglalkozik Krajkó Gyula, illetve Mészáros Rezső Szeged gazdasági fejlődésével, illetve regionális szerepével; Szabó Géza tanulmánya időben-térben behatárolva Nyírbátor regionális státusáról a dualizmus korában; Kuknyó János a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei gyümölcsstermesztés történeti földrajzával, Kókai Sándor a dél-alföldi városok 1850-es évekbeli hierarchiarendszerével és vonzáskörzeteivel ismertét meg bennünket.

Lezárásként *a Kárpát-medence történeti földrajza* című kötetéről is megállapíthatjuk azt, ami az ilyen konferenciakötetek esetében mindig igaz: nem maguk a szükségszerűen korlátozott terjedelemben kifejtett-dolgozatok a legérdekesebbek, hanem a mögöttük rejlő gondolati rendszer, kutatási módszer és föltárt anyag, amely elsősorban az irodalomjegyzékben követhető nyomon. Maguk a dolgozatok igazából csak felhívják a figyelmet az adott témára vagy kutatóra, de ennek a feladatnak nemcsak e kötet maga, hanem e gyűjtemény számos tanulmánya is megfelel.

Borsos Balázs

Encyclopaedia Transylvanica. Magyar élet a régi Bukarestben. Levelestár a XIX. század második feléből. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Kovách Géza. Budapest, ELTE BTK Román Filológiai Tanszék 1996. 180 p.

Miskolczi Ambrus írja az általa szerkesztett sorozatról: „Nemcsak a szoros értelemben vett Erdély történeti és művelődési kérdéseivel kívánunk foglalkozni, hanem azzal a kelet-közép- és délkelet-európai világgal, amelynek Erdély is szerves, nem egy vonatkozásban meghatározó fontosságú része. Környezetünk és szomszédaink jobb megismerése, közös múltunk elemzése, a szomszédos országokban élő magyarság kulturális és politikai örökségének feltárása örök korparancs.”

A sorozat most megjelent nyolcadik kötete a múlt században Bukarestben letelepedett magyarokról, magyarországi kapcsolatairól szól. Bevezető tanulmányában Kovách Géza bemutatja Bukarest várossá fejlődését, a magyarok betelepülését a XVIII. századtól kezdve, és az általuk alapított egyházak, iskolák, művelődési intézmények történetét.

Az erdélyi, elsősorban a székelyföldi kivándorlók a XVIII. század végétől folyamatosan növelték a magyarok számát a két román fejedelemségben. Cselédek, fuvarosok, iparosok, kereskedők találtak munkát, elsősorban Bukarestben. A század közepén már mérnökök, orvosok, papok, művészek is érkeztek. A szabadságharc utáni emigráció egy része is itt telepedett le, velük a magyar diaszpóra politikai jelentősége is nőtt, mert Klapka és Türr a harc folytatásához meg akarták nyerni a román politikusok támogatását, és a tárgyalásokba a bukaresti magyarok egy részét is bevonták. Bár a tervek nem valósultak meg, a politikai egyetértés lehetővé tette, hogy a magyarok a román lakosság mellett a hivatalokkal is jó kapcsolatokat építsenek ki, és így intézményeiket is folyamatosan gyarapítsák. A hatvanas évek elején alakult meg a Hunnia közművelődési egyesület, és indult a Bukaresti Magyar Közlöny első évfolyama.

A kötetbe válogatott levelek feladói és címzettjei a legnevezetesebb bukaresti magyarok, például: Veress Sándor mérnök, a *Magyar emigratio a keleten* című könyv szerzője, Koós Ferenc lelkész, templomépítő, az iskolai és művelődési élet irányítója, Fialla Lajos orvos, a bukaresti egyetem tanszékvezető tanára, illetve magyarországi ismerőseik: Thallóczy Lajos, Márki Sándor, Révész Imre-mindehárman ismert történészek

Igen érdekesek azok a levelek, amelyeket két leendő történész: Veress Endre és Jancsó Benedek írt. Bukaresti tartózkodásuk idejére már megváltozott a közhangulat: a nacionalista kampányok nyomán, a Memorandum-ügy miatt magyarok és románok egyszer nyilvánosan

össze is verekedtek. Veress Endre így számol be a tudományos életet is meghódító romantikus nacionalista nézetekről Márki Sándornak írott levelében: „Egy itteni jó hírnevű, de nagy dáko-román tanár és lapszerkesztő felolvasást tartott Mihály vajda ellenségeiről az Athenaeum oláh irodalmi társaság egyik roppantul látogatott estélyén, melyen én is ott voltam... a tanulmány minket azért érdekel, mert ott fitymálva és gúnyosan beszél Mihály összes ellenségei, de kivált a kétszínű csalfa magyarokról s a tökfilkó csillagvizsgáló Rudolfról, mintha Oláhország legalábbis egy ezeréves múltú nagyhatalom lett volna.”

Jancsó Benedeket nyelvet tanulni küldte Bukarestbe a magyar kultuszminiszter, de ő emellett időt szakított a politika és a tudományos élet megismerésére is. Jancsót egyfelől mulattatták a román történetírás túlkapásai: „Van itt, barátom, sok érdekes dolog, s ezek között legérdekesebb az oláh történelem. Micsoda vitéz náció volt ez, barátom. Minden ellenséget megvert. Magyarok, lengyelek, törökök meg sem álltak az oláh vitézek előtt. Barátom, ti nem jól tanítjátok a históriát; ti nem tudjátok, hogy Kr. u. a 9.-ik században miként szorította ki a román nyelvet a szláv az egyházból, irodákból és szalonokból.” Máshol viszont így ír: „Bámulva látom, mily szoros volt a két nemzet között minden tekintetben egész a XVII. század végéig a kapcsolat... Nem lehetetlen, hogy idővel felcsapok oláh-magyar histórikusnak.” De azért Jancsó később a korszellemnek megfelelően, „az ezeréves magyar kultúrfőlény» jegyében írta meg a két nép kapcsolatának történetét.

Mások írásaiban hasonló kétarcúság lelhető fel: egyrészt ragaszkodni az anyanyelvhez és a valláshoz, másrészt megfelelni az új környezet elvárásainak, és beilleszkedni az új hazában.

Zákonyi Botond